

Гілея

Микола Зарудний

1

"Прийшов з війни дядько Матвій Карагач. Тітка Ганна замість того, щоб радіти, чогось кричала на весь хутір. Дядькові Матвієві на війні вибили одне око, але мама каже: слава богу, що й такий вернувся.

Тітка Ганна скликала весь хутір на вечерю. Я теж була. Усі щось пили з чарок і говорили. Дід Опанас Заклунний сказав, що наш народ переміг і що ми – теж народ. Я думала, що народ – це коли багато-багато людей, а на нашому Овечому хуторі всі вмістилися за одним столом. То я це знаю, чи ми народ, чи просто люди".

(Із зшитка Ганнусі Гомон)

Мчали степом коні, вминаючи підковами високі буйні трави – бо ж ні дороги, ні стежини в цьому зеленому безмежжі. Не видно ні дишля, ні коліс, наче коні були запряжені просто в степ. Упряж на них ремінна, з мідними пряжками та дзвіночками, а довгі віжки тримав у жилавих руках Ілько Сторожук. Коні повивертали довгі шиї в різні боки, і каштанові гриви їхні були в білій піні.

Ілько Сторожук – високий, дужий, чорночубий, в розхристаній сорочці, молодий і красивий – їхав свататися. Він ще не знав, кого буде сватати, але наречена була найвродливіша дівчина в Таврії. Сто сорок, ні, двісті сорок суперників – чабанів, вчителів і бакенщиків, офіцерів і бригадирів, комірників і матросів – переміг Ілько Сторожук.

Коні летять, як казкові змії, трави, наче хвилі, б'ються об полудрабки кованого воза, з-під коліс випурхують зграйки перепілок і застигають у небі. Раптом перед кіньми виростає височенний курган. Ілько не хоче звертати, попускає віжки, даючи волю коням, вони відриваються од землі й перелітають через курган. Ілько сильними руками натягує віжки, залізні вудила роздирають кінські запінені роти, але, здається, ніхто ніколи не спинить них коней, вони хіба що стануть на краю землі, поминувши хутір Ількової нареченої...

Але коні не знали ще Ілька Сторожука – уславленого кавалериста генерала Батова. Вони не знали, що від Ількової шаблі тікали ворожі батальйони й ділі полки... І коні не хотіли повертати на хутір до Ількової нареченої.

І тоді на крутому повороті, коли віз черкнув задніми колесами небо, Ілько зіскочив і схопив за вуздечки ошаленілих від волі й простору жеребців. Вони стали дибки, намагаючись зірватися в небо, але нелюдська сила прикупала їх до землі.

"Відпусти!" – ніби сказав корінний каштановий кінь Ількові.

– Ні, – відповів Ілько. – Везіть мене до Тетяни...

– Гукаю, гукаю, а ти наче спиш, наче мариш. Дивишся і нічого не бачиш.

Ілько стрепенувся, видіння щезло, і він побачив перед собою засмаглого хлопця в якійсь дивній формі: обмундирування на ньому військове, але нема погон, зелені петлиці і на кашкеті листочки.

- А я оце їду собі та й думаю, - сказав Ілько, сумно подивившись на довгогривих коненят з витертими мотузяними посторонками боками. І віжки в єдиній Ільковій руці теж були мотузяні...

- До Рибальського підвезеш? - запитав хлопець.

- Сідай, до Дніпра підкину, - посунувся Ілько. - Сам хто будеш?

- Лісничий з Кам'янки, - відповів, - Іван Запорожний.

- А я - Ілько Сторожук, - махнув батогом, - з Семидолів...

- А чого ж вас занесло в цей степ? - Іван подав кисета Ількові.

- Хліб чабанам возив на вигони. - Ілько спритно скрутив своєю єдиною рукою цигарку.

- Теж солдат? - кивнув Іван на порожній рукав Ількової гімнастерки.

- Уже третій рік вдома, - тихо промовив Ілько. - Всю війну в обозі з кіньми пройшов... Ой і навозився ж! Кухні волочив за полком, снаряди, поранених возив, інтендантів і трофеї... Було...

Запорожний дивився на маленьку згорблену постать Сторожука і відчував у цьому "було" важке солдатське життя їздового.

- А ти звідки йдеш? - поцікавився Сторожук.

- У райком викликали.

- На сповідь? - легенька посмішка торкнулася неголеного обличчя Ілька.

- Та ні, на балачку.

- Якщо на балачку, то жити можна, - міркував Ілько, - бо й догану міг Мірошник припечатати... Мені торік записали.

- За що?

- Та-а, - пригасив об люшню цигарку Сторожук, - за той, значить, лібе... зараз скажу... за лібе-ралізм. Точно. За лібе-ра-лізм. Це таку мені політику підшив голова сільради Кирило Швайка.

Похмурі осінні хмари все нижче нависали над степом. Зривався вітер, шарудів пісками, ще не маючи сили здійняти їх і жбурнути в небо, на доля, в очерети, людям і вівцям в очі...

- Суне, - зітхнув Ілько і накинув стару плащ-палатку на свої й Іванові плечі. - Ти де служив, Запорожний?

- Льотчик я, - відповів Іван. - На винищувачі літав.

- А молодий, - зауважив Сторожук.

- Ще два роки війни захопив після училища...

- Чого ж в кадрах не залишився?

- По чистій списали... збили мене над Бреславлем у сорок п'ятому... після госпіталю й відпустили. - Іван знову дістав кисета. - Ще по одній закуримо, та й піду. Спасибі, Ільку, що підвезли.

- Скільки того діла...

Вдалині виднілися важкі сірі хвилі ріки. Думав Дніпро відгородитися від степових вітрів очеретами та лозами, одначе, коли вони налітали шаленим вихором, не було їм спини... Тільки придніпровські ліси вгамовували ці буревії. По краях стояли дуби та сосни з обламаним гіллям, з обчухраною корою, наче солдати на передовій, приймаючи на себе перші атаки вітрів. Багато їх уже лежало з вирваним корінням і жовтою живицею - останніми сльозами...

* * *

Величезний човен розсікав високу хвилю. На купі очерету лежали три молодиці і журно співали. На веслах сидів Данило Прах - смаглолиций, вродливий, у засмальцьованому комбінезоні. Русявий чуб налазив йому на очі, і Данило повертав голову до вітру, щоб одкинув довгі пасма. Краєчком ока Данило бачив товсті литки молодиці у матроському бушлаті, і його чогось кидало в жар. Він одвертався і гріб з усієї сили.

- Ще якась русалка випірнула! - сказала молодиця в бушлаті, показуючи на маленького рибальського човника, що, погойдуючись на хвилях, перетинав ріку. Данило наліг на весла, щоб пересікти шлях душогубці.

- Яринко-о! - гукнув Данило.

Але вітер відніс голос кудись убік, і дівчина тільки махнула рукою. Була вона ставна, в простенькому платтячку, яке нещадно шматував вітер. Дівчина гребла стоячи, і Данило стежив, як вигиналось її тіло. Нарешті він порівнявся з душогубкою.

- Ти куди, Яринко? - запитав Данило, не зводячи очей з її красивого обличчя.

- Везу дідові обід, - відказала Яринка, стягуючи в тісний вузол довгі коси. Потім, взяла весло і вправно, по-чоловічому, розвернула човна до берега.

- А ти куди гребеш?! - накинулася на Данила жінка в бушлаті.

- Збився з курсу, - розсміялася кирпатенька.

- До неї не з таким мотором, як у тебе, під'їжджати треба, - додала пишногруда, підморгуючи Данилові. - За нею табунами женихи ходять - не проб'єшся...

- У нього ж і мову відібрало, як побачив учительку... Славна дівка: що поперед неї, що поза нею - кругом двадцять п'ять...

- На чорта вона тобі, Даниле, - розтирала затерплі ноги морячка. - Уже рік ходиш, а ще ж і не полоскотав, мабуть, га? Та кажи, не соромся.

Жінки розсміялися дзвінко, солодко.

- Не ваше діло, - буркнув Данило. - Нема у вас ніякої культури...

- А поцілувати дівку - це що, не культура?

- На цьому весь світ тримається, на любові, значить...

- Зайди до мене, - підморгнула подругам морячка, - то я тебе навчу культури... І тин же невисокий, і в хаті ж нікого нема... Позатуляю вікна, то й не знатимеш, коли день, а коли ніч...

- Щось таке мелете, ну вас...

* * *

Вітер сильнішав, і Данило відчув, що Яринка ніяк не могла добратися до берега, течія зносила човника на середину Дніпра. Весельце миготіло в руках дівчини, аж поки не зламалося. Не роздумуючи й миті, Данило скинув чоботи, щось гукнув молодицям і кинувся в чорну воду.

Важкими руками Данило загрибав під себе хвилі, ні про що не думаючи, не відчуваючи, як обтяжує його його комбінезон, він бачив лише Яринку. Добравшись до човника, заліз у нього, схопив цурпалок, що залишився від весла, і почав гребти до берега. Хвилі кидали душогубку, як тріску, вода переливалася через низенькі просмолені борти, і човник тонув на очах.

- Стрибай! - крикнув Данило і, перш ніж опам'яталася Ярина, потягнув її за собою.

Данило гріб однією рукою, другою ж підтримував знесилену дівчину.

- Тримайся, Яринко, тримайся! - хрипів Данило.

Ярина була мов нежива, хвилі заливали їй обличчя, тільки руки, наче в судомі, міцно обвивали Данилову ший. Нарешті він добрався до піщаної коси, підхопив Яринку на руки і важко побрів до берега. А дійшовши - не випустив її, а так і тримав, не знаючи, що робити зі своєю дорогою ношею.

Погляд Данила зупинився на рибальському курені, що стояв віддалік, наїжачившись очеретяними снопами, розкуйовдженими вітром. Грузнучи в піску, добрів до куреня, відхилив плетену мату і обережно поклав Ярину на широкий дощаний піл. Її лихоманило.

- Холодно тобі? - спитав Данило.

- Трохи, - ледь ворухнула пересохлими губами.

Данило никав по куреню, шукаючи, чим би вкрити дівчину. Нарешті надібав старе рядно, що висіло на почорнілому стовпі, накинув на Ярину і лише тепер помітив, що посередині куреня була невеличка ямка, викладена камінням, біля неї лежали дрібно порубані дрова й сірники. Він розпалив вогонь, і дим, похитавшись з боку в бік, потягнувся до віконечка, прорізаного в очеретяній стіні.

- Скинь плаття, хай просохне, бо замерзнеш, - скапав Данило й відвернувся.

Яринка послушала поради, й через хвилину-другу мокре синеньке платтячко пролетіло повз Данила. Він підхопив його і повісив на жердку. В куточку побачив кошика, витягнув з нього припорошену пляшку і в'яленого ляща. Самогон був смердючий, але міцний. Данило відпив половину і протягнув пляшку Ярині.

- Випий, Яринко, бо застудишся. - Він підняв її голову і приклав пляшку до вуст.

Яринчині зуби дрібно зацокотіли об скло, вона відпила і скривилася:

- Гидке... Я не можу, Даниле. Холодно мені, холодно...

Данило зірвав рядно з Яринки, вона тільки зойкнула, налив горілки в долоню і почав розтирати її тіло.

- Ой не треба...

Великі шкарубкі пальці немилосердно ковзали по грудях, по ногах дівчини. Яринка боялася розплющити очі, і тільки тоді, коли Данилові руки зачепилися за бретельки ліфчика й зірвали його, збагнула, що лежить перед ним майже гола. Вона схопилася,

прикривши груди руками, шукала рядно й не знаходила. Потім побачила жагучі Данилові очі й до крові покусані губи й почула його шепіт:

- Я люблю тебе... люблю...

- Ні, ні! - кричала вона, борсаючись на холодному дощаному полу, відчуваючи, як полишають її останні сили. Данилові солоні губи впилися в Яринчині уста, і вона знепритомніла.

Яринка не бачила, як хтось відірвав од неї очманілого Данила й відкинув на долівку. Данило й сам не тямив, як опинився там. А коли зірвався на ноги, то побачив перед собою Івана Запорожного. Данило з усієї сили вдарив його в щелепу, аж хруснули пальці. Замахнувся знову, але не встиг, бо відлетів у куток, пробивши головою стіну куреня.

- Іди, - Запорожний відхилив очеретяну мату.

Данило зміряв його ненависними очима.

- Я тобі не прощу, Запорожний, - прошепотів Данило і пішов у руду піщану млу...

Яринка накинула на себе плаття і сиділа із застиглим переляком в очах.

- Мені страшно, Іване...

- Заспокойся...

- Якби ти не нагодився...

- Іди сядь біля вогню, - Запорожний посадовив її поруч і ніжно гладив ще вогкі коси. - Як він тут опинився з тобою?

- Потім...

- Ні, ти мені скажи.

- Човен мій перевернувся, і... він... приніс мене сюди... Ревнуєш? - лукаво подивилася на Запорожного. - Не треба, Іване... Де ти так довго був?

- Занудьгувала?

- А ти як гадаєш?.. Ну, не гнівайся. Нудьгувала... Де ж ти був?

- Два дні - дорога, день в райкомі - оце й уся мандрівка...

- Чого тебе викликали? - стурбовано подивилася на Івана. - Кудись переводять?

- Посилають. Доведеться прощатися з нашим лісництвом, - Іван встав, бо дим роз'їдав очі.

- Куди ж тебе посилають? - і собі підвелася Яринка.

- У степ...

- Директором радгоспу?

- Який з мене директор? - Іван обняв за плечі дівчину.

- Тоді пасти овець, - вирішила Яринка.

- Посилають садити ліс... на пісках...

- На пісках?! - перепитала Ярина. - Вони що, збожеволіли? Там же нічого не росте. То ж проклята земля... Ти, звичайно, погодився?

- А що робити? Треба...

- Так і знала. - Яринка легким порухом вивільнилася з-під Іванової руки. - Ти ж ніколи про себе не подумаєш...

- Наше діло солдатське, Яринко. - Іван спробував засміятися, але сміх вийшов якимось неприродним.

- Дуже зручна формула для безвільних людей, - сказала Ярина.

- Це я безвільний?

- Ти... Ти вже навоювався і намучився, хай тепер інші в тих пісках поживуть. Чому ти не відмовився?

- Не міг... Комуś же треба, Яринко.

- А чому ж ти про мене не подумав? Про нас?

- Я думав...

- Надовго тебе посилають?

- Та ні, скоро вернуся... Я ж не зможу без тебе...

- Дай гребінця, - попросила Яринка.

Вона відвернулася, і Запорожний бачив лише її маленьке рожеве вухо та крутий вигин стану. Іван рвучко повернув до себе Яринку, хотів поцілувати, але вона тримала білими зубенятами три чорні шпильки. Не виймаючи їх з рота, сміялася просто в обличчя збентеженому Івану.

- Підемо додому? - спитав він.

- Ні, залишимося тут... Назавжди... Хочеш?

- Хочу.

- І не поїдеш в той степ?

- Поїду... Але перед тим... прийду, Яринко, свататись до тебе. Прийти?

- Спробуй! - знову спалахнули в її очах лукаві іскорки. - А може, передумаю... Хлопців багато є...

- Знаю...

2

"У нас на Овечому хуторі дуже злющі піски, мабуть, в усьому світі нема таких. Вони засипали мій квітник. І тепер над кожною квіточкою - піщаний горбик, як могила. І ще піски засипають у степу траву, вівцям нічого їсти, і дід Опанас журиться".

(Із зшитка Ганнусі Гомон)

Дожила Катерина до радості. Бог не бог, а доля змилостивилася над нею - чоловік не повернувся з-під Варшави, то хоч син вдома. Теж постріляний, але живий-здоровий. А що вже славний, то навряд чи в усьому районі такого стрінете. Те, що погони капітанські з літачками та ордени лежать в прискринку, то одне діло, а ви подивіться на нього в оцій білій сорочці, в синьому галіфе та хромових чоботях. Ходить Іван по хаті, порипуючи чобітьми, чорним чубом до сволюка сягає, плечима вікно затуляє...

Ходить Іван по хаті, а мати за ним:

- Що тобі, Ваню?

- Та нічого, мамо...

Оце як скаже "мамо", то наче хто Катерину над землею підносить. Добре, якщо сини вдома. Бо тільки й щастя, коли проводів нема... То в школу проводиш, то до

призову, то на війну...

А зараз Катерина проводить сина свататися. Треба було б, щоб пішли до батька-матері нареченої свати з рушниками через усю Кам'янку, так Іван же не хоче, бо партійний... А хіба рушники завадили б? Хай уже сам іде. Аби лиш привів невістку в хату. Невістка гожа і з роду доброго. Правда, батько її – Тихон, бідолашний, теж не добився з фронту додому, пропав чоловік безвісти... Прислав Одарці листа, писаного під Яссами, а там узяв та й пропав... З полону, хто живий zostався, то вже вдома, а Тихон пропав...

Яринка доброю невісткою буде: після війни два роки на вчительку вчилася, працює в школі, й до роботи беручка, і веселенька. І все в неї до ладу, трошки худенька, але ніжки як виточені і при талії, оченята сірі, наче з туману дивляться... Приведе Ваня, то й житимуть. Кімната для них прибрана, подушки білі, як лебеді, на ліжку. І віконниці Катерина пофарбувала зеленим і лоєм змастила, щоб не скрипіли на вітрі. Фіранки старенькі, але так же тяжко з цією мануфактурою... Вона й не будитиме молодят по світаннях, хай сплять та милуються...

А там, звісне діло, дітки з'являться. Хай би перше хлопчиком було. Назвали б його дідовим іменням – Трифоном. Був би на світі ще один Трифон Запорожний, який і колгосп у Кам'янці засновував, і ліси оті навкружні посадив і виростив. Найкращу балку люди, спасибі їм, Трифоновою назвали... Хай би був ще одна Трифон Запорожний, а той лежить собі під Варшавою – замість себе похоронну прислав... Скільки того люду вигибло, поки фашиста розбили... А як ішов на війну Трифон, то казав, що на місяць-два піде та й вернеться, бо там того діла на тиждень... Такий же розумний був, та не вгадав...

– Чого це ви, мамо, зажурилися? – чує Катерина.

Іванів голос, і обриваються її думки.

– Та все думаю, Ваню, як жити будеш...

– Добре будемо жити, мамо. Ще рік-два побідуємо, на ноги станемо та й заживемо, краще, ніж до війни... Щось, мамо, піджак наче тісний, – каже Іван.

– Це ж твій довоєнний. – Катерина кидається до шафи і виймає іншого. – Приміряй батькового... Як на виставку в Москву їздив, то купив. І не поносив тато...

Іван приміряє:

– Як на мене шитий... Піду я, мамо.

Катерина дає невеликого кошика:

– Оце, сину, як прийдеш, то на стіл покладеш хліб, а пляшку можна й на лаву... З Одаркою розмову веди степенну, бо то баба з мухою в носі... А коли про весілля мова піде, то скажи, що теля маю...

Катерина проводить сина аж до перелазу. Довго-довго дивиться на його струнку постать, рішучу ходу, витирає краєчком хустки очі і непомітно хрестить вулицю...

Дожила Катерина до радості...

* * *

Біля хати Остапа Поливаного попався на очі Іванові Данило Прах. Сидів на старому

"універсали", наче в президії – і голови не повернув. А трактор гуркотів, деренчав, кашляв, як старий дід.

Івана чекали. Це він помітив ще на подвір'ї, бо було воно підметене, а стежечка жовтим піском висипана. І в хаті прибрано, соснові дошки на підлозі, наче накрохмалені рушники, скатерка біла на столі і чорнобривці в горщечку. У другу кімнату двері причинені, хтось там видзвонює чарками та мисками.

Одарка зшкрібає ножем біле тісто з руки:

– Ти вже, Іване Трифоновичу, вибачай, що в роботі мене застав, не чекали в будень такого гостя, – Одарка трошки прибріхує, для годиться. – Сідай, Іване.

Іван поклав на стіл хліб, а пляшку поставив на лаву. Спитав:

– Яринка вдома, Одарко Павлівно?

– Їй-богу, не знаю, – знову божиться Одарка, – чи вийшла куди, чи по господарству порається.

– Вдома, вдома, – вийшов з кімнати Остап Веремійович Поливаний, чисто поголений і наче помолоділий у своїй лісницькій формі. Вуса, мабуть, Остап Веремійович підмастив живицею, бо вони стирчали, як веретена. За дідом показалася Яринка – в білій кофті і чорній спідниці. Були на ній високі черевички, видно, ще дівочі материні.

– О! – здивувалася Одарка Павлівна. – Ти вдома? А я думала...

Остап Веремійович гречним жестом запросив Івана до кімнати:

– Поговоримо, поки вони щось надумують.

Одарка скинула фартуха і крутнула рясною спідницею перед дочкою:

– Подивися, доню, як воно, з фасоном чи...

– З фасоном, мамо, ти ще в мене така молода!

– Та не для того питаю, – відказала Одарка, але в люстерко, вмуроване в комин, заглянула, послинила палець і провела по чорній брові. – Ти, Яринко, йому на шию не вішайся, ми й почекаати можемо... У нас тих женихів хоч греблю гати... Якщо в лісництві залишиться, то й по руках, а якщо в ті піски попреться, то ми не согласні...

– То, може, він не надовго, мамо... Побуде до весни та й вернеться...

– Як вернеться, тоді й балачка буде, – вирішила Одарка.

– Подобається він мені, мамо...

– То ще не вивірено, Ярино, сьогодні цей подобається, завтра інший до душі... Діло, як той казав, молоде. І крім Івана є люди... Он Данило щодня матір присилає на переговори... Чим не жених? Хазяїн, з орденом прийшов з війни, директор емтеесу й голова колгоспу на руках його носять, бо такий, значить, передовик.

– Не говори ти мені про нього...

– Ходив же він до тебе, поки льотчик з неба не звалився?

– Та ходив...

– А вчитель наш Петро Саливонович? Такий уже вихований, чистенький... Він би на колінах до нашого двору йшов...

– Нікого мені не треба. Я за Івана вийду.

- Якщо в Кам'янці буде чи в районі службу дадуть, то з богом, а в піски не пушу.

- Навіщо ж ти сказала, щоб прийшов сьогодні? Та ще й з хлібом? - Ярина з докором подивилася на матір. - Знаємо ж, що поїде.

Одарка хукнула на дзеркало, витерла і провела пальцем по другій брові.

- А то, доню, для людей, щоб знали, що ми з перебором. Дівка та на видноті, до якої женихи сватаються, а не та, що сама за поли хапає. - Одарка легенько підштовхнула дочку і відчинила двері. - Думала, вони п'ють, а тут і чарки не поналивані. Тату, чого ж ви не частуєте?

- Як же ми без вас? - підсунув Іван стільця Одарці.

- То я тобі кажу, Іване, - провадив далі Остап Веремійович, - що ти в наших лісах, вважай, виріс і твоє місце тут.

- Комусь же треба, Остапе Веремійовичу, на ті піски йти, - промовив Іван. - Якщо не зупинимо їх лісами, то через десять років пустеля до Дніпра дійде.

- Нема тим піскам зупину, - й собі додає Одарка, - поля засипають...

- Вчені, Остапе Веремійовичу, доводять, що там може рости ліс, - сказав Іван.

- То на папері у них росте, - махнув рукою Поливаний, - а нам з тобою треба яри та балки лісом засадити, бо вітрами несе наш чорнозем аж до шведів та води розмивають, гине земля, Йване.

- Може б, ви, тату, запитали, чого це до нас Іван Трифонович завітав? - натякнула батькові Одарка, наповнюючи чарки.

- Ага, - вдавано похопився Остап Веремійович, - чого ж це ти, Іване, прийшов?

Іван підвівся з-за столу, обсмикнув, наче гімнастерку, піджака і звернувся до Одарки:

- Прийшов, Одарко Павлівно, просити, щоб Яринка заміж вийшла за мене.

- Іване Трифоновичу! - тоненько вивела Одарка. - Та вона ще ж у нас хати не пересиділа, хай погуляє та...

- Діло житейське, - перебив дочку Поливаний. - Я не проти, але хай Яринка скаже...

Яринка кинула спідлоба сіру ласку на Івана і почала старанно розгладжувати на скатерці невидимі зморшки.

- Все ясно, - сказав Остап Веремійович, - Згодна.

- Чого це ви, тату, за неї розписуєтесь? - вела своє Одарка. - Вона ж і інститута вчительського закінчила, і сама вчить...

- Згодна я, - промовила Яринка.

- Вона згодна, - повторила Одарка, - Але в мене до тебе, Ваню, є вопрос: де ви жити будете, бо, кажуть, засилають тебе кудись у піски... А Яринка наша при школі, на службі.

- Якось буде.. То за ваше здоров'я, - підняв чарку Остап Веремійович.

Випили, тільки Одарка пригубила й скривилася, мовляв, ми до цього не звичні.

- Я, тату, мушу знати, як дочка моя житиме, - розтлумачувала Одарка Іванові, звертаючись до батька. - Завезуть її в ті степи на овечі вигони, та що ж воно за життя?

- Яринка може поки тут залишитися, - непевно сказав Іван.

- Іван буде приїздити, - посміливішала Ярина.

- На таке моєї згоди нема, - запишалася Одарка. - Чоловік буде наче командировочний. Якщо, Іване, тут залишишся, то хай вам бог допомагає, а якщо, поїдеш, то...

- Я мушу їхати, Одарко Павлівно, - розвів руками Іван.

- То ми почекаємо, - відповіла Одарка. - А буде переміна, то скажеш... Пийте, пийте...

Остап Веремійович насупився:

- То за що ж тоді пити? Хай би побралися, а там видно було б.

- Нічого, тату, не видно, і вона мені ще хати не пересиділа, я вже казала.

Іван сподівався, що зараз щось скаже Ярина, але вона мовчала, опустивши очі, тільки здригалися інколи її бровенята.

- Тоді вибачайте, Одарко Павлівно, - Іван встав з-за столу.

- Ходи здоровий, - Одарка не затримувала гостя. - Вибачай, Іване Трифоновичу, але я не хочу, щоб моя дочка солом'яною вдовою по світі нікала.

Іван вийшов з хати, за ним вибігла Ярина.

* * *

Данило зупинив трактора біля свого подвір'я, вимкнув мотор, але "універсал" ще довго кашляв і дзеленчав.

- От чорт, без пального працює, - незлобливо вилаявся Данило і зайшов у хату. В маленькій кухоньці чаклувала біля плити мати. Явдоха була висока й худа, на її восковому обличчі, мабуть, навіки застигла скорботна усмішка. Так посміхалася пречиста діва Марія, що була на покуті. Явдоха до церкви не ходила, але ікони висіли в її хаті, і молилася вона, не знаючи молитв. Складала їх сама, не називаючи святих по імені, а зверталася до них просто на "ви". "Ви вже там зробіть, щоб Данило мій живий повернувся та щасливим був... Ви вже там пошліть мені достатку трохи та ласки своєї, щоб з нужди вийти". Ще просила, щоб "вони" допомогли звести їй хату. В цих благаннях Явдохи не було молитовного екстазу, вона зверталася до "них" так, як просила б голову колгоспу чи голову сільради.

Мати поставила перед Данилом миску з пшоняною кашею.

- Чарку налити, сину?

- Не хочу, - Данило відклав ложку, - Ви б, мамо, до Одарки сходили...

- Була вчора.

- Івана сьогодні зустрів з кошиком, мабуть, свататися йшов.

- Казала Одарка, що чекає, але то, сину, ще по воді вилами писано. - Явдоха змахнула фартухом лаву і сіла поруч. - Посилають Івана кудись в піски на службу, то Яринці не випадає з ним... Поїде, то ми це діло й полагодимо. Одарка твою руку тримає, а з Яриною ти вже сам, Даню, переговори веді... Що вона тобі каже?

- Та ніби сердиться, - згадав Данило пригоду в курені. От дурний, і треба ж було... Ще й той нагодився...

- Дівка якщо не сміється, то сердиться, - заспокоїла Явдоха. - Перемелеться, сину. Той з пісків не скоро прийде, а дівочі літа - швидкі. Не буде чекати його Ярина.

- Побачимо, - промовив Данило. - Поставлю трактора та й прийду, мамо.

"Універсал" не заводився. Данило крутив корбою, трактор здригався, кашляв і стріляв на всьє село, але не заводився. Уже з десяток хлопчєнят стояло навколо вередливої машини, даючи поради. Данило плюнув, кинув корбу й пішов у садок.

В саду - холодно, непривітно, пооблітало листя, тільки на одній гіллячці висіло яблуко: ніяк не хотіло впасти й згинути. А вже осінь, і вітри ж які віють з Дніпра, а воно тримається. Багато було, а зосталося одне... Треба триматися, Даниле, міцно триматися за оце життя. Ходив же в атаки, багато друзів загинуло, а він завжди повертався з боєм. І, лежачи в окопі, Данило мріяв, як повернеться в Кам'янку і так заживе, що й не снилося нікому. Мирне життя поставало перед ним конкретним і простим: хотілося мати жінку, таку вродливу, як Яринка Поливана, добру хату і працювати в степу, косити пшеницю. Це була найкраща робота в світі - косити. Бо коли сієш, то й не видно твоєї роботи, а на комбайні - все перед тобою. Пройшов гони - стерня за тобою, а в бункері зерно. Комбайнер, знову ж таки, на видноті. Це тобі не з батішком ходити. І заробиш добре, і в газеті про тебе напишуть. Хоч би що там казали, але хочеться, аби й люди знали, що живе на світі Данило Прах.

Коли в сорок третьому році звільнили їх район від німців і Данила призвали в армію, він сказав Яринці на прощання, що любитиме її до гроба. А повернеться живий - одружиться. Вона ховала щасливу усмішку й казала, що ждатиме... От і вір цим дівчатам: тепер з Іваном цілується. Ну, нічого, ми хоч не капітани і не лісничі, але собі ціну знаємо. Він порівнював себе з Іваном, і по всьому виходило, що Данило ні в чому не поступався перед суперником. Правда, нема в Данила такої шкірянки, як у Запорожного, але ось він пошіє пальто з чорного сукна з сірим коміром, нехай тоді Яринка подивиться...

Колись він бачив таке пальто в заїжджого фокусника, ще перед війною. Фокусник у переповненому клубі випускав з рукава голубів, пив бензин і з старої шапки діда Яреми вийняв сорок яєць, качку, півня і метрів сорок червоної стрічки. Після того дід Ярема спалив шапку, а сам пішов сповідатися аж до сказинецького батюшки, в якого вінчався...

Фокусника проводжали всім селом, а він стояв у чорному пальті з сивим коміром на возі й махав рукою. З того часу Данило і мріяв про таке пальто. Виріс, фронти пройшов, а дитяча мрія не полишала його. Сукно вже лежало в скрині - мати купила аж у Херсоні, сивого смушка теж можна дістати в чабанів. От тільки хто ж пошіє Данилові чорне пальто? Був колись кравець Мифодій, так з фронту не прийшов, а Настя, його жінка, якогось лейбика ще зліпить, а пальта не втне. Доведеться в район їхати. Голова колгоспу відпустить на день-два.

Голова поважає Данила, бо якби не він, то стояли б ті нещасні два трактори на приколі, а так - в роботі. І норми Данило виконує. Все добре, аби лиш Яринку в хату привести. До біса цих дівчат у селі, і міг би Данило взяти яку захотів би, та кращої за

Яринку нема. До того ж і вчителька, не в полі буде, а з портфеликом... Купив би їй Данило жовтого портфеля, як у того чоловіка, що приїздив торік вчити чабанів стригти овець. Чудасія. Зв'язали йому вівцю, взяв він ножиці і каже, що по науці отак треба і так... Поки домучив ту вівцю, то Кость Смалій дві обстриг... А портфель був славний. Два замки блискучих і пряжка мідна...

Раптом на вулиці щось вистрілило, як із "сорокап'ятки", і загуло. Данило вибіг: чортова пацанва завела "універсала".

- Це отой Гриць зашмарканий корбою завів, - пояснював хлопчик у великій вушанці, показуючи на маленьку постать у довгополому матиному сачку.

- Спасибі! - сказав Данило і поїхав на колгоспне подвір'я.

Біля Яринчиної хати він побачив за кущами акації Івана і її - на лавочці сиділи.

Повертався через півгодини, стемніло вже. Данило підійшов до паркана і припинив. Ще сидять. Хоч не видно нічого, та чути:

- Казала, що на край світу підеш зі мною, а боїшся за п'ятдесят кілометрів поїхати.

- Мене нарості не відпустить, Іване. Учителів нема... І що ж я там робитиму, якби хоч школа була... Ти не бачив того Овечого хутора?

- Не бачив.

- Ти не гнівайся, але не можу я тепер їхати. Почекаємо.

- Що ж, почекаємо, Яринко...

* * *

Нічого й не залишилося від Катерининої радості, коли побачила сина. Ввійшовши до хати, не сказав ні слова, повісив кашкета, сів край столу. Катерина підкрутила гнота в лампі:

- Ну що, синку?

- А-а, - та й уся відповідь.

Та хіба матері треба говорити багато. Бачить Катерина, що нічого не вийшло з того сватання. З тією Одаркою і чорт не домовиться. Така вже вередлива жінка. Як уже Іван не пара тій Яринці, то нема правди на світі. Отак і посивіє в дівках, хрест святий, посивіє. А ми ще знайдемо. Дівчат цих зараз, як у маю цвіту. Сто прибіжить, тільки моргни. Он Віра Макогонова - як намальована - і така веселенька дівчина, наче сонечко. А Поліна Очеретна? Така вже акуратна, ще й активістка. На всіх зборах колгоспівських у президії сидить, а як говорити почне, то ніби по писаному. Що вже вміє говорити секретар сільради Сильвестр Криничка, але до Поліни йому да-а-леко.

Ой буде шкодувати Яринка, ой буде ще кусати лікті Одарка. Добре було б, якби на весіллі Івановому духова музика грала. Щоб на всьє село. Іде Іван у парі з Вірою чи з Поліною, - Ярина сльозами вмивається, її Одарку водою в сінях одливають... Отак поволеньки Катерина знову повертає в думках свою радість, але ще ж треба почути Іванове слово.

- Яка ж там, Ваню, мова була? - запитала мати.

- Гарбуза піднесли, мамо...

- А щоб та Одарка вкусилася за язик! Щоб до її хати й стежки позаростали! -

Катерина була певна, що вся оця біда сталася саме через Одарку. – Думає, що для нас тільки світу, що у вікні! А Яринка що?

– Не хоче їхати зі мною, каже, почекаємо.

– Куди їхати? Куди ти зібрався? – здивовано подивилася на сина.

– Не хотів зразу вам говорити, мамо... Райком посилає в степ... Хутір такий є. Овечим зветься.

– У степ? А чого ти там не бачив? Ми – не чабани, ми лісового звання. І твій дід, і тато при лісах робили, і ти технікума за плечима маєш, – ніяк не могла примиритися мати з новим призначенням сина.

– Будемо ліс вирощувати, мамо.

– Вони що ж, блекоти понаїдалися?! У тих же пісках і бур'ян не росте!

– Треба, мамо, щоб ліси були, бо пропаде земля, позаносить пісками.

– Ну, якщо вже треба, то поїдь на той Овечий, розкажи їм, – змирилася Катерина, – та й додому вертайся.

– Кому ж я, мамо, розкажу? – посміхнувся Іван, – Самому треба садити.

– То це ж діло довге, за рік ліс не виросте. А як же я тут буду? – згасала остання надія Катерини.

3

"Мама ночами плаче, тихо-тихо, щоб ми з Юрасиком не чули. А я чую. Мама плаче, бо нема з війни ні мого тата, ні Юрасикового. У неділю вона виходить на піщаний курган і виглядає, виглядає, а вони не приходять, наче забули дорогу до нашого хутора. Хіба можна забути дорогу до своєї хати?"

(Із зшитка Ганнусі Гомон)

Посеред комори стояла велика балія. Соснові клепки, стягнуті двома чорними залізними обручами, посіріли від часу, але трималися міцно. Берегла її Ольга як згадку про матір: коли з Петром одружилася, то в придане дали. Ольга пам'ятає, як у цій балії купала її мати. Потім Ольга мила в ній уже свою доньку. Щосуботи, бувало, вносив балію в хату Петро, Ольга наливала теплої, настояної на степових травах води, і вони вдвох купали Марту.

Тепер Марта купалася сама. Правда, інколи, скрутившись у клубочок, дозволяла матері вимити спину, нетерпляче повторюючи: "Ну я сама, іди, мамо".

Ольга вилила в балію два баняки лугу, і комора наповнилася паром.

– Іди вже, доню! – покликала дочку.

Марта увійшла в довгій білій полотняній сорочці з вузьким мережаним комірцем. А мати чаклувала тим часом біля великої алюмінієвої миски; розвела теплою водою овече молоко, кинула кілька жовтків:

– Давай, Марто, голову тобі змию.

Марта розв'язала стрічки, і коси розсипалися смолянистими крутими струменями по сорочці. Підбрала їх Ольга, намочила в білій піні та й почала терти в долонях, ніжно перебираючи пальцями... Он яка виросла коса в нашої дочки, Петре... Прийшов би та

поглянув... та полив би чистою водою. Не йде Петро й не обзивається: ні листа від нього, ні похоронної...

Марта обв'язує голову рушником.

- Іди, мамо, я сама вже... Потім покличу...

Ольга вийшла з комори – жде. Їй видно крізь прочинені двері ставну, довгоногу Марту, окутану сизим паром. Марта скинула сорочку, тихо зойкнувши, стала в балію. Ольга дивилася, і не вірилося їй, що оця повногруда, тонка, з крутими стегнами жінка – її дочка.

Сьогодні Марті вісімнадцять років. Стільки було і їй, Ользі, коли Петро привіз її на цей Овечий хутір після весілля. І тоді стояло тут чотири хати з довгими хлівами й кошарами, лиш були вони новішими... І не було тоді кладовища на Овечому хуторі – здавалося, що ніхто ніколи тут не вмирав. Наче жили безсмертні люди у цьому степу...

Добре було Ользі з Петром. І свекруха попалася смирна, і свекор... Сам-один свекор і залишився тепер у хаті... Пасе свої отари. Колись з Петром вони чабанували, а тепер з Мартою... Дід Опанас не бере онуку на далекі вигони – жаліє, але Марта сама ходить до діда, щоб розрада була старому. До війни Петро відвозив дочку до своєї сестри в Завалля, щоб училася. Вирядять, бувало, Марточку восени і аж весною забирають. Три класи закінчила Марта, оце і вся наука. Добре, що Максим Карагач з району книжки возить, то вона вже гори їх поперечитувала. Каже, що поїдуть з Максимом екзамени за сім класів складати в район. Може, й складе, вчать же з Максимом і фізику, і арифметику проходять... А що ж далі буде з Мартою? Не полишає Ольгу тривога. Чого ж вона дочекається в цьому степу? Невже доведеться Марті до Парамона йти?.. До вдівця. Жодного ж хлопця нема на хуторі. Карагачів Максим? Так ще ж зелений... А Парамон торік, як з армії повернувся, до них приходив, безсовісний. Каже, віддайте мені Марту. А в самого ж лисина на всю голову. А не віддасте, каже, то сама прибіжить, бо природа свого потребує...

Воно, може, й так, хочеться дівчині і ласки, і щоб хто додому провів. Та не приведи господи, щоб Марта до того Парамона бігала. Ото колись два льотчики приїздили, овець брали по наряді, то один і не відходив од Марти. Майор. Звати Сергієм, казав. Якби ж був нежонатий та... Але вже давно не показувався майор на хуторі... Літаки щодня літають над степом, він літає, та не приходять...

- Мамо, чого ж це ти така невесела? – Марта, уже вбрана, зайшла до кімнати.

- Я весела, дочко, – спробувала посміхнутися Ольга.

- Ну, тоді ходімо! – Марта взяла ножа і вислизнула на ганок. Стала й зацікавлена: з-за високого піщаного кургану сходило сонце. Його ще не було видно, але курган світився м'яким рожевим світлом.

Лежав безмежний припорошений степ, зливаючись вдалині з холодним осіннім небом. З гуркотом пронеслися над хутором два винищувачі. Марта помахала їм рукою. Нарешті з піску викотилося сонце, освітивши хату, подвір'я і Марту. Хата не здавалася зараз уже такою старою, вікна блищали, і два ганки не були такими низенькими. Цю хату дуже давно збудував дід Опанас, велику, на дві половини, бо сподівався, що синів

буде багато... До кожної половини прилаштував по ганку. Покаті піддашки трималися на дубових стовпах, гладеньких і міцних. Один із гайків був Мартин. Дідусь, ще коли носив онуку на руках, завжди говорив, як вона виросте, то житиме в цій половині, і на підтвердження щороку, в день Мартиного народження, тато робив на дубовому стовпі ганку зарубку. Тато встиг зробити десять зарубок. Сьогодні вісімнадцяту зробила Марта.

Ольга дивилася, як Марта старанно вирізує рисочку на стовпі, мимоволі приміряючи, скільки їх ще вміститься на ньому. Стовп був високий: вистачить на всі Мартині літа. Аби лиш були вони щасливими...

- Поздоровляю тебе, Марто, з днем народження, - почула Марта і підвела голову. Ну, звичайно, це Максим. Бо з чужих тільки він поздоровляв Марту. На Овечому хуторі не дуже стежили за такими датами: живе чоловік, то й добре.

Максим - високий і худий, з блідим обличчям і синіми дівочими очима, був у білій сорочці і великому, видно, батьковому, галіфе. Марті хотілося розсміятися, бо такий кумедний Максим у цих штанях і черевиках на босу ногу, але вона стрималася, згадавши вчорашню їхню зустріч... Жаль його стало: Максим за ці три роки переносив їй гори книжок, ходячи за ними по сорок кілометрів. Він самотужки вчився і Марту примушував. До різних наук мав великий хист оцей худий високий хлопчина з Овечого хутора. Це помітила бібліотекарка з районного Будинку культури, привела його до школи, вчителі дали йому підручники і по змозі допомагали Максимові.

Вони з Мартою розв'язували алгебраїчні задачі, вчили ботаніку і знали найменші островці на карті земних півкуль, яку приніс Максим. Він приходив улітку на вигони, і вони читали від сходу й до заходу сонця. Марта любила, коли Максим читав уголос. Вона лежала, заплющивши очі, й переживала все, що випадало на долю героїв.

Правда, колись Максим, читаючи книжки, пропускав сторінки, де писалося про любов чи про інтимні стосунки героїв. Тепер уже не пропускає. Взагалі Марта почала помічати, що останнім часом Максим і дивиться на неї якимось не так, як раніше. А вчора зовсім збожеволів Максим та, напевно, й вона.

Він зустрів її біля криниці за Вовчим вигоном. Є ще одна криниця на хуторі, але тут вода смачніша. Марта набрала відра і закривала важкою лядою криницю - так було заведено. Тоді і підійшов Максим. Пересуваючи ляду, зіткнулися їхні руки, Максим легенько стиснув Мартині пальці. Вона не вирвала руку, лише сторожко поглянула на нього. Максимові ця мить здалася вічністю, він кинув ляду і потягнув дівчину до себе. Марта відчула, як його гарячі губи торкалися шиї, щоки і кіс. Вона й сама спалахнула від незвіданого досі почуття. Затуманився Марті світ, підкошувалися ноги, розстебнулася кофтина, і Максимова рука ненароком ковзнула по оголених Мартиних грудях, і він наче опечений відскочив, перекинувши відра. Коли Марта опам'яталася, Максим уже був далеко...

Не думала Марта, що він сьогодні наслідиться підійти до неї, але він прийшов, поздоровив і стояв, ніби нічого й не було. Ні, відвів погляд, коли Марта подивилася на нього.

Ольга лише на хвилину забігла в хату, а коли повернулася, то дочки вже не було. Тільки стояв біля ганку засмучений Максим.

- У степ пішла, - відповів на мовчазне материне запитання.

Марта знала, що вслід їй дивляться Максим і мати, але не оглядалася, хотілося побути самій. Ішла швидко, грузли ноги в холодному піску, а пожовкла трава була, наче дріт. Вдалині показався "Мартин" курган, так вона сама назвала його подумки. Колись він був дуже високий. Та з кожним роком нижчав, може, вітри зносили пісок, а може, Мартині літа.

Марта любила приходити сюди із своїми тривожними дівочими думками. Тут ніхто не заважав. Тут можна було мріяти вголос, можна було співати і плакати - степ мовчки сприймав усе, він умів берегти таємниці. Великих таємниць у Марти ще не було, тому повідала вона степові свої мрії. Їх багато снується в голові, а інші причаїлися в серці, ще не усвідомлені.

Степ любив Марту. Йому ставало веселіше, коли вона з'являлася ранками на своєму ганку або бігла в довгій полотняній сорочечці за дідусем на овечі вигони, співаючи своїх безжурних співанок. Степ знав про мрії і бажання Марти і щедро виконував їх, бо вони не сягали далі хутора і теплої батьківської хати. Степ дав їй вроду і горду вдачу, годував овечі отари, і в хаті завжди було що їсти дітям. Степ підкорявся людям і готовий був скоритися й Марті, якщо вона залишиться тут. Та з кожним роком йому ставало все важче виконувати волю Марти. Він не міг повернути з фронту батька, не захистив од біди. А тепер степ відчував, що Марта у своїх думках частіше й частіше залишала його. Манили дівчину далекі міста, якесь нове, ще незнане життя. Марта мріяла про любов. Вона чекала її. Степ знав, що таке любов. Треба було б дати Марті коханого, але де ж він міг узяти його на цьому безлюдді? У його владі був лише Максим, отой синьоокий худорлявий хлопчина, який учора несміливо цілував її... Треба Марті коханого. Хай би вийшла заміж, народила дітей, щоб веселіше було в степу.

Чогось льотчик не приїздить, - журиться степ. Красивий льотчик. Хай би приїхав на своїй машині та забрав її... Вона пішла б, не роздумувала б. А може, він одружений або є в нього дівчина? Може, і є, але такої, як Марта, нема. Невже не помітив її вроди, гнучкого стану, невиди, як спалахнули її очі, коли зустріла його? От чудний льотчик...

Чиїсь кроки обірвали Мартині думки. Оглянулася - ішов до кургану Парамон Чарій. Марта повільно спускалася, а він стояв, широко розставивши руки. Поверх гімнастерки накинутий чорний піджак, обличчя чисто виголене, тільки якесь жовте, і очі його здалися Марті жовтими.

- Не пушу! - засміявся Парамон, підступаючи до Марти.

- Спробуйте лише! - Марта обійшла Парамона.

Чарій потягнувся до дівчини, але з плечей зсунувся піджак, нагнувся, щоб підняти, - злетів кашкет. Марта розсміялася.

- Чорти б його взяли, - вилаявся Парамон і поспішно прикрив лисину.

Парамон ішов, випнувши груди, але урочистість моменту вже була втрачена.

- Почекай, Марто, - наздогнав дівчину. - Сказати щось маю.
- Кажіть, - уповільнила Марта ходу.
- Давай сядемо. - Парамон лицарським жестом кинув на траву піджака.
- Чого це я буду з вами сидіти?

Чортове дівчисько. Парамон підняв піджака і пішов за Мартою.

- Женитися хочу, Марто, - промовив тихо.
- Женіться собі!
- Ти почекай, почекай, - Парамон узяв Марту за руку. - Підеш за мене?
- Що? - вирвала руку.
- Марто, подобаєшся ти мені... Чуєш? Все думаю про тебе... Сам живу. Я добрий...
- Живіть собі...
- Кожна жива душа пари шукає, Марто. - Парамон уже не випинав груди. - І ти теж сама... Так і зістарієшся в дівках на цьому хуторі... Хто тебе візьме, а я... ну, там старший на якийсь десяток літ... Так воно все в норму прийде... Любитиму тебе...
- Ви мені в батьки годитеся, і не соромно вам? - перебила Марта.
- Я - чоловік військовий, Марто, вдівець, - говорив, незважаючи на Мартині слова, Парамон, - ще при силі, чого тобі треба? Хату нову поставимо...
- Відчепіться, дядьку, від мене.
- Ну, дивись, - промовив Парамон. - Я собі знайду, а ти... Ще сама прибіжиш...

Марта зацікавилася, нічого не могла сказати жовтоокому Парамону, вперше в житті відчувала себе приниженою і беззахисною в цьому степу.

* * *

Віліс мчав просто по цілині. На піщаних переметах його підкидало, і Валя мимоволі чіплялася за Івана. Поруч з шофером дрімав Степан Стратонович Каїтан. Його велика кудлата голова теліпалася на в'язах наче чужа.

- Здається, приїхали, - сказав, гальмуючи, шофер. Іван вийшов з машини: попереду стояв маленький хутірець - кілька глиняних хат з кошарами і хлівами, вкритими очеретом. Каїтан теж сповз із сидіння, потягнувся, протер очі.

- Оце і є твій Овечий хутір, Запорожний.

Над степом пролетів зі свистом винищувач. Валя помітила, як змінився вираз обличчя Запорожного.

- Твої, Іване? - запитала.
- По сусідству зупинилися, - сказав Каїтан, - нудьгувати не будеш...
- Я вже своє відлітав, - промовив Іван. - Давайте до хутора поїдемо, чого ж ми стоїмо?

- Я хочу взяти пробу ґрунту, - сказала Валя, виймаючи з машини лопату.

Іван швидко викопав глибоку ямку, зернистий пісок осипався. Каїтан взяв у руку ґрунт, пропускаючи крізь пальці.

- Містика! Десять сосон тут ще можна виростити, якщо привезти торфу і поливати, а ліс - пробачте.

- Сімдесят сантиметрів до вологоносного шару, - повідомила Валя, вимірявши

глибину ями.

- Треба вирощувати ліси там, де вони ростуть, - провадив далі Каїтан, - а не загірбати народні гроші в пісок.

- Але ми, Степане Стратоновичу, проводили досліді і досить успішно, - заперечила Валя.

- То досліді, - буркнув Каїтан.

- Навіщо ж ви мене сюди привезли? - запитав Іван. - Треба було сказати в райкомі. Ви ж заступник начальника облземвідділу.

- Я - людина маленька, тиха... Хто мене слухає? - махнув рукою Каїтан, - О, тебе вже йде вітати народ, Іване.

Справді, до машини наближалися мешканці Овечого хутора. Першим ішов Максим, за ним вела за руки тринадцятирічну Ганнусю і смаглявого, вилицюватого хлопчика з вузькими чорними оченятами Марина Гомон. Поруч з Ольгою шкандибав дід Опанас. Поважно, випнувши груди, ішов на своїх пружистих ногах Парамон Чарій (він завжди так ходив, коли бачив перед собою жінок). Потім вийшла зі свого подвір'я Ганна - мати Максимова, на ходу розв'язуючи фартуха.

Марта теж вийшла на ганок: хотілося і їй підійти до машини, але, побачивши Парамона, зупинилася біля хати Карагачів. Матвій Карагач сидів біля розібраного мотоцикла і жував великого жовтого огірка.

- Що там, Марто? - Карагач підійшов до паркана і виглянув у степ.

- Хтось приїхав.

- Зараз подивимось, їздять тут усякі. Ферштеєн? - Матвій Карагач блимнув своїм єдиним оком і пішов до хати.

Вийшов Карагач у гімнастерці з петлицями танкіста, з орденом Червоної Зірки і кількома блискучими медалями - одягав форму лише у виняткових випадках. Чорна пов'язка закривала йому око, і Карагач був схожий на пірата.

- Зараз розберемося! Чому не доповідають?! - Карагач був напідпитку, але тримався на ногах твердо. - Ходімо!

За подвір'ям войовничий запал, певно, полишив Матвія, бо, відкашлявшись, він заспівав:

Броня крепка, и танки наши быстры...

- О, тут і солдати є! - сказав Іван, побачивши Матвія.

- Це мій батько, - ніби вибачаючись, мовив Максим.

- Як прийшов з фронту, то кожного дня в чарку заглядає, - зітхнула Ганна.

- Здравія желаю! - приклав руку до козирка Матвій. - Гвардії старшина Матвій Карагач. Ферштеєн? Хто будеш? - звернувся до Івана.

- Я - лісничий. Іван Запорожний.

- Брешеш! Чого приїхав? - допитувався Карагач.

- Ми тут організуємо лісництво, - пояснив Каїтан.

- Що?! - приклав руку до вуха дід Опанас.

- Лісництво, - повторила Валя. - Хочемо, щоб тут ліс був...

- А на біса мені ваше лісництво?! - сказав Карагач, дзенькнувши медалями.

- Подуріли люди, - зітхнув дід Опанас.

- "Броня крепка-а", - затягнув Карагач, вирішивши, що ці розмови не варті його уваги. До нього підійшов Максим, щось сказав тихо. Карагач обняв рукою сина і пропик злим поглядом прибульців. - А вони мені не указ! Я п'ю, бо душа моя горить... Горить моя душа, і життя кінчається. Ферштеєн?

- Іди, Матвію, поспи, - просила Ганна.

- Нікуди я не піду! - Карагач відвів руку дружини - Хай він мені скаже, за що я кров проливав?! Щоб сидіти в цьому степу і ждати, поки піском позасипає? Чи овець вам пасти? Щоб вони виздыхали! - Карагач майже впритул підійшов до Івана. - Чого приїхав?

- Відсиділися по Ташкентах, а тепер командують та на машинах баб катають! - сказав Парамон і теж підійшов до Івана.

- Чого ви причепилися до людини? - втрутилася Ольга.

- Матвію, іди додому! - тягнула чоловіка Ганна.

- Геть зі степу! - кричав Карагач.

Марта немов з-під землі виросла перед Карагачем.

- Не треба, не треба лаятись, дядьку Матвію!

Запорожний мовчки підійшов до машини, вийняв звідти чемодан і клунок, потім дістав якийсь довгий пакунок, загорнутий у вогкий брезент. Карагач мовчки стежив за ним.

- Їдьте, Степане Стратоновичу, - сказав Запорожний Каїтану. - Я вже тут сам...

- Утопія, - пробурмотів Каїтан, сідаючи в машину. - Жаль мені і тебе, Іване... і себе жаль...

- Ми приїдемо з Мартинюком, - пообіцяла Валя. - Чекай... Зараз я нічим не можу тобі допомогти...

- Їдьте, - промовив Іван, - їдьте...

Віліс рвонув з місця, наче зрадів, що не доведеться йому залишатися на цьому непривітному хуторі.

- А ти чого не поїхав? - здивувався Матвій. - Таку бабу тому залишив...

- Тобі що, заклало? - шарпнула його за рукав Ганна. - Ліс чоловік приїхав садити.

- Ти нам хліба привези! - крикнула на весь степ Марина, не випускаючи дітей. - На одній бринзі живемо!

Вилицюватий хлопчик заплакав.

- Он діти плачуть! - знову завівся Карагач. - Геть з мого степу, тилові щури! Ферштеєн?

- Геть з нашого степу! - кричав і собі Парамон.

Іван на якусь мить розгубився, а потім скинув кітель і рвонув обома руками майку: його засмагли груди були перетяті червоними рубцями. Карагач закліпав очима. Відійшов убік Парамон.

- Ой боже ж мій, та він же увесь постріляний! - заголосила Ганна.

Іван одягнув кітель, взяв свої речі і пішов до хутора.

За ним поволі потягнулися мешканці Овечого.

- Образив хлопця, - з докором сказала Ольга Матвієві.

- Ще й Парамон дурний: "Геть з нашого степу!" - зітхнула Ганна.

- Я ж не знав, - виправдовувався Парамон. - Матвій перший почав.

- Помилка вийшла, - буркнув Карагач. - Ми - солдати, помиримся.

- Треба ж його десь прилаштувати, - сказала Ганна. - Може, ти, Ольго, візьмеш? У тебе хата на дві половини.

- Можна й до нас, - відповів замість дочки старий чабан.

Біля крайньої, Карагачевої, хати Іван зупинився.

- Он до тієї хати йди! - гукнув дід Опанас, показуючи на своє подвір'я. - Марто, проведи.

Марта і Максим взяли Іванові речі і принесли на подвір'я.

- Отут будеш жити, - показала на ганочок Ольга. - Ніхто тобі не заважатиме, хід окремий.

- Спасибі.

- Тебе Іваном звати? - поцікавилася Ольга.

- Іваном.

- Іваном звати, - голосно сказала Ольга мешканцям Овечого, які вже зібралися тут.

Марта відчинила двері, пропустивши вперед Івана. Кімнатка була невеличка, але затишна.

На вікнах вишивані рушники, на стінах - карточки, залізне вузьке ліжко, старенький столик та довга лава - оце й усі меблі.

- Подобається тобі? - запитала Марта. - А ми там будемо жити, - показала на двері, що вели до сусідньої кімнати.

- Я вам дуже вдячний, - усміхнувся Іван.

- Каже: "Я вам дуже вдячний", - передавала Іванові слова, заглядаючи у вікно, Ганна. - По хаті ходить... Сміється... Веселий солдат у тебе на постої буде, Ольго... Жонатий?

- Хто його знає...

- Вони як з дому вириваються, то всі нежонаті, - промовила Марина.

- Спасибі вам, - подякував Іван Ользі, вийшовши на ганок. - Тепер буде у нас контора лісництва...

- Нам аби контора, - розсміявся Матвій, - а гроші будуть. Ферштеєн?

- Що ж, давайте знайомитися, - сказав Іван.

Ганна взяла на себе цю місію:

- З моїм Матвієм та з Парамоном ти вже познайомився в степу, а то мій син Максим, дуже до науки беручий, всі книжки перечитав з Мартою, - щаслива усмішка промайнула на обличчі Ганни. - Оце Ольга, твоя господиня, а то батько її - Опанас Григорович, а це Марина Гомон, вдова бідна. Дівчинка - Ганнуса, то від покійного Андрія, а хлопчик - Юрко - від казаха...

- Ганно, навіщо ти їм оце розказуєш? - перебила Марина.

- Не сьогодні знає, то завтра, - відказала Ганна. - Був тут у нас один казах з полонених - Берик звався, Джусуєв, то з рік у Марини в приймах жив... А як наші звільнили область, то знову на фронт пішов і... нема... Казашеня сиротою росте... А це наша Марта, - показала на дівчину, що саме вийшла з хати. - Рік будеш по степу їздити - кращої не зустрінеш.

- Бачу, - промовив Іван.

- Сьогодні вона іменинниця в мене, - похвалилася Ольга, показуючи на зарубки. - Бачиш, вісімнадцять...

- Поздоровляю! - Іван хотів потиснути руку Марті, але вона не подала.

- Оце і всі наші, - сказала Ганна. - А мене Ганною звать... А тебе запитати можна?

- Питайте, Ганно.

- Скажи правду, чи жонатий, га?

- Ні.

- Як не брешеш, то добре, - вирішила Ганна. - У нас є до кого й сватів засилати...

- Так нікому, - скрушно похитала головою Марина, - один жених на весь хутір, - кивнула на Максима.

- Ще в колодочки не вбився, - зауважив Парамон.

- Поздоровляю вас, Ольго, з іменинницею. Є у мене і подарунок для неї, - сказав Іван, розгортаючи брезент. - Принеси-но, Максиме, лопату.

Іван вийняв із згортка дві метрові ялинки і подав Марті.

- Дякую, - загорілися радісно Мартині очі. - Я таких ще не бачила.

Іван швидко викопав дві глибокі ямки, і вони з Мартою посадили ялинки біля ганку, потім полили водою.

Ольга з молодицями заходилася готувати вечерю. Переморгнувшись, кудись щезли Матвій і Парамон, а Марта все стояла біля своїх ялинок...

Стіл накрили на подвір'ї під хатою, Матвій приніс пляшку горілки і поналивав у чарки. Прийшов і Парамон, з підозріло настовбурченими кишенями.

- Вибачайте, - промовила Ольга. - Чим багаті, тим і раді.

Якби мала, то хіба так частувала б Ольга своїх гостей? Принесла все, що було в хаті: бринзу, цибулю, спряжила яєчно та миску картоплі. Замість хліба - черстві підпалки - вже й забули на хуторі, як той хліб печуть.

Іван зайшов до хати і виніс велику пухку паляницю - мати спекла на дорогу. Брали набожно її в руки, розглядали, нюхали, прицмокували язиками.

- Як сонце...

- І живуть десь люди!

- Аж їсти жалко...

- На те він хліб, щоб їсти...

- Мамо, дай мені шматочок...

- Сідайте вже, - припрошувала Ольга.

- Вип'ємо за Марту, - сказав Іван.

- Щоб щаслива була та здорова.

- Дай боже!

Чарка в Мартиній руці тремтіла. Вперше отак пили за неї, зичили щастя і здоров'я. Марті було радісно, що заради неї зібралися за цим столом хуторяни і що вони посміхалися їй, забувши про свої турботи і печалі. Зараз навіть Парамон здавався Марті гарним. Марта відчула на собі погляд Івана, але подивитися на нього не насмілилась. Краєчком ока бачила тільки його руку з гранчастою чаркою.

Підвівся з-за столу дід Опанас. Високий, худий, з сивим волоссям, що спадало йому на плечі, він, здалося Марті, був схожий на святого, що висів на покуті в хаті. Святий в одній руці тримав чашу, в другій посох; дід Опанас теж тримав у одній руці чарку, а другою спирався на гирлигу. За спиною святого паслися в голубій далині вівці. Отари діда Опанаса скубли вижухлу траву в степу. Святий теж був старий, як і дід, тільки червонощокий і пишний. Видно, що не переробився.

- Може, сто літ у цьому степу стоїть наш хутір, - промовив чабан, - сто літ ми пасемо тут овець. Колись нас було більше, зараз - оце ми всі тут... Дехто ще до війни забрав дітей і подався в села, інші не повернулися з фронту, а ми живемо. Не скажу, що легко нам, нема достатку, але є воля, є рідна земля, яку захистили наші сини... Сьогодні для мене добрий день, бо прийшов до нас жити ще один чоловік. Каже Іван, що буде садити ліс на цих пісках. Нічого тут не виросте, Іване, але, якщо і не зробиш нічого, то буду я тобі дякувати хоча б за те, що хотів ти зробити людям добро. Ото з приїздом і за твоє здоров'я.

- Ти пробач, не хотів тебе образити, - потягнувся чаркою до Івана Карагач. - Поїдеш, то не згадуй лихим словом.

- Куди ж я поїду, Матвію?

- Поїдеш, поїдеш, - впевнено сказав Карагач. - Хіба тут може жити культурний чоловік? Одне слово, ферштеєн...

- Ні в жисть! - підтримав Карагача Парамон.

- Треба жити, - промовив Іван. - Треба.

- Знаєш, Іване, якщо проживеш отут на Овечому рік, то... то, - щось довго вирішував Матвій, - то я віддам тобі свого трофейного мотоцикла марки "цундап". Відремонтую і віддам! По руках? Ферштеєн?

- Згода, - Іван ляснув рукою по широкій долоні Карагача.

Але на цьому процедура складання угоди не закінчилася. Матвій узяв сокиру і подав Івану.

- Роби першу зарубку, - показав на ганок, - на отому стовпчику.

Іван з викликом поглянув на Матвія, усміхнувся Марті, і гостре лезо врзалося в стовп.

- А тут будуть мої роки...

* * *

А за столом:

- Скільки ж йому?

- Та років тридцять, певно...

- Двадцять вісім. То війна йому чуба посріблила. Льотчик.

- Та ну?

- Максим казав... Славний хлопець.

- Ото його Ольга і притаковила в себе... Дав би бог. Марту ж хоч сьогодні під вінець...

* * *

- Дванадцять танків на нас ішло... Ми пропустили їх, а потім - прямою наводкою в борти - р-раз!

- А ми свою "сорокап'ятку" тягнемо... Ні машини, ні коней, повпрягалися хлопці...

- Підбили одного, другого, коли мій баштовий кричить! "Пантера"! Я...

- А ми, значить, тягнемо... Коли дивимося - іде на дорозі колона... Розвернулися і... за твоє здоров'я...

- Врізали ми по тій "пантері", аж дим пішов...

* * *

- То листа б написала, може, в нього батьки ще живі, хай би Юрка забрали, все тобі легше було б...

- Та не знаю, куди писати... Район забула... Наче Талди якийсь Курган чи ще щось... Одне слово, Казахстан...

* * *

- На карті я тобі що хочеш намалюю - і ліс, і природу всяку, а тут воно не ростиме.

- Спробуємо.

- А звідки ж той торф будуть возити?

- З Полісся, баржами по Дніпрі...

- Марна затія, який вже то ліс на привезеній землі.

* * *

- Нікуди я, Максиме, не піду...

- Щось сказати хочу. Вийдеш, Марто?

- Ні.

* * *

- Я дев'ять грамот Верховного маю... А дві десь пропали в госпіталі...

- У мене шістнадцять. В скрині лежать. Лічно підписано: "Сталін".

- Давай за танкістів!

* * *

- А Марта з нього очей не зводить...

- А вона йому наче без вніманія.

* * *

За столом і не помітили, як старий чабан встав і пішов до хати. Допивалися чарки, велися нескінченні розмови, і раптом заграла скрипка. Стихло. Стояв на порозі чабан, притиснувши до підборіддя стареньку скрипку, і грав. Довгі вузлуваті пальці ніжно обхопили тоненький гриф, дідові вуса переплелися зі струнами, і по них ковзав

саморобний смичок. Тихі вогники загорілися в очах чабана, і весь він світився. Іван ледь уловлював мелодії якихось забутих пісень, які переходили одна в одну. Пройшовши через серце чабана, вони вже не були піснями, а його власним творінням. Іван зрозумів, що мелодія народжувалася зараз, скрипка розповідала про степ, мабуть, вечірній, трохи сумний, і про отари овець, бо чулися звуки тронки. Завмирав десь далеко-далеко останній акорд, але чабан повернув його бурхливими переливами радості. Може, сто веселих танців зараз вміщалися в скрипці, і з них чабанові руки творили один.

– І-і-і, ех! – сплеснув долонями Парамон, підхопив Марину, і вони закружляли в танці.

Кинув свого кашкета об землю Матвій і, моргнувши своїм єдиним оком Ганні, пішов по колу. Штовхнула ліктем Івана Ольга і, взявшись у боки, попливла по подвір'ю. Іван то наздоганяв її, то відпускав, щоб потім навприсядки перестріти. А Парамон, випнувши груди, крутився колесом, відкидав чортзна-куди свої ноги, ляскав руками по халявах, по животі, по Марининих стегнах і чомусь приказував:

– Асса-а! Асса-а!

– Марто, давай до нас!

Марта не вміла танцювати. Тобто вона думала, що не вміє, бо ніколи їй не доводилося танцювати. Підхоплена загальним весіллям, вона нерішуче підвелася, але через мить якась сила відірвала її од землі. Це був перший танець Марти, відколи вона народилася на світ, але танцювала так, ніби все своє життя тільки те й робила. Це вміння було закладено в її естві природою, такої пластики і гармонії рухів не можна було навчитися. Коротенька широка Мартина спідничка надувалася парашутом, Максим бачив стрункі дівочі ноги, і світ йому йшов обертом: як би він хотів зараз бути на місці Івана, щоб перед ним отак танцювала Марта в щасливому самозабутті.

* * *

– Ой десь тут, тутечки,
Розгубила овечки! І-і-х!

* * *

– Ой куди ж я забрела,
Що не видно вже й села! Е-е-ех!

* * *

– Ой не видно меї хати,
Де ж я буду ночувати! Ех, давай, давай, давай!

* * *

– Асса-а! Асса-а!
– Відчиняй світлицю, мати,
Прийшли свати заміж брати, е-ех!

* * *

– Ой заграйте, музики,
В мене циці великі! І-і, ех!

- Асса!

Давно не було так весело на Овечому хуторі...

4

"Тепер я буду жити в інтернаті і ходити до школи. Мене прийняли до п'ятого класу, бо вчителька, коли перевіряла, сказала, що я все знаю. А я не знаю, навіщо люди придумали війни, не знаю, скільки на небі зірок і хто вчить людей писати вірші. І ще не знаю, чого Карагачевий Максим бігає за Мартою Заклунною, наче ягня..."

(Із зшитка Ганнусі Гомон)

Ні в кого в усьому районі не було такої бідарки, як у дільничного міліціонера Милентія Магура. Пофарбував її Милентій синьою фарбою, голоблі і дуга теж були сині. Сидіння кріпилося до високих ресор, зроблених з першосортної сталі, бо вони не гнулися навіть під вагою Милентія, який у повному спорядженні важив сто десять кілограмів. Але особливо пишався Милентій колесами: ліве було від старої півторатонки, а праве від емки, тому завжди здавалося, що перекошена бідарка ось-ось перекинеться. Та Милентій так приловчився сидіти на ній, що жодного разу й не випав з бідарки, навіть у тих випадках, коли інший би й на возі не влежав. Бідарку тягнув за собою то чвалом, то риссю, залежно від обставин, сивий кінь, смирний і вгодований, бо ні хазяїна, ні його не зобиджали в навколишніх селах. Кінь був розумний, знав усі дороги, варто лиш Милентію назвати село, а він уже сам знав, куди повертати.

Коневі подобалася і легка синя бідарка, і її господар у довгополій синій шинелі. Їздили вони без дорожніх пригод, тільки зупинялися на шляху, щоб попросити в шоферів насоса та підкачати праве емківське колесо, яке часто капризувало. Як воно випускало повітря, Милентій вияснити не міг: то цілий тиждень аж дзвеніло, а то по два рази на день випускало усі атмосфери і капелюшилося по піщаній дорозі. Милентій не знав, що у нього є нерви, і такі пригоди зустрічав з олімпійським спокоєм. Випрягав коня, а сам ішов шукати якусь машину, щоб попросити насоса. Це було не легко, бо на третій повоєнний рік машини траплялися рідко, і доводилося їх інколи чекати в степу цілий день. Власний насос був мрією Милентія, але дістати його було неможливо. За роки служби доводилося Милентію конфісковувати самогонні апарати, крадене зерно, гвинтівки і автомати, поназбирувані хлопчиками на берегах Дніпра, парашути і понтони, сховані в плавнях хазяйновитими дядьками, а насос не попадався.

Синя бідарка котилася степовою дорогою. Кінь і Милентій косилися на праве колесо, яке поволі осідало. Якби ж Милентій їхав сам, то й хай би вже спускало оте кляте колесо, але ж поруч сиділа молода дівчина у старенькому кожушку, підперезаному чорною хусткою. Поверх кожушка була накинута ще одна хустка - з квітами по зеленому полю. З-під неї виглядали кирпатенький носик в ледь помітному ластовинні і сині заплакані очі. Бідарка була вузька, і Милентію довелося докласти чимало зусиль, поки вмонтував біля себе дівчину, а щоб все-таки відгородитися якось від заарештованої, то Милентій між собою і дівчиною втиснув бойову трилінійну незаряджену гвинтівку, чим порушив інструкцію. Він іще раз порушив її, коли зіскочив

з бідарки, залишивши гвинтівку, щоб подивитися на спущене колесо.

- Приїхали, - не то дівчині, не то коневі сказав Милентій.

Дівчина мовчала, кутаючись у хустку, бо ставало все холодніше. Милентій обійшов бідарку, притримуючи поли шинелі, яку вітер намагався здерти з міліціонера, і, може, це йому і вдалося б, якби не широкий офіцерський ремінь, що стягував могутню постать Милентія.

Інструкція забороняла Милентію розмовляти з заарештованими, і він її ретельно дотримувався ось уже годин шість: від самого села Семидоли не промовив жодного слова. Але тут, в завітреному надвечірньому стелу, Милентій знову порушив інструкцію, сказавши:

- Давай щось перекусимо, Настуню. - Звичайно, треба було сказати: "Громадянку Сторожук, можете поїсти, якщо у вас є харчі".

Але не хотілося Милентію називати "громадянку" цю кругловида синьооку дівчину, яку він знав давно, бо сам був з сусіднього села, і з якою колись танцював на весіллі у бригадира Панька Сіроштана. Це було торік. З Паньком вони ще до війни вчилися в одній школі, і, звичайно, Милентій був запрошений на весілля. Приїхав Милентій на своїй синій бідарці в новому діагоналевому галіфе і новій офіцерській гімнастерці, яку подарував йому полковник перед демобілізацією. Милентій і примітив тоді Настуню - високу і тоненьку, як лозина. До такої статури годилося б мати продовгувате обличчя, але дівчина була кругловида і трішки кирпатенька і мала такі сині очі, що Милентію чогось стало моторошно. Уже за столом він кинув на дівчину кілька жагучих поглядів, але Настуня не звернула на те уваги, бо аж ніяк не міг бути Милентієв погляд жагучим: очі в нього були сіренькі, як перегін, брови руді, а на пухкому білому обличчі грав на всі щоки рум'янець. Настуня подивилася на Милентія, аж коли підвівся з-за столу, щоб сказати слово до чарки. Своім білявим чубом Милентій впирався в стелю, і Настуні здалося, що гімнастерка ось-ось лусне на широких міліціонерових грудях, але сукно було міцне, і гімнастерка не луснула.

- Я п'ю оцю чарку казьонки, - наголосив Милентій, щоб його не запідозрили у вживанні самогону, - за щасливе життя молодого Панька і молодої Каті. - На довший тост Милентій не спромігся, бо не звик говорити довго.

Гранчастої чарочки у величезній Милентієвій руці не було видно, і Настуні здалося, що він просто приклав до рота кулака. Вона голосно розсміялася, і Милентій вирішив, що дівоче серце підкорене, а тому, коли заграла гармошка, він уже сміливо запросив її до танцю.

Під час польки Милентій дізнався, що дівчину звать Настунею, під час вальса йому стало відомо, що вона проживає в цьому ж населеному пункті, тобто в Семидолах, краков'як туманно дав зрозуміти Милентію, що в Настуні кавалера нема. Милентій думав провести дівчину додому, але не знав, що Корній Гармак і Леонтій Крижень, які сиділи поруч за весільним столом, розіб'ють ущент його мрію. А винен був Корній, який поставив під сумнів бойові заслуги у Ясській операції Леонтія Крижня. Не повірив Корній, що Крижень підбив чотири танки і знищив роту фашистів. Гармак ще слухав,

коли підбитих танків було два. Третій він сприйняв з недовірою, а коли з'явився четвертий танк і рота німців, Корній сказав:

- Леонтію, не бреш. Якби ти оце зробив, то вернувся б додому із Золотою Зіркою на грудях і вже командував би чимось у районі.

Тоді Крижень образився за свою солдатську честь, розбив чарку і вривав Корнію по шиї. Корній теж був солдатом енської гвардійської дивізії і дав здачі. Дружини вояків почали кричати, і тоді довелося Милентію приступити до виконання своїх обов'язків. Він розборонив друзів і виніс обох на подвір'я.

- Нікагда не повірю, - сказав ще раз Корній і змирився.

Леонтій же посилався на командира батальйону, на маршала Конєва і рвався до Корнія. Довелося Милентію відводити Леонтія додому. По дорозі він вислухав усю бойову біографію Крижня, а коли повернувся, то Настуні вже не було.

Так після того весілля і не зустрічався Милентій з синьоокою Настунею, хоч не раз бував у Семидолах. Під'їжджаючи до села, завжди давав собі слово Милентій знайти дівчину і сказати їй, що тільки й думає про неї, а коли минав коловорот, то це рішення поступово зникало: хіба може така дівчина покохати отакого неоковирного здоров'я? Жодної принадної риси не міг підшукати в собі Милентій. Ріст - два метри та ще й чотири сантиметри, сто десять кілограмів живої ваги (шинелю довелося шити з двох), очі - наче молоко водою розвели, брів нема, чуб білий, як сметана, а щоки мовби хто буряковим соком намастив. Милентій, коли бував у селі Знайди, наче ненароком заходив у клуб, щоб поглянути на себе у велике дзеркало, що стояло в роздягальні. Дивився, важко зітхав, а одного разу, коли поруч нікого не було, плюнув на свого двійника. Правда, потім витер дзеркало полою шинелі. Ні, годі й думати, що оця гора в синій шинелі може сподобатися тендітній Настуні.

А побачив її вчора. Краще б ніколи не було цієї зустрічі. Викликав його голова Семидольської сільради по дуже важливій справі. Коли Милентієва синя бідарка зупинилася біля контори, Кирило Швайка сам вибіг назустріч Милентію і сказав:

- Зловили злодія!

Потім Милентій прочитав акта, складеного за всіма правилами. Писалося в ньому, що колгоспниця Настя Ільківна Сторожук, років дев'ятнадцяти, народжена в селі Семидоли, Ольвіопільського району, вкрала дня 23 місяця жовтня року 1948 чотири кілограми пшениці, працюючи на очистці зернового фонду колгоспу, і, згідно з постановою, справа передається до суду для суворого покарання. Були підписи і кругла печатка.

Потім виконавець привів заплакану Настуню в старенькому козушку і квітчастій хустці. Вона приречено подивилася на свого охоронця і мовчки сіла в бідарку.

- Вези, - наказав Швайка міліціонеру, намагаючись не дивитися на дівчину.

Милентій якось втиснувся на сидіння, відгородився від Настуні гвинтівкою і шарпнув за віжки:

- В район, - сказав коневі.

Через село їхали риссю - дуже хотілося Милентію якнайшвидше проскочити оці

вулиці, щоб нікого не бачити, надто ж молодичь, які, наче навмисне, висіли на парканах, юрмилися біля криниць, на всі лади коментуючи подію. А Настуня й світу не бачила за слізьми.

* * *

Мірошник поглядав на годинника. Засідання затягнулося, а ще ж треба було встигнути на восьму вечора в Семидоли на партійні збори.

- Які ж ваші висновки? - звернувся Мірошник до високого сивого чоловіка в старомодному пенсне, що стояв біля карти району. - Прошу, Семене Петровичу, конкретно.

- Я вважаю, Романе Олексійовичу, - промовив чоловік у пенсне, - що рекомендації, розроблені Південною науково-дослідною станцією по залісенню дніпровських піщаних арен, дадуть позитивний ефект і ми зможемо ще цього року висадити перші тисячі саджанців кримської сосни в Степовому лісництві, яке ми відкрили в районі Овечого хутора.

- Запитання у членів бюро є? - звернувся до присутніх Мірошник. - Нема. Тоді послухаємо Івана Трифоновича Запорожного.

Іван підвівся з місця:

- Торфогніздовий метод посадки лісу, запропонований Семеном Петровичем Мартинюком, - сказав Іван, - дав на дослідних ділянках хороші результати. Це поки що єдиний ефективний метод, і ми приймаємо його в своєму лісництві. Саджанці ми вже одержали, але нас затримує Дніпровське пароплавство: торфу мало і часу мало - скоро може замерзнути річка, і ми зірвемо план посадки лісу.

- З пароплавством ми домовилися, Іване Трифоновичу, - відповів Мірошник, - нам виділили ще вісім барж для перевезення торфу. І доставити його на Овечий хутір ми вам допоможемо. Машин у нас дуже мало, доведеться на возах... Але майте на увазі, що до зими ви повинні посадити не менше ста двадцяти гектарів лісу. Не менше.

- Але, Романе Олексійовичу, - сказав Іван, - у мене людей нема. Ми й так працюємо по чотирнадцять годин.

- Відрядимо вам на тиждень комсомольців, - пообіцяв Мірошник.

- І взагалі я просив би вас, Романе Олексійовичу, надіслати людей на постійну роботу, хоча б кількох.

- Скільки у вас комуністів на Овечому? - запитав голова райвиконкому Колишев.

- Один, - замість Івана відповів Мірошник. - Щось придумаємо, Іване Трифоновичу... Нема людей... Гуртожиток скоро закінчите?

- Будівельники обіцяють до кінця місяця, але то обіцянки, - махнув рукою Запорожний. - Теж людей не вистачає, а нам хоча б кілька кімнат, бо жити ніде.

- Подумаємо, - Мірошник записав щось собі в блокнот, - але на багато не розраховуйте. Дякую всім учасникам наради, а вам особливо, Семене Петровичу. - Мірошник потиснув руку Мартинюку. - І прошу вас побувати в інших новостворених лісництвах, бо час не жде, а якщо не виконаємо плану, то по голівці нас не поглядять. Обком партії вимагає доповідати щодня про посадку лісу.

Мірошник затримав Запорожного:

- Ти чим добирався з Овечого, Іване?

- До Дніпра машиною, саме торф привезли на Овечий, а далі пішки, - відповів Іван.

- А назад же як?

- На своїх, Романе Олексійовичу. У чабанів переночую, а завтра буду на хуторі.

- Треба тобі хоча б паршивеньку машину, - зітхнув Мірошник.

- Хоча б пару коней, - промовив Іван.

- Ходімо, - Мірошник сховав папери у шухляду, - Щось перекусимо, і я тебе хоч до Семидолів підвезу.

- Спасибі.

Мірошник з Іваном зайшли у кімнату, відгороджену фанерою від великого залу чайної. Сам кухар приніс дві миски кулешу з червоними шкварками.

- Ого, - сказав Мірошник, - сьогодні у нас, Климовичу, банкет.

- Ще й м'ясо буде, Романе Олексійовичу, - пообіцяв кухар.

Їли швидко і мовчки. Так завжди їдять люди, для яких сидіння за обіднім столом - марна трата часу. Іван звернув увагу на великі Мірошникові руки і згадав, що до війни той працював токарем на Харківському тракторному. Обличчя секретаря було худе і нервове, здавалося, що ці руки належали не йому, а якійсь іншій людині. На Мірошнику був ретельно випрасуваний шевйотовий костюм, біла сорочка і чорний галстук, дуже невміло зав'язаний. І ще помітив Запорожний, що Роман Олексійович обсмикував піджака, наче гімнастерку. Мірошника ніхто не бачив у районі у військовому одязі, хоч знали, що всю війну він був політпрацівником.

Про Мірошника мешканці Ольвіополя знали більше, ніж це було потрібно їм знати про секретаря райкому. На пленумі, коли його обирали, представник обкому партії за одну хвилину виклав біографію Мірошника: народився в родині харківського робітника в 1920 році, працював токарем на ХТЗ, перед війною закінчив два курси вечірнього інституту. На фронті з сорок першого, майор, член партії з сорок другого року. Цього було досить для членів пленуму, але явно замало для ольвіопільського жіноцтва. Невідомо з яких джерел, але незабаром Ольвіопіль дізнався, що дружина Мірошника, Олена, евакуювавшись з маленькою Варєю з Харкова, вийшла заміж у Киргизії за директора якогось радгоспу. Тепер було зрозуміло, чому секретар зайняв лише одну кімнатку у відведеному для нього будинку, а в інших поселив редактора газети Лобана і багатодітного начальника пожежної охорони, колишнього артилериста і розвідника Прокопа Марущака. Начальник пожежної охорони був людиною спокійної вдачі, завжди заклопотаний, і все господарство вела його дружина Параска, яка за три роки вмудрилася народити п'ятеро дітей. Як казав Прокіп, "залпами".

Параска мала войовничу вдачу, командувала не тільки Прокопом, а й пожежниками району, які "добровільно" копали їй город, сапали картоплю і навіть бавили дітей. І ще Параска любила говорити: "ми - артилеристи", "наша команда". А взагалі сусіди в Мірошника були славні. Та спокій тривав недовго.

Якось узимку Роман Мірошник вирвався на кілька днів до Харкова, щоб провідати

батьків, які жили у невеликому будиночку на Холодній горі. Тут мешкали також дві заміжні сестри. Батько все ще працював на заводі, а мати ледве встигала дати раду багаточисленному сімейству і дуже переживала, що так нещасливо склалося життя її єдиного сина.

- Та Льолька була хвойдою, хвойдою і залилася, - це про колишню невістку, - і викинь ти її з голови, Ромцю. Цього товару - скільки хочеш, ще знайдеш на свою голову.

Та найбільше тривожило матір те, що Роман жив один: це ж збожеволіти можна самому в чотирьох стінах. Після довгих роздумів вона вирішила, що треба негайно викликати свого тата, а Романового діда, який самотньо жив у селі аж за Курськом. Дід написав, що село зруйноване вщент, другий рік зимує в землянці і за своє даліше існування відповідальності не несе.

- Візьми, Ромцю, до себе діда Юхима, вдвох буде веселіше, - казала мати, - він і зварить, і слово скаже. До себе забрала б - так, бачиш, яка тіснота.

Так з'явився в Ольвіополі дід Юхим. Роман його бачив за все життя, може, разів зо три, коли приїздив у гості з матір'ю. Ці відвідини завжди припадали на якесь свято, дід на radoшах випивав добру чарку і грав на балалайці. Так і не довелося Романові побачити свого діди тверезим.

Дід Юхим приїхав до Романа під Новий рік. Мірошник зустрів його на станції і привів у свою кімнату, де вже стояло друге ліжко. Дід Юхим критично оглянув секретарське помешкання, плюнув на підлогу і сказав:

- Це - їрунда, Ромка. Я думав, що ти тут не так живеш.

- Отак і живу, - посміхнувся Роман, спостерігаючи за невеличкою метушливою постаттю діда.

Дід був маленький, але кремезний, борода акуратно підстрижена, волосся на голові розділене рівненьким пробормом і змащене чимось блискучим. На дідові були добрячі валянки, чорні плісові штани, синя косоворотка, жилетка і піджак у білу смужечку. З полотняного мішка дід Юхим вийняв стару балалайку, невеличку ікону Миколи-чудотворця, білизну, хромові чоботи, поклав усе це в шафу, а ікону повісив на гвіздку.

- Яке буде вгощеніє, Ромка? - дід сів за стіл і розстебнув жилетку.

- Зараз, діду, - сказав Мірошник і вийшов у невеличку кухню.

Тітка Параска приготувала вечерю, поставила каструльки в духовку, і Романові залишалося тільки принести оце все до столу. Була й пляшка горілки, припасена для такої події.

Дід спритно відкоркував пляшку, сказав традиційне: "Дай боже!" - і вихилив чарку до дна.

- Після першої не закушую, Ромка, - пояснив дід і налив знову.

Дід їв повільно, все підливаючи собі в чарку.

- Не багато, діду? - запитав Роман, коли в пляшці вже показалося денце.

- Ні, - відповів дід. - Я, Ромка, вживаю з малолетства... Вона дух дає. Ось мені вже скоро вісімдесят стукне, а я ще, Ромка, інтерес до молодниць маю. Рід у нас міцний. Мій

батько прожив сто шість років, а дід на сто дванадцятому преставився... Ось так... Я оце дивлюсь і думаю, Ромка, як ти мою жизнь організуєш, га?

- Не знаю, якось будемо жити, діду, - непевно відповів Роман.

- Мені, Ромка, спокій потрібен, бо я людина стара і вимучена війною. - Дід вицідив з пляшки залишки. - Думав, що раз ти секретар, то у тебе тут - повна чаша, а ти наче студент... Недобре це, Ромка... Мене з місця зірвали, я Марфу Порфірівну залишив...

- Яку Марфу?

- Я жив у Марфи Порфірівни останнім часом, - сказав дід Юхим і підморгнув. - Зі слізьми проводжала... Я пообіцяв, що коли тут влаштуюся, то випишу і її до себе. Так що ти подумай, Ромка.

Роман не знав, чи йому сміятися, чи завтра ж першим поїздом відправити назад цього незнайомого, чужого діда.

- А як будемо зустрічати Новий рік? - запитав дід.

- Я ще не думав, Юхиме Івановичу.

- А ти подумай, - сказав дід, розмотуючи балалайку, - і про Новий рік, і про різдво... Погоювали, а тепер і погуляти треба, Ромка, щоб жизнь марно не йшла.

- А ви де були під час війни, Юхиме Івановичу?

- Ми з твоєю бабою на Алтай були вивезені. Баба померла, а я був приставлений сторожем до кондитерської фабрики, - підморгнув дід. - Такі молодиці ходили повз мене щодня... З шоколадом... Було до мене вніманіє... А після війни в рідні краї потягнуло... Біда. Село зруйноване, ех, - махнув дід рукою і вдарив по струнах балалайки.

- Тихіше, Юхиме Івановичу, - показав Роман на годинника, - люди сплять.

- Ти, Ромка, внук, і знай повагу до діда!

Нарешті дід вгомонився, і Роман уклав його в ліжко. Вранці, приготувавши дідові сніданок, Мірошник пішов на роботу. Повернувшись увечері з колгоспів, Роман діда не застав.

- Вони пішли в чайну, - повідомила Параска..

Справді, Юхим Іванович сидів у чайній в добрій компанії. Був там комендант базару, завідувач складу промкомбінату і ще кілька невідомих Романові людей. Як потім розповідала буфетниця, дід Юхим одразу ж, прийшовши у чайну, відрекомендувався, що він рідний дід першого секретаря райкому і любить порядок. Знайомство зав'язалося швидко, і вже за годину всі, хто був у чайній, знали дідову біографію і все, що стосувалося його знаменитого внука.

Роман Олексійович попросив директора чайної, щоб він викликав діда із залу, але Юхим Іванович одразу відчув, чим це скінчиться, і сказав:

- Передай Ромці, то так діло не пойдьоть. Не желаю. - Юхим Іванович подивився, яке враження справила на товариство його заява, додав: - Скажи Ромці, щоб приніс мені балалайку!

Дід причвалав додому опівночі і поклявся, що більше не буде так довго засиджуватися. Все ж Роман порадив дідові повертатися додому до Марфи Порфірівни,

на що той категорично відповів:

- Не желаю! Не май права, Ромка, проганяти старого заслуженого діда.

Дід просидів вдома кілька днів, а потім не витерпів і щез на півмісяця. Начальник міліції знайшов його в однієї молодиці аж за Дніпром. Роман написав матері листа, і діда недавно забрали. Після його від'їзду Роман повіддавав дідові борги і мав кілька зустрічей з задніпрянською молодницею, яка вимагала негайно повернути їй діда, бо він присягався одружитися, що може підтвердити і батюшка, котрий мав повінчати їх ще до великого посту. І справді, через тиждень секретарка подала Мірошнику листа від батюшки, який підтверджував справедливість усього сказаного молодницею.

Мірошник прочитав кільком райкомівцям цього листа і забув про нього.

Все це сплило в пам'яті Мірошника зараз, коли до кімнатки, де вони обідали з Іваном Запорожний, увійшов редактор газети Петро Петрович Лобан, з яким вони виряджали діда. Він осміхнувся і подав Мірошнику і Запорожному пухку вологу руку, потім пригладив свої рудуваті кучері і сів.

- Пробачте, Романе Олексійовичу, - сказав він, - але на вас чекає товариш з обкому. Дуже хоче вас бачити... Не дадуть пообідати.

- Зараз піду.

- Я хочу підготувати кілька матеріалів про боротьбу з розкрадачами соціалістичної власності, - вів далі Лобан. - Яка ваша думка?

- Готуйте, - відповів Мірошник.

- Я домовився з прокурором, щоб висвітлити деякі судові справи, пов'язані з цією проблемою, - Петро Петрович любив висловлюватися офіційними фразами, це було зручно, бо ніхто не міг вкласти у них інший зміст. - У Семидолах, Романе Олексійовичу, на гарячому спіймано одного чи кількох злодіїв, мені дзвонив товариш Швайка. З вашого дозволу, я займуся цією справою.

- Я швидко, - сказав Мірошник Івану, - зачекай, підвезу.

Мірошник вийшов.

У райкомі його чекав інструктор обкому. Зайшовши до кабінету, він розгорнув свою теку.

- Даруйте, що відірвав вас, але служба є служба, Романе Олексійовичу, - сказав інструктор. - Прошу вас прочитати цей лист і дати нам письмове пояснення. Це - копія, - подав аркуш паперу.

Це була звичайнісінька анонімка, в якій повідомлялося про незрозумілу для трудящих і партійного активу району поведінку першого секретаря райкому товариша Мірошника. З прочитаного Роман зрозумів, що йому треба відповісти на деякі запитання, зокрема, чи правда, що в його кімнаті висить ікона, яку він ховає вдень і чіпляє вночі, чому влаштовуються оргії з музикою і танцями, чи відповідає дійсності те, що він через свого родича бере хабарі і підтримує духовенство?

Мірошник розсміявся і повернув листа інструкторові.

- Чого ви смієтесь? - поцікавився інструктор.

- Бо смішно. У вас ще є до мене справи, бо я мушу бути на партійних зборах у

Семидолах.

- Ні, я прошу лише написати пояснення, - сказав інструктор.
- Навіщо? - враз посерйознішав Мірошник.
- Такий порядок.
- Але це ж брехня! Ви що, вірите оцій писанині?
- Я мушу привезти ваше пояснення, - наполягав інструктор.
- Я писати не буду!
- Я не радив би вам, Романе Олексійовичу...
- Я ніяких пояснень наклепникам давати не буду, - перебив його Мірошник.
- Я так і доповім, - сказав інструктор і демонстративно закрив теку.

* * *

Іван помітив перемену в настрої Мірошника, коли той сідав у машину, але спитати, в чому річ, не наважився, мало що може зіпсувати настрій секретареві райкому.

- Я біля тієї могили зйду, Романе Олексійовичу, - сказав Іван, показуючи на порослий чагарником курган.

- Вдома давно був? - спитав Мірошник.
- Давно.
- А з Яринкою в тебе як?
- Ніяк.
- Не захотіла їхати з тобою?
- Не захотіла, Романе Олексійовичу...
- Співчуваю...
- Мені пора, - потиснув руку Мірошнику Іван.

Шофер загальмував.

- Колись навідаюсь до тебе, - пообіцяв Мірошник.
- Людьми пособить нам, - нагадав ще раз Іван.
- Подумаємо, Іване Трифоновичу. Давай, Мишко, - наказав Мірошник шоферу.

Кілометрів зо два від могили шофер помітив синю бідарку і здоровенного міліціонера, що розмахував руками, кличучи на допомогу. Під'їхали. Побачивши Мірошника, Милентій Магур виструнчився й приклав руку до козирка:

- Скат спустив, товаришу Мірошник, - доповів міліціонер, - з вашого дозволу, прошу насоса.

- Будь ласка, - відповів Мірошник. - Куди їдете?

- Доставляю заарештовану, товаришу секретар! - Милентій показав на згорблену постать.

Мірошник вийшов з машини, хотілося йому побачити цю заарештовану.

- Звідки ви? - запитав Мірошник.
- Із Семидолів, - десь у складках хустки заплуталася відповідь.
- Що ж ти натворила?
- Нічого, - відповіла Настуня, доправляючи хустку.

На Мірошника дивилися трохи злякані великі сині очі. Десь він уже бачив ці очі,

подумав Мірошник, наближаючись до дівчини. Здається, на баштані весною.

- Як твоє прізвище?

- Сторожук, - з готовністю відповів Милентій, пораючись біля колеса. - Заарештована за розкрадання пшениці в кількості чотирьох кілограмів, товаришу секретар.

- Я нічого не крада! - кинула у відповідь дівчина, зіскочивши з бідарки, і пішла.

- Не положено! - вигукнув Милентій, але Мірошник порухом руки заспокоїв його.

Дівчина відійшла кілька метрів і зупинилася. Мірошник зрозумів, що їй було просто соромно перед ним. Повільно він підійшов до дівчини. Навіть старий козушок не міг приховати її стрункого стану. "Красива ж яка", - подумав Мірошник.

- Що ж сталося в тебе? - Дівчина мовчала. - Твій батько - Ілько Сторожук?

- Так.

- Ми знайомі... Що ж сталося? - запитав ще раз. - Як тебе звуть?

- Настуня, - назвала своє звичне ймення.

- Ти справді взяла пшеницю, Настуню?

- Ні.

- Тоді чому ж тебе... везуть?

Нікому не розповіла б Настуня правди, а тут сказала, їй не хотілося, щоб цей молодий секретар райкому, якого вона не раз бачила в селі, який знає її батька, подумав, що вона взяла ту пшеницю. Вона зараз була готова крикнути на весь світ, що то неправда, щоб захистити свою честь.

- Ми з мамою працювали на складі, зерно чистили, - дивлячись кудись у степ, розповідала Настуня. - І мама взяла в торбинку пшениці... Я тільки вдома побачила... Хотіла віднести, але прийшов Кирило Швайка з комірником і написали акта... Вони забрала пшеницю, а потім прийшли знову і сказали, що маму будуть судити. Потім прийшов батько і вдарив маму батою... за те, що вона його зганьбила... Коли прислали виконавця по маму, то я сказала в сільраді, що то я взяла пшеницю, і Швайка переписав акта... Тепер мене везуть...

- Навіщо ж ти на себе наговорила?

- А хто ж дасть раду дітям, як маму заберуть? - розважливо сказала Настуня.

- Скільки ж у вас дітей?

- Зі мною шестеро...

Милентій був украй здивований, коли побачив, що секретар райкому допоміг дівчині сісти в машину, а йому сказав:

- Це непорозуміння, товаришу міліціонер. Я сам розберуся, а ви можете бути вільні.

Машина рушила. Милентій вмотивувався на сидінні бідарки, знизав плечима і сказав коневі:

- Додому.

5

"Вчора ми поклали вінки на могилу наших солдатів. Мені було дуже сумно. У нас на

хуторі нема кладовища. Я сказала дівчатам, а вони не вірять. І вчителька не повірила і сказала, що кладовища нема тільки там, де живуть безсмертні люди... Чому вони не вірять, що у нас нема кладовища?"

(Із зшитка Ганнусі Гомон)

Нарешті пальто було пошите. Ольвіопільський кравець божився, що такого пальта нема ні в кого в усьому районі. А як пошите? Хоч на виставку. Данило стояв перед кравцем і слухняно повертався на всі боки. А з дзеркала дивився якийсь незнайомий парубок і щасливо усміхався Данилові. На радощах Данило дав кравцеві зверх плати кілька карбованців, літр горілки і добрячий шматок сала. Зворушений такою щедрістю клієнта, кравець віддав решту сукна, що лишилося після розкрою, і два запасних гудзики.

Всю дорогу додому Данило тримав руку на рядні, в яке було загорнуте пальто, і думав про те, як появиться він у клубі в своїй обнові і що скаже Яринка. Уже вдома Данило надивився на пальто досхочу. Разів шість приміряв його перед матір'ю, походжаючи по кімнаті. Явдошині очі світилися щастям.

- Хай тепер бачать, що й ми люди, - невідомо до кого зверталася мати. - Ото вдягни, сину, та йди...

- Ще ж тепло, - з жалем промовив Данило. - Хай уже, мамо, приморозки візьмуть.

Ходить по хаті в пальті Данило, і, як на зло, ніхто й порога не переступить, а так хочеться Явдосі, щоб сусіди побачили. Сукно аж лиснить, а смушок на комірці наче шовковий. А як же славно шиють в Ольвіополі! Плечі ж на ваті рівненькі, як під аршин строчені, поли довгі й гудзики блищать в два рядочки.

- Сховайте, мамо, - Данило роздягнувся і подав матері пальто.

- Я його, сину, надвір винесу, хай провітриться, - вирішила Явдоха з потаємною надією, що хтось побачить синову обнову.

- Виносьте, - розгадав материн задум Данило. - А я до Яринки сходжу.

- Іди, сину, - Явдоха всунула в кишеню Данилового піджака півлітру, взяла пальто і вийшла з хати.

- Добридень! - привітався Милентій Магур, проїжджаючи на своїй синій бідарці повз хату Прахів. Побачивши пляшку, що стирчала з Данилового піджака, Милентій зупинив коня. - Порушуєте, тітко Явдохо? Попереджаю.

- Та що ти, Милентію! - Явдоха ретельно розвішувала пальто на вірьовці, що була протягнута від причілка до хліва.

- Новеньке? - звернув увагу Милентій.

- Ще тепле, - відказала Явдоха.

- Може, зайдеш, Милентію? Щоб не розповзалось, - натякнув Данило, але Магур відмовився.

Уже за ворітьми Данило ще раз подивився на пальто, яке чорніло й сивіло між хатою і хлівом. Вірьовки не було видно, і здавалося, що воно летіло, розгойдане вітром, над землею.

Ще Данило бачив, як з городу, брикаючи, вибіг бичок і, наче вкопаний, зупинився

перед чорним дивом...

...Одарка Павлівна привітно зустріла Данила:

- Заходь та почекай, ще не прийшла Яринка зі школи. А ти ж де це був, Даниле, уже два дні не приходив.

- У районі.

- По запасні частини їздив?

- Та ні, Одарко Павлівно, там пошив дещо, то до кравця їздив, - між іншим повідомив Данило.

- Що ж ти шиєш? - поцікавилася Одарка.

- Та пальто... Поки сукно дістав та сірого коміра...

- Ого! Мабуть, з тисячу дав?

- У дві з половиною не вберете, Одарко Павлівно...

- А куди ж тобі гроші дівати? - розсміялася Одарка. - Одинак у матері, та й заробляєш добре.

- Заробляю, - погодився Данило. - Ось хату нову хочу поставити.

- Бачила, уже лісу навіз повен двір. Мабуть, женитися будеш? - запитала Одарка.

- Воно й пора, Одарко Павлівно, - зітхнув Данило, - так не хочуть...

- Хто?

- Дівчата.

- Такі прошені всі? - підкидає Одарка.

- Не всі, але одна прошена.

- Хто ж це така? - здивувалася Одарка. - Щоб за такого хлопця та не піти?

- Яринка ваша, - промовив, - хіба не знаєте?

- Що ходиш, то знаю, а сватів не бачила, - чортики так і стрибають в Одарчиних очах.

- Казав Яринці, так вона чекає... того...

- Це чекання, Даниле, довге буде... Як поїхав, то паче в воду... Навіть листа не прислав жодного... Такий гордий. А вона що, хутора того не бачила?

- То, може, ви сказали б за мене слово, Одарко Павлівно, - осмілів Данило.

- Вже говорено, - махнула рукою Одарка, - так хіба їй втолкуєш? О, йде вже моє нещастя.

Увійшла Яринка з купою зошитів.

- А ти ж чого не на роботі? - запитала Данила.

- Оце з району недавно, відпустив голова.

- Будеш, Яринко, обідати? - заходилася Одарка біли ночі.

- Не хочу, мамо.

- То я до Серафими перейду на хвилину, - сказала Одарка. - Якщо гостя частуватимеш, то в печі все.

Після того випадку в курені Яринка не дуже охоче сприймала Данилові одвідини, навіть сказала якось йому:

- Ти ж знаєш, що я Івана жду.

А Данило приходив. Зустрічав її, коли вечорами поверталася з батьківських зборів чи педнаради, приносив квитки, коли приїздила кінопересувка. Не дозволяв собі Данило ніяких вільностей, тільки на прощання інколи затримував на якусь мить її гарячу тонку руку.

- Що ж ти мені скажеш, Яринко? - після довгого мовчання озвався Данило.

- Я тобі вже сказала. - Яринка розклала зошити, даючи зрозуміти, що нема про що зараз розмовляти.

- Я буду чекати, Яринко, - Данило прикрив кашкетом пляшку, що так недоречно виглядала з піджака.

- Яринко-о! - стукала в шибку гостроносенька дівчинка. - Там Іван твій на пристані!

- Іван?! - Яринка схопила хустку і вибігла на подвір'я. За нею вийшов і Данило.

- Люди наші бачили, - швидко говорила дівчина. - На пристані якусь землю розвантажують.

Яринка, навіть не зачинивши хати, вибігла на вулицю.

* * *

Велика баржа похитувалася біля старого дніпровського причалу. Зо два десятки чоловіків та жінок з носилками снували по хиткому дощаному трапу, навантажуючи торфом підводи, що стояли біля пристані. Інколи під'їжджала якась машина, і її навантажували без черги. Іван з Парамоном, теж без спочинку, курсували з баржі на берег. Траплялося, що на трапі вони зустрічалися з Мартою, яка носила торф з Максимом, але говорити було ніколи.

Лаялися тихо дядьки біля возів, коли, на їх думку, забагато насипали їм торфу, але при появі Запорожного змовкали.

- Роботи йому нема, то він землю возить...

- Швидше у мене нижче спини кропива виросте, ніж на тому Овечому ліс.

- А моє діло теляче: що покладуть, те й везиму...

- Хоч би по молодіці на віз підсадили, щоб веселіше в степу було!

- Ха-ха-ха!

- Ги-ги-ги! А що б же ти з нею робив?

- Ох, сто чортів у печінку з цим перетворенням природи...

Розсміялися голосно, на весь берег.

- Чого ви ревете, як бугаї? - підійшов до них Запорожний, витираючи з чола піт. - Жінкам допомогли б.

- Нам платять за те, що возимо, а то не наше діло.

- Ех ви, солдати. - Іван круто повернувся і потягнув носилки до баржі.

- Кожне тобою командує...

- Ти солдат не чіпай! - крикнув маленький чоловічок у вушанці. - Я Сталінград пройшов!

- Брешеш, - не повертаючись промовив Іван, - якби пройшов, то не стояв би колом біля воза, а допоміг би.

Їздові замовкли.

- Не вірять... так і перетак, - вилаявся чоловічок у вушанці і пішов до баржі.

За ним потягнулися інші, мовчки брали носилки...

Остання підвода була навантажена торфом. Іван подякував людям, і одразу ж опустіла пристань, тільки довга валка витягнулася від річки в сірий степ. Іван з Парамоном, Мартою і Максимом залишилися, сподіваючись, що трапиться якась машина і відвезе їх на хутір, бо на возах вони добралися б лише на другий день.

За Дніпром біліла хатами Кам'янка. Якщо не буде машини, вирішив Іван, то він забере своїх друзів і провідає матір. Іншого такого випадку не буде, бо ж у лісництві роботи непочатий край. Іван вирішив попросити човна у бакенщика.

- Зараз прийду, - сказав Іван і цієї ж миті побачив Яринку.

Вона бігла до нього, розмахуючи хусткою:

- Іван-е-е! - лунало над берегом.

Марта бачила, як підлетіла до Запорозжного якась дівчина і, не соромлячись, при людях цілувала його.

* * *

Данило постояв кілька хвилин на Яринчиному подвір'ї, потім хряснув пляшкою об ворота і пішов. Побігла до нього, і ніхто не зупинить, знову перепливатиме Дніпро на отій душогубці, а що, коли... вітер же який!

І Данило побіг до річки. Він не чув, як гукала його мати, думав лише про Яринку і про те, що їй загрожує небезпека, - Данило був переконаний, що човен обов'язково перевернеться на хвилях. Він не догнав Яринку. З крутого берега йому було видно, як вона, ритмічно похитуючись, гребла двома веслами. Човен був великий, і Данило трохи заспокоївся. Що ж, хай їде, а він почекає. Данило вміє чекати.

Ще здалеку біля своєї хати він побачив синю бідарку Милентія Магура і почув материн плач. Біля воріт стояли сусіди, а найближчі сиділи на призьбі. На подвір'ї, зігнувшись у три погібелі над низеньким столиком, сидів Милентій Магур і щось писав.

- Украли! - біла себе худими руками по спідниці Явдоха.

- Що вкрали?

- Пальто твоє вкрали, - спокійно сказав Милентій. - Ось протокола написав...

- Хто? - ледве чутно запитав Данила.

- Злодій.

- А я ж усе виглядала у віконце, чи висить, а потім подивилася - нема, - схлипувала Явдоха.

- Порозплоджувалося злодіїв, - зітхали жінки.

- Таке ж пальто було...

- Тисяч п'ять вгатив Данило...

- Сивий комір був...

- А щоб я ж була не дождала, - кляла себе Явдоха.

- Та годі вам. Чорт з ним, - сказав більше людям, ніж матері, Данило.

- Пиши заяву, - звернувся Милентій до Данила, - а я буду проводити слідство й допитаю свідків.

- Не буду, - відказав Данило, хоч йому було дуже шкода того вимріяного пальта.

Свідків, крім Явдохи, не було, тому Милентію довелося записати лише розповідь потерпілої:

- Повісила на отій вірьовці, щоб воно свіжого духу набралось, а сама біля печі пораюся. Туди-сюди рогаками, та й вигляну - висить. Уже й картоплю відцідила - висить... Думаю: зітру ще маку, бо Данько ж мій любить. Пішла в комору - висить... Натерла маку, виглянула у вікно - нема. Вибігла - та й світ мені обертом пішов, - закінчила свою сумну розповідь Явдоха. - Запиши ж, Милентію, що сукно було чорне, а комір сірий.

- У писаному не походиш...

- Якби собаку вченого привезли...

- Милентій знайде...

- Як рак у полі свисне.

- Хто ж це такий спритний?

- Я догадуюсь, але... ні, не скажу...

Милентій, згадавши все почуте колись на курсах, відгородив дошками місце, де висіло пальто і почав ретельно вивчати сліди. Потім він намалював план подвір'я, вірьовку і ще якісь таємничі знаки, склав усе це в планшет і пішов до бідарки.

- А пальто коли шукатимеш? - із згасаючою надією запитала Явдоха.

- Після експертизи, - відповів Милентій. - Я сліди позамальовував і доповім у районі.

- Та які ж там сліди, Милентію? - витирала очі краєчком, хустки Явдоха. - Що ж ти там, сину, побачив? Покажи, може, мені легше стане.

Милентій повернувся і розгорнув на столику свій акт обстеження.

- Оце що?

- Біс його знає.

- Це, тітко Явдохо, причілок вашої хати, - пояснював Милентій, - а це що? Це хлів, а це вірьовка намальована. Внизу ідуть сліди, бачите?

- Та воно ж, Милентію, ні на що не схоже, - Явдоха взяла міліціонера за руку і повела до хліва. - Оце я в опорках шкарбала, а оце курячий слід, а це бичок походив...

- Бичок? - перепитав Милентій.

- Еге.

- А де бичок? - поцікавився Милентій.

- Та десь в городі брикає.

Рудуваті брови Милентія зійшлися на переніссі.

- Ясно, - сказав Милентій і рішуче пішов на город.

За ним повільно рушили всі. Бичок, вздрівши велетенську синю постать, що наближалася до нього, затремтів, але не втік.

- Забирайте ваше пальто! - урочисто проголосив Милентій, показуючи рукою в

гарбузиння. – І не затуркуйте міліції голову, тітко Явдохо.

У гарбузинні лежало чорне пальто, а бичок смачно жував сивий смушевий комір.

* * *

– Чому ж ти не писав? – допитувалася Яринка.

– У нас нема пошти.

– Я й забула, Іване... До матері не зайдеш?

– Колись приїду, – сказав непевно.

– Ти хоч згадуєш мене?

– Згадую...

Марті здалося, що ота простоволоса дівка вже три години стоїть з Іваном. Ач, як прибралася, в туфельках. Стрічку в коси заплела. Видно, та пташка. Марта рішуче підійшла до Івана, бо оцю вертихвістку вона й бачити не хоче.

– Коли поїдемо? – запитала, не зводячи очей з вродливого обличчя Яринки. Розглядала довго, безцеремонно, не приховуючи зневаги.

– Познайомся, Марто, це – Яринка, – порушив мовчанку Іван.

– Ну й що? – Марта заклала руки за спину і похитувалася на своїх довгих ногах.

На мить схрестилися два погляди, і обом стало усе зрозуміло:

Яринці: Так ось чого він не пише. Пошти нема... Яка горда... Красива. Схожа на туркеню... Вища за мене... і талія, здається, тонша... Ні, я краща... Ні, туркенья краща... Коси важкі, аж голову відтягують назад... Брови – врозліт, наче крильця ластовині... А в мене лице біліше й губи повніші... Бач, як, безсовісна, стегнами вихитує...

Марті: Виніжена... не переробилася... Коси якісь попелясті... а перетягнулася як! Все одно в мене талія тонша... і вища я... їй-богу, кривонога... Ні, то вона так стала... Туфельки показує... Якби ж мені такі туфлі... Очі опустила – вії показує, що довгі... Ні, носик рівенький... Ліфчик аж під пахви врізався, попідтягувала до носа, щоб усі бачили... Треба й собі ліфчика пошити... Так ось кого він любить, за ким сохне... Так ось чому не помічає мене, а я, дурна, ночей не сплю... Скільки ж такі туфлі можуть коштувати?... А я краща, а я краща...

– Машина! – крикнув Максим, і Марта побігла.

– Іду! – сказав Іван.

– Хто вона? – не підводячи очей, спитала Яринка.

– Марта. На хуторі живе... на квартирі у них...

– Знайшов квартиру... разом з...

– Яринко!

– Я все бачу.

– Неправда! Як ти можеш так? Ми разом працюємо... Ми... дружимо...

– Знаю я цю дружбу, – промовила Яринка, і її очі наповнилися слізьми. – Вона любить тебе, я бачу...

– Нічого ти не бачиш, Яринко... Я все ще чекаю тебе...

– Довго будеш чекати?

– Не знаю.

- Спасибі за відвертість.
- Я мушу йти, Яринко, - сказав Іван, - треба допомогти навантажити машину.
- Йди... йди до своєї туркені! - крізь плач вирвалося в Яринки, і вона пішла, не оглядаючись.

На березі Яринку чекав Данило Прах.

* * *

Марта відмовилася сідати в кабінку, і тому це почесне місце зайняв Парамон. Шофер кинув Іванові в кузов шмат старого брезенту, на ньому і вмостилися Максим, Марта й Іван. Дівчина демонстративно відсунулася від Запорожного, притулившись до Максима, щоб не було так холодно, і хлопець боявся вже й поворухнутися. Наздогнали довгу валку підвід з торфом.

Жаль було Івану, що так і не домовився ні про що з Яринкою. Якби ж не підійшла Марта, то все було б інакше... Туркенею назвала... Справді, Марта схожа на туркеню... Іван пригадував злі Яринчині слова, породжені ревністю, і вперше подумав, що Яринка мала право на цю ревність. Хіба ж не правда, що він не раз ловив себе на бажанні підхопити Марту на руки, понести її по безмовному степу, цілувати... Але поміж ними завжди ставала Яринка. Думав про неї, любив її і чекав, усе сподіваючись, що колись вона з'явиться на Овечому хуторі...

Марта заплющила очі і вдавала, що спить. Хоч як вона горнулася до Максима, але відчувала поруч Івана. Найкраще було б зіскочити зараз з машини і піти кудись у степ... Хай потім шукають... Ніхто не знайде Марти. І він буде винен у її смерті... Навіщо жити, коли її перше кохання відкинуте, коли воно не потрібне йому?.. А може, вона умовить його, розкаже йому про свою любов, і він... повірить їй і забуде оту... Та не приїде до нього, вона побоїться Овечого хутора, заметілей і піщаних бур. А Марті нічого не страшно, аби лиш бути поруч з ним. Вона згодна переносити для нього гори чорної землі і засадити лісами весь степ... Вона може вмерти заради нього, як вмерла колись за свого коханого Бранка... Не в книжках, не в казках померла за свою любов Бранка, а тут, в їхньому степу, на Овечому хуторі... Невже люди не чули про Бранку?

- Максиме, - прошепотіла Марта, - люди знають про нашу Бранку?

- Може, й чули, - Максим боявся й поворухнутися, щоб Марта, бува, не подумала, що йому незручно сидіти. - Ти, Іване, чув про Бранку?

- А хто це? - запитав Іван. - Де вона?

- На нашому хуторі жила, ще коли дід Опанас маленький був, - пояснив Максим.

- Ні, не чув.

- Ніхто не чув про таку жінку, - промовила Марта з докором усьому світу.

- Що ж вона таке зробила? - Іван подивився на Марту.

- Нічого... вона просто вірно кохала... Я тобі розкажу, - Марта хотіла, щоб зараз її почули всі люди на землі...

* * *

Після Кримської війни на Овечому хуторі поселився відважний бомбардир Сава Ківш. Мав від самого губернатора дозвіл на володіння землями й водами. Тоді ще біля

хутора річечка текла до самого Дніпра. Великі отари овець мав Сава, і знали його по всій Таврії. Коли помирав Ківш, то все добро своє залишив синові Тимошеві. Жив Тиміш зі старою матір'ю, дні і ночі гасав верхи по степах, милуючись своїми отарами та кінськими табунами. Міг до смерті забити нагаями чабана, якщо не вберіг отару від вовків. Після смерті матері щез із хутора на два тижні Тиміш і повернувся з такою красунею, що ніколи й не бачили такої люди.

Ніхто не знав, звідки вона і де її рід, бо не випускав її Тиміш і за ворота саму. Одні казали, що з Київщини привіз, інші запевняли, що вкрав дівчину Ківш на Дону. Прозвали її люди Бранкою. Так і прожила вона два роки за високими Тимошевидами парканами. А потім не стало Бранки на хуторі. Втекла. Розіслав по всьому степу своїх гінців Тиміш. Сам, шукаючи, загнав найкращих жеребців, але Бранку знайшли. І не саму. Привели з нею до Тимоша зв'язаного і посіченого молодого хлопця. Четверо посіпак Тимошевих тримали його.

- Хто ти? - запитав Ківш хлопця.

Два дні питав, не давав ні їсти, ні пити, але так нічого її не почув. Тоді Тиміш привів Бранку і сказав, що уб'є її, якщо той не розкаже, хто він.

Хлопець сказав, що Бранка була його нареченою і він два роки шукав, поки натрапив на її слід.

- Якщо ти вб'єш його, - сказала Бранка Тимошеві, - то я уб'ю тебе. Ти спатимеш за залізними замками, будеш боятися їсти, щоб не отруїтися, але тебе ніщо не врятує.

Звелів Тиміш запрягти коней, кинув зв'язаних Бранку її хлопця на воза і вивіз їх у дикий степ, в піски. Кінськими залізними путами прикував їх одне до одного Тиміш і залишив у степу.

Через два дні він наздогнав їх. Хлопець, з закривавленими від спраги губами, ніс Бранку.

Ківш напоїв Бранку і сказав:

- Якщо поклянешся, що будеш вірною мені, я заберу тебе і відпущу його. Ось хай бере бурдюк з водою, хліб і бринзу і йде куди хоче... Клянешся?

- Ні, - сказала Бранка. - Я не хочу жити без нього... Краще смерть.

- Ідіть! - наказав Ківш. Він сів зі своїми посіпаками на розстелені килими і почав бенкетувати.

Хлопець з Бранкою відійшли уже далеченьку. Тоді Тиміш звелів їх привезти назад.

- Ще раз питаю, клянешся?

- Ні, - відповіла Бранка. - Я люблю його...

Коли стемніло, втретє привезли до Ковша Бранку і хлопця. І знову Бранка сказала "ні".

- Ідіть назавжди! - сказав Тиміш.

І Бранка пішла зі своїм коханим. Було темно, бо не світили холодні зорі. І тільки дзвеніли в степу залізні кінські пута, наче тронки.

Кажуть, що й тепер можна почути вночі, як дзвенять у степу Бранчині пута. А може, то тронки?..

* * *

Шофер відчинив дверцята кабінки і сказав Івану:

– Бензин кінчається, до Овечого не доїду. Може, завернемо на аеродром, там хлопці хороші, дадуть.

– Завертай!

Машина круто повернула до вогників, що мерехтіли в степу.

6

"Я садила з мамою ліс. Мама взяла одну сосонку і сказала, що посадить на моє щастя. Я теж посадила на щастя маму, Юрасика, на батькове щастя, а потім на щастя всіх, кого згадала... Люди не знають, а я про них думаю. Я хочу, щоб усі були щасливі..."

(Із зшитка Ганнусі Гомон)

Дорогу загородив смугастий шлагбаум з червоним ліхтариком посередині. Від нього на обидва боки розбігалися в степ стовпчики, обсновані дротом. Іван дивився на яскраво освітлені бетонні злітні доріжки, на тупоносі винищувачі, що стояли рядочками в чохлах, і серце його тривожно билось.

Він зіскочив з машини, обсмикнув кітель, чітким кроком підійшов до прохідної. Зараз черговий виструнчиться, клацне підборами, глянувши на бойові ордени, і скаже:

– Здравія желаю, товаришу капітан!

Черговий справді появився, але не виструнчився і не відрапортував, а просто зупинив Запорожного:

– Цивільним суворо заборонено!

І Запорожний згадав, що нема на ньому кітеля, нема орденів, а стоїть він перед молоденьким сержантом у зім'ятому піджаку, не голений з учорашнього дня і чорний від торф'яного пилу.

– Поклич начальника караулу! – впевнено наказав шофер. – Скажи, Льонька бензину просить. Хто там сьогодні чергує? Коля чи Серьожа, а якщо Ібрагім, то хай...

Сержант уже не слухав – крутив у своїй будці ручку польового телефону, а Льонька провадив далі:

– Я тут усіх знаю. Будував колись цей аеродром.

До прохідної йшов високий чорнявий майор. Формений кашкет був попарубоцькому збитий на потилицю, і з-під нього вибивався смолянистий чуб. Пояс і портупея стягували його струнку постать, аж горіли чорні хромові чоботи. На рукаві червоніла пов'язка. Над кишенею – три ряди орденських планок. Майор був чисто виголений і, певно, пахнув одеколоном.

– Товаришу майор! – сержант витягнувся так, що став на сантиметрів десять вищим, але майор посміхнувся і махнув рукою: мовляв, не треба.

Потім майор пройшов повз Івана, не звернувши на нього ніякої уваги, і потиснув руку шоферу:

– Що ж ти, піхота, знову будеш канючити бензин?

- Буду.

- Так наша ж марка тобі не підходить. .

- Я розведу, товаришу майор... Виручіть...

- Морока мені з тобою, - незлобиво промовив майор. - А що ж ти возиш, Льонько?

- Землю...

- І дівчаток теж? - Майор підійшов до кузова і побачив Марту. - Марто! От не чекав. Здрастуй!

- Здоров, - без усяких церемоній відповіла Марта.

- Злазь! - Майор допоміг Марті зійти з машини. - І кавалера свого клич, нагодуємо.

- Я не хочу, - буркнув Максим.

- Перекусити б не завадило, - висунувся з машини Парамон.

А чому б і ні. Льотчиків годують добре, і не збідніють вони, коли дадуть Парамонові банку свинячої тушонки.

Майор відвів Марту ближче до прохідної і забув про все на світі, бо стояла ж перед ним у світлі ліхтарів дівчина ніби з казки.

- Так давно я тебе бачив, Марто...

- Бо не хотів.

- Слово честі, сто разів збирався, - виправдовувався майор, - але були ми з Шариком у командировці... Тиждень, як повернувся... Зараз я подзвоню начальству і...

- Серьожко! - почув чийсь хрипкий голос майор, потім хтось зграбастав його в обійми. - КОРТУНОВ!

Майор відступив крок назад і пильно вдивлявся в напівзабуте обличчя.

Де ж він бачив цього хлопця?

- Не впізнав? Це ж я, Іван...

Сергій кинувся до Запорожного.

- Пробач, Ваню, не впізнав... Голос знайомий... темно, - виправдовувався Сергій. - А ми згадували тебе недавно з генералом... У нас тут Чоботар.

- Невже?

- Півроку, як прибули сюди... А Шарова пам'ятаєш?

- Ні.

- Правда, тебе вже збили, коли він прийшов до нас... Я зараз, Ваню! - КОРТУНОВ комусь дзвонив по телефону. - Слухаю! Єсть! Так точно!

Потім КОРТУНОВ подав знак сержанту, і той підняв шлагбаум.

- Давай на заправку! - гукнув майор шоферу. - Ходімо, Марто.

КОРТУНОВ обняв за плечі Івана, почекав Марту, і вони пішли по сірому асфальту.

- Чоботар тебе хоче бачити, Ваню!

- Хто ще є з нашої ескадрильї?

- Шарик, Ібрагім і я... Ми все збиралися розшукати тебе. Я пам'ятаю, що ти з цих країв і село твоє Кам'янка... Не думав, що ти в цих степах залишився, ой і степи! Ніяк не звикну. Мені ліс потрібен... Просився в свою Беларусь - не пустили... На перепідготовці був... Знаєш, на яких зараз літаємо?!

- Бачу щодня, Сергію, - промовив Іван - Ти одружився, маєш сім'ю?

- Холостякую, Ваню.

- А Клава де?

- Не знаю... Як знялася після Бреславля зі своїм госпіталем - більше не стрічав...

Марта жадібно прислухалася до розмови і, правду сказати, була дуже рада, що після Бреславля знялася кудись зі своїм госпіталем якась Клава...

На порозі невеличкого збірного будиночка, куди привів Івана Картунов, їх зустрів генерал-майор Чоботар. За ці роки майже й не змінився. Ні, трохи додалося сивини в густих кучерях. Генерал був у легкому кітелі і штанях навипуск, без кашкета і, мабуть, тому здавався домашнім.

Картунов, наблизившись до генерала, перейшов на стройовий крок, але відрепортувати йому не вдалося, бо Чоботар ляснув себе по нозі широкою долонею, вигукнув щось схоже на "матері його ковінька", обняв Івана, потім відштовхнув од себе і знову обняв:

- Лідко-мамко! - гукнув генерал. - Ваня з'явився.

З кімнати вибігла маленька жінка, обняла Івана, поцілувала й заплакала:

- А мого ж Дмитрика нема, Ваню...

- Лідо, я буду сердитися, - пригрозив Чоботар, і ця фраза, видно, щось для них означала, бо Лідія Миколаївна витерла сльози й осміхнулася.

- Не буду, Дмитре... Заходьте, Сергію, прошу, - звернулася до майора.

- Запрошують, - промовив генерал, помітивши нерішучість на обличчі Картунова.

- Дорогу дамам, товариші офіцери, - запросив генерал Марту, вклонившись.

- Це, певно, твоя дружина, Ваню? - запитала Лідія Миколаївна, кивнувши на Марту. - Красуня.

- Ні, Лідіє Миколаївно, друг. Марта. Ми на Овечому працюємо з нею.

У невеличкій кімнаті, де був накритий стіл, Іван побачив на стіні фотографію молодого льотчика. Це був син Чоботаря, який загинув над Варшавою в сорок четвертому.

Лідія Миколаївна, маленька, рухлива, розсаджувала гостей і чимось нагадувала Іванові матір. Вона всю війну прослужила разом з Дмитром Корнійовичем у штабі з'єднання. Льотчики любили її і називали поза очі, як і Чоботар, "Лідкою-мамкою".

Марта сиділа на краєчку стільця, поклавши руки на коліна, наче в тумані. Біла накрохмалена скатерка, кришталеві чарки й графини, блискучі виделки і ножі, що лежали біля прозорих тарілочок, - усе це було таким незначним, що вона боялася й доторкнутися до чогось. Уже дзвеніли чарки і виделки, а Марта й не поворухнулася.

- Це нікуди не годиться, кавалери! - голосно сказала Лідія Миколаївна. - Ви за своїми спогадами забули про Марту!

Винуватий, - сказав генерал і переніс свого стільця до Марти. - Сьогодні я ваш кавалер, Марто. Згода ?

- Згода, - посміхнулася Марта, відчувши неприховане тепло в словах генерала.

- Я пропоную, - підвівся з-за столу Чоботар, а за ним і гості, - випити за нашу

зустріч...

* * *

Машина уже була заправлена, Льонька нервувався:

- Мені ще ж сто кілометрів пиляти, а вони чаї розпивають.

- А може, тушонку їдять, - ковтнув слину Парамон. - Видать, є-є-є в генерала тушонка...

- У генерала все є, - відповів Льонька. - Стало і коньяк... Ти пив коли-небудь коньяк, Парамоне?

- Я все, що тільки наливається в пляшки на білому світі, пив, - сказав Парамон. - Візьми, к приміру, вино угорське, французьке або турецьке...

- Де ж ти пив турецьке? - розсміявся Льонька.

- Ну, швейцарське чи англійське, - провадив далі Парамон. - Смак - один: або кисле, аж зашпори заходять, або солодке, аж губи злипаються. А нічого ж смачнішого нема за нашу біленьку... Вернешся з бою, наллє тобі старшина кварточку... і вона тобі й солоденька, й гіркенька, і своїм духом віддає... А того вина трофейного хоч із відро вип'єш, то ніякого тобі задоволення душевного, тільки те й робиш, що бігаєш... А нашої смикнеш - тепло стане, село своє згадаєш, людей або на пісню тебе поведе... Я любив співати...

- Піду подзвоню, - вирішив Льонька. - Не можу я більше чекати.

- Не йди, Льонько, - порадив Парамон. - Це ж друзі бойові зустрілися, льотчики... Подзвониш, а тебе генерал... на губу посадить.

- А я шофер цивільний, - заперечив Льонька. - Коли я у формі, то може мене не тільки генерал, а й старшина на добу запроторити, а коли я ось у цій куфайці, то я старшину можу, як ти кажеш, куди завгодно поперти, а з генералом за ручку...

- Мабуть, тушонку їдять, - зітхнув Парамон. - От люблю тушонку! Оце колись, як розживуся на порося, то нароблю собі... Приїзди, Льонько, на тушонку до мене... Воно і шкварка смачна, якщо підсмажити та часником притрусити.

- А я реберця люблю, - розкрив таємницю Льонька. - Все віддам за смажені свинячі реберця... Моя сестричка як насмажить, то... Думаю я, Парамоне, - сказав Льонька, - що не в цьому їдлі щастя. Чоловік повинен бути не свинею, а чоловіком.

- Воно конешно, - погодився Парамон, - але якщо я, к приміру, наїдений, а не так, як оце зараз, у мене живіт підтягло, то я і в атаку можу, і на роботу, і на молодицю подивлюся... От приїдеш до мене, коли я тушонки нароблю, тоді скажеш.

- Я й завтра можу приїхати, - сказав Льонька, - якщо тебе не застану, то жінку твою...

- Хитрий, - скручував цигарку Парамон. - Нема в мене жінки... Сам живу, як борсук... Перед війною померла... Поховав та й на війну... Гарна вона в мене була... А тепер - сам... Оце, мабуть, плюну я на оцю Іванову лісову затію та й поїду кудись... Заб'ю вікна та й поїду... Жалко буде, бо я чоловік степовий, але поїду...

- Самому тяжко, - поспівчував Льонька. - То знайшов би собі якусь... Ти ж як прикриєш лисину кашкетом, то за допризивника зійдеш.

- Конешно, ще не старий, - міркував уголом Парамон, - на четвертий десяток після покрови поверне, але нема в цьому радіусі подходящої. Сказано, хутір... Та дівка, та вдова з дітьми...

- А ось з нами їде, - підморгнув Льонька, - на всю область дівка... Якби не жонатий, то вкрав би і чкурнув аж в Одесу або в Голу Пристань...

- Пробував, - признався Парамон, - значить, говорив... Куди та-ам... І писка верне... А заміж хоче, аж тремтить, аж грає вся... Ох і дівка. Уже їх бачив-перебачив і в нас, і за кордоном, а такої не стрічав...

- Да-а, - зітхнув Льонька. - Як виліплена... І що ж, так і пропадає добро?

- Не пропада... Як приїхав Запорозжний на хутір, то вона за ним як прив'язана...

- А він?

- Чорт його знає, по ньому не видно, але, мабуть, уже з нею й переспав. Хіба ж він дурний?

- Неправда! - почув Парамон. І в цю ж мить чийсь руки вчепились за лацкани його піджака. Парамон крутнув плечем, і Максим відлетів, ударившись об машину.

- Неправда! - ще раз крикнув Максим і знову кинувся на Парамона.

Той схопив його за руки і прошипів:

- Ах ти ж... зінське щеня! - Парамон відштовхнув Максима.

- Чого ти пристав до хлопця? - заступився Льонька.

- А чого ж воно лізе? Міг зуба мені вибити, - сплюнув Парамон.

- Ти... ти, - задихаючись промовив Максим, - ти... свиня!

Сльози котилися по Максимовому обличчі, він по-дитячому облизував їх, здригалися худенькі плечі, а великі, чорні від землі руки стискалися в кулаки.

Парамонові раптом стало жаль цього високого нещасного хлопчину.

- Ти, Максиме, той... Ну, значить, вирвалося в мене, - промовив Парамон. - І нема чого дітям прислухатися до мужчинських розмов. Почекай, куди ж ти?

Але Максим уже зник за смугастим шлагбаумом...

- Даремно ти, - промовив Льонька.

- А чого ж він... хіба я... Захисник знайшовся!

- Хоч один знайшовся, - сказав Льонька і відійшов.

- Вас просить генерал, - підійшов до Льоньки молодий лейтенант.

- Мене? - здивувався Льонька.

- Вас, - підтвердив лейтенант, - і взагалі весь екіпаж, тобто всіх, хто приїхав на машині.

- А мене просить? - насторожився Парамон.

- І вас. Ходімо.

Парамон був сміливіший і тому першим увійшов, випнувши груди, до кімнати, завмер на порозі і, приклавши руку до козирка, гаркнув:

- Товаришу генерал, по вашому виклику з'явився гвардії рядовий Чарій.

- Вільно! - сказав генерал і потиснув руки Парамонові й збентеженому Льоньці.

Маленька жінка з сивим волоссям провела їх до столу. Парамон сів і задерев'янів. Генералів він бачив, але ще ніколи не сидів з ними за одним столом. Це ж може бути, що й по чарці налле генерал рядовому Парамону Чарію... Боже мій! Чого тільки не було на цьому столі! Три баночки консервів, варена картопля, смажена курка, оселедець і... більше нічого не було. Невже у генерала немає тушонки? Може, і є, але тримає для себе... Точно. Бо не може бути, щоб не давали генералові тушонки... Велике діло курка чи оселедець! І картоплі наварили, теж мені... Парамон уже обстежив кожний квадратик стола - тушонки не було.

- Що ви будете їсти? - почув Парамон голос господині.

- Тушонку, - само вирвалося з уст Парамона. Звичайно, зараз генерал скаже слово, і отой чорнявий майор виставить його за двері. Пропав, вирішив Парамон, проклинаючи себе і тушонку.

- Зараз принесу, - почув Парамон лагідний голосочок господині й почав народжуватися вдруге.

- Видно одразу, що солдат, - сказав генерал, налипаючи Парамонові чарку. - Де воював, Чарій?

- Біля Сталінграда і на Першому Українському, товаришу генерал! - зірвався Парамон з місця.

- Сиди, сиди, друже. За здоров'я солдата. Як звуть? - генерал потягнувся до Парамона.

- Парамон, товаришу... - Чарій не доказав, бо, зриваючись з місця, зачепив своєю чаркою генералову і... все... Тепер смерть. Залляв усю скатерку...

- Нічого, Парамоне, - посміхнувся генерал. - Сиди.

- Єсть! - відчеканив Парамон, готовий провалитися на той світ, і, мабуть, провалився б, якби маленька сива господиня не поставила перед ним повну миску тушонки. Вона лежала запашна, в смальці, з чорними горошинами перцю... Посередині стирчала велика блискуча ложка: от славна жінка, знає, що найкраще їсти тушонку не виделкою, а ложкою. Парамон присунув до себе миску і заходився їсти. Він не розумів, чого це Льонька наступає йому на ногу під столом і косить очі на маленьку тарілочку, що стояла перед Парамонем. Тушонку принесено Парамону, а якщо й ти бажаєш, то попроси... Жаль, що не наливають, подумав Парамон, глянувши на графин. Ох і розумна ж оця генеральша: тільки подумав Парамон про чарку, а вона вже й наливає... Ще раз подумав Парамон - і знову чарка повна... Ох, повезло ж генералу.

Молодий майор увімкнув патефона, і кімнату заповнила музика. Генерал встав з-за столу, поклонився Марті й запросив її до танцю. Парамон не відривався від тушонки, а тому тільки інколи бачив, як повз нього легко ступали блискучі черевики Чоботаря і старі поруділі туфлі Марти... Жаль, що в неї не блискучі...

- Тепер нашу, Лідо, - сказав генерал. - Став, Сергію, "Бризки шампанського"!

"Бризки" сподобалися Парамону. Так і кортіло самому притулитися до когось і човгати по гладенькій вишневій підлозі. Генерал ніжно вів свою дружину, і обличчя у них були трохи сумні... Щось, видно, згадали обоє... А майор сяє, наче нова копійка, і

тулиться до Марти. От ловкий! А Запорожний чогось сумує. Знаємо чого...

Легко в Парамона на душі... Такі хороші люди... Сидить Парамон з генералом за одним столом у світлій хаті, а не на тому проклятому Овечому хуторі... Спасибі ж генералові і його жінці, що так привітали Парамона Чарія. Нещасливого і самотнього. Ніжність наповнює серце Парамона, і він наливає чарки. Не собі одному, а всім, потім ця ніжність підводить його з-за столу, і Парамон висловлює її вголос:

- Люб'язна господине і дорогий товаришу генерал! - Дуже приємно Парамонові, що всі присутні перестали танцювати і взяли чарки. - Я хотів би випити за ваше благополучне здоров'я і... - У Парамона пропали всі слова. Жодного не було в захмелілій від почуттів і чарки голові. Парамон розкрив рота, не знаючи, що зірветься з уст. Усі терпляче чекали. І тоді у пам'яті Парамона сплигло давнє-давнє, чуте з колиски, і він закінчив: - Дай боже!

- Дай боже, - як і Парамонів батько, повторив генерал, цокаючись з Чарієм.

- За ваше здоров'я, за ваше щастя, - посміхнулася, як сонечко, господиня.

- Служу Радянському Союзу! - запевнив господиню Парамон і поцілував їй руку.

Гості заплодували Парамону. А він, махнувши рукою на свою нещасну долю, уже був поза хмарами. Летів над степом, сильний, молодий і красивий. Пролетів над Овечим хутором, над хатою Марти, Марини... і, знову опинившись у генеральській хаті, запросив до танцю господиню:

- Дозвольте запросити вас, Лідіє...

- Миколаївно, - підказала господиня.

- Миколаївно, до танцю, - Парамон теж клацнув, як майор перед Мартою, підборами і поклав важку чорну руку на голубе плаття господині.

- Ходімо покуримо, Іване, - запросив Чоботар Запорожного до другої кімнати.

Сергій теж було ступив крок, але генерал його не кликав. Якщо начальство не кличе - сиди. І Сергій знову сів поруч Марти. Льонька уважно розглядав альбоми, що лежали на низенькому столику, Лідія Миколаївна з Парамоном після танцю сиділа на дивані і про щось тихо говорили. Сергій, доправляючи скатерку, ніби ненароком доторкнувся до Мартиної руки. Потім повільно почав перебирати її довгі, тонкі пальці. Дівчина не висмикнула їх, тільки опустила очі, прикривши їхню тривогу чорними віями.

- Я весь час думаю про тебе, Марто, - тихо сказав Сергій. - Ти мені дуже подобаєшся...

- Ти так усім говориш? - Марта спробувала звільнити руку, але Сергій не випускав.

- Тут нікому говорити, - необачно відповів Сергій.

- На безриб'ї і рак риба? - Марта вирвала свою руку. - У цьому степу ви ладні перед кожною навколішках повзти. - Марта знала, що вона не "кожна", і не сумнівалася, що подобається Сергієві, але тут уже підсвідомо вступала в свою роль жінка, яка жадала освідчень, присягань, запевнень.

Її не можна просто взяти, поманити, її треба завоювати, відбити, пройти заради неї муки ревнощів, підозр, розлук, сумнівів. Цьому ніхто не вчить дівчат, це народжується

разом з ними, а потім визріває, формуючи характер, вдачу, долю і життя. Не всім, звичайно, судиться пережити це велике таїнство і ні з чим не зрівнянні муки кохання, але кожна жінка народжує свою любов у недосяжних висотах людського духу, а потім уже проносить її як-може по землі...

Марта, як і кожна жінка, виявилось, була кокеткою і вміло користувалася цією зброєю. Холодний, байдужий погляд відкинув Сергія далеко від неї, і він одразу відчув, як почала рости поміж ними стіна. Сергій спробував подолати її жартами і дотепами, але марно: Марта уже замкнулася в своїй цитаделі й була неприступна. Хай не думає цей майор, що затьмарили її золоті погони і вона побіжить до нього на перший поклик.

- Ти не так мене зрозуміла, Марто, - спробував виправдатися Сергій.

- Я все розумію. - Марта підійшла до Льоні. - А де Максим, посоромився прийти?

- Пішов.

- Куди?

- Не знаю.

* * *

Уже далеко позаду залишилися вогні аеродрому, а Максим усе біг, немов хотів утекти від болю й образи, від власного безсилля. Його гнав сором, бо не зміг він захистити Марту, свою любов. Чому він не схопив у кузові лопату і не вдарив нею ненависного Парамона? Хай би судили тоді Максима. Він не плакав би на суді, а вислухав би вирок і сказав: "Я люблю Марту, і я її захистив". Хай би плакала Марта, дивлячись, як виводять його конвоїри...

Максим вибився з сил. Уже не біг, а ледь пересував ноги, налиті оловом ноги. Широко розкритим ротом хапав холодне степове повітря, як загнаний заєць. Справді, я нікчемний боягуз, думав Максим. Не треба було тікати, хай до нестями бив би його Парамон, хай би голосила над Максимом Марта, і він сказав би їй: "Я вмираю за тебе". І вмер би Максим. А ще краще було б померти удвох з Мартою. Як Бранка зі своїм коханим... Ні, Максим врятував би Марту, він знає, де б'ють степові джерела. Але Марта не Бранка. Їй байдуже, що Максим зараз один у цьому нічному степу. А вона, певно, веселиться з Іваном і отим майором. Куди йому братися до них? Запорожний - директор, а той майор, мабуть, заробляє добрі гроші: навіть у будень ходить в блискучих хромових чоботях... А в Максима нема ні чобіт, ні орденів, нічого нема у Максима. І дивляться на нього як на хлопчиська. Ну чому він не старший за Марту? Або хоча б ровесник. Тоді б він сказав мамі, що одружиться з Мартою. Мама добра, вона погодилася б. А Максим працював би і вдень і вночі, на тракториста вивчився б, або став лісничим, заробляв би великі гроші, накупив би Марті багато стрічок, хусток і ще приносив би їй книжки. Марта нічого не робила б, а тільки ждала його... А потім він поїхав би в місто і вивчився б на якогось великого начальника...

А може, зараз отой майор цілує Марту? Якщо цілував її Максим, то майор теж може цілувати. Або сидить Марта зараз у кузові з Іваном. Парамон у кабіні, а вони вдвох. І горнеться до Запорожного Марта, як горнулася до нього, коли їхали від Дніпра. Але чому ж тоді таким гнівом спалахнули Мартині очі, коли вона побачила, як та

незнайома дівчина цілувала Івана? Який же ти дурний, Максиме. Вона просто ревнувала Івана до тієї дівчини. Вона любить Запорожного. І, може, Парамон казав правду...

Тяжко Максимові.

* * *

Парамон був на сьомому небі і не хотів з нього спускатися. Ще не доводилося йому зустрітися з такою славною жінкою, як Лідія Миколаївна. Генеральша, а прийняла його як родича, а оце вже з півгодини сидять вони і гомонять про Парамонове життя. Журиться Парамон, і генеральша журиться разом з ним. Вона навіть сльозу витерла, коли Парамон розказував, як йому тяжко самому, як по тижню не говорить ні з ким. Лідія Миколаївна схлипнула. Парамонові ще дужче стало шкода себе і він додав:

- Або й по два тижні.

- Одружитися нам треба, - говорила Лідія Миколаївна. - Друга б мали, затишок у хаті...

- Так немає ж об'єкта, - зітхнув Парамон.

- А ви ж про Марину говорили, Парамоне, - нагадала Лідія Миколаївна.

Парамон, справді, згадував Марину, коли розповідав Лідії Миколаївні про мешканців Овечого хутора, але зовсім не для того, щоб думати про одруження з нею.

- І їй було б добре з вами, - провадила далі Лідія Миколаївна, бо не так легко дати раду двом діткам.

- Не легко, - погодився Парамон.

- Вона ж ще не стара?

- Молода, моя ровесниця, - відповів Парамон, набиваючи собі ціну, а може, тому, що хотів догодити Лідії Миколаївні. Якби вона лиш сказала, то Парамон згоден був би вже сьогодні одружитися з Мариною, щоб мати друга і затишок.

- Тоді чого ж вам думати? - міркувала Лідія Миколаївна. - Чи Марина не погодиться?

- Погодиться, - безапеляційно сказав Парамон. - Тільки я їй скажу - зразу ж і погодиться.

- То скажіть.

- Взавтра й скажу, - пообіцяв Парамон, щоб догодити генеральші. А чому б і справді не сказати? Славна Марина, хоч і пережила багато, а ще красива, а як же він танцював з нею на Мартиних іменинах! Дітей двоє. Ну то й що? Оте казашеня маленьке без батька росте і Ганнуся. Із двох своїх хат поставлять вони одну велику, розведуть худобу та й житимуть... І чому він раніше не подумав про Марину, а поліз зі своїм сватанням до Марти? Треба поговорити з Мариною. На весілля, може, і Лідія Миколаївна приїде з генералом. - Запрошу вас на весілля, - сказав Парамон.

- З радістю приїду, - відповіла генеральша, а коли появилися в кімнаті Чоботар з Іваном, вона повідомила: - Парамон жениться і запрошує нас на весілля, Дмитре.

І всі почали поздоровляти Парамона, наче справді він уже одружувався.

- На кому? - запитав Іван.

- На Марині Гомон, - відповів Парамон, щоб не підвести Лідію Миколаївну.

Марта заплескала в долоні.

- Женюсь! Хочу мати друга і... затишок, - пригадав слова Лідії Миколаївни Парамон і звернувся до генерала: - Правильно?

- Дуже правильно, - сказав Чоботар і поналивав чарки. - За щастя Парамона Чарія!

Марта знову сіла поруч з Сергієм, і дивна переміна сталася в її поведінці: де й подівся той холодок, що війнув було поміж ними. Марта сміялася, відверто заговорила з Сергієм і почервоніла, коли Чоботар, дивлячись на них, сказав:

- Бачу, що у нас може незабаром бути ще одне весілля. Як, Сергію?

- Не знаю, Дмитре Корнійовичу, - промовив Сергій.

А Марта промовчала, хоч годилося б у такій ситуації категорично заперечити і прошептати щось схоже на "таке скажете" або "я й не збираюся". Марту дратувало, що це все залишилося поза увагою Івана. Йому було байдуже, що вона сиділа з Сергієм, що загадково усміхалася майору...

- Треба збиратися, - подивився на годинника Запорожний. - Дорога далека.

Чоботар з дружиною провели гостей на ганок і розпрощалися, запрошуючи не минати їхньої господи.

- Неодмінно буду, - запевнив Парамон. - Я - такий... Сказав - зв'язав.

До машини їх провів Сергій. Парамон хотів було сісти в кабінку, але Марта попередила його:

- У кабінці поїду я...

Вона демонстративно подала Сергієві обидві руки:

- Приїзди, Сергію, буду рада тебе бачити!

Іван розумів, що Марта все це говорила для нього...

* * *

Запорожний мовчав, заглибившись у свої тяжкі думи.

Радісно було на душі у Парамона Чарія.

Застигла Марта в якомусь тривожному передчутті.

Насвистував "Чорноморець, матінко" Льонька.

І ніхто з них не помітив згорблену постать Максима, який сидів осторонь шляху в холодному степу і тихо плакав. Цієї ночі він зрозумів, що кінчилося їхнє з Мартою дитинство і що він втратив Марту назавжди...

7

"Три дні над степом шугали страшні вітри. Вони позривали покрівлі з кошар і позаносили піском наші городи. Та найбільше мені жаль засипану криницю. Так не хочеться, щоб вмирали криниці..."

(Із зшитка Ганнусі Гомон)

Барана звали Граф. З легкої руки чабана Опанаса Заклунного пристало це ймення до білого баранчика, як тільки він з'явився на світ. Була холодна весна, і баранчика тримали в хаті. Марта гралася з ним, купала й розчісувала довгу білу шерсть

дерев'яним гребінцем.

- Графська порода, - казав дід Опанас, коментуючи баранчикову любов до чистоти й купання.

І справді, як тільки Граф бачив балію чи ночви з подою, то летів через усю хату, і ніяка сила вже не могла відігнати його. Якщо не купали його, то він задовольнявся й тим, що мили йому мордочку. Граф любив Марту і трохи боявся діда, і тому, коли той з'являвся, баранчик залазив під штандари і сумирно стежив за всім, що робилося в хаті. Він любив, коли всі були вдома. Марта сиділа на лежанці і читала, мати щось шила, а дід Опанас латав чоботи або трав на скрипці. За вікном завивали студені вітри, і скрипка, здавалося, дражнилася з ними.

Потім дід забрав Графа до отари. Минуло багато часу, поки старі барани почали признавати Графа, і лиш один з них - Виворот - ніяк не хотів поступитися своєю владою над отарою. У нього наливалися очі кров'ю, коли він бачив білого випещеного Графа. Кілька разів він накидався на нього, але Граф тікав під захист чабана. Виворот розумів, що Граф не завжди тікатиме, настане час, і вони зіткнуться в смертельному герці.

Степ дихав весною, по запашних зелених травах водив за собою ягниць білий Граф. Кожного дня їх ставало все більше, Виворот не міг їх утримати біля себе, і тоді він, лютий, ошаленілий, прибіг і став перед Графом, низько, до самої землі нахиливши голову. Він хотів, щоб виніжений Граф побачив його чорно-сірі закручені роги зі слідами кривавих боїв.

Граф прийняв виклик. Розступилися ягниці, він розігнався і... зупинився перед Виворотом. Роги в Графа ще не загнулися в четверо кілець, як у Виворота, але були молоді, міцні, мов залізо. Граф був не такий тлустий, під білою вовною грали мускули. Виворот мав би бути обачнішим і відступити, але старий баран не хотів змиритися з тим, що в отарі з'явився новий ватажок.

Виворот крутнув головою і зачепив своїми почорнілими рогами роги Графа. Вони сплелися і завмерли. Виворот зрозумів, що не зможе звернути в'язи Графові. Тоді він відступив, розігнався і зі всієї сили врізався в ненависний графський лоб. Аж луна пішла степом. Іскри посипалися з Графових очей, але він вистояв. Ягниці тривожно стежили за поединком, і Граф відкинув думку про втечу. Барани розійшлися і двома блискавками - чорною і білою - промчали степом. Хряснуло, задзвеніло, здибалися круторогі тіні й розійшлися знову. У третьому поединку Граф відбив половину рога у Виворота. Граф побачив, як упав старий, скручений ріг на траву, і переможно бекнув. Але Виворот не хотів здаватися. Зібравши останні сили, він розігнався, щоб нанести смертельний удар Графові. Нічого не бачив, крім білої постаті суперника. Зламаний ріг тепер стирчав, як спис. Якщо вдарить ним Виворот Графа в голову чи в груди, - той уже не встане. І Виворот зірвався з місця в передчутті перемоги.

Але Граф був спритніший. Він здалеку помітив цього рога і в ту мить, коли Виворот мав уже продірявити його груди, Граф відскочив убік. Виворот за інерцією пробіг кілька метрів і врізався головою в кучугуру злежаного піску. Пісок набився йому в рот,

в очі, у вуха.

Виворот нічого не бачив і не чув. Він чекав, що зараз білий Граф розженеться і доб'є його в цій піщаній кучугурі. Але ніхто не бив Виворота. Поволі він підняв голову, обтрусився від піску і крізь криваву пелену побачив над собою Графа. Він стояв на кучугурі готовий до бою. Виворот опустив голову, щоб Граф і веселі ягнички не побачили його сліз. Потім він повільно поплівся в степ, засвідчуючи Графову перемогу. Раніше за ним завжди поспішала отара, і найкращі ягнички намагалися хоча б потертися об його боки, а зараз Виворот уже був не потрібний нікому.

Граф стояв на піщаному пагорбку, його біла, з синюватим відливом постать височіла над отарою, і тисячі овечих очей віддано дивилися на свого нового вожака, готові кинутися за ним у вогонь і в воду.

Чабан не був свідком двобою, але все зрозумів, коли побачив перед собою Виворота – однорогого і приниженого.

– Старіємо, – промовив Опанас Заклунний і погладив баранячу голову: "Не докоряй мені, що не захистив тебе. Адже ти вже був приречений. Хіба ти забув, як сам переміг свого попередника Ірода? Не журися, Вивороте, втішайся тим, що маєш, і не намагайся повернути минулого. Я теж не можу повернути своєї молодості і не ремствую, що не здійснилися мої мрії, а так і лежать, розкидані по овечих вигонах, породжені довгими ночами. І мені вже тяжко ходити з гирлигою за отарою, та більше нікому. Думав привчити до чабанства Марту і Максима, та, видно, вибрали собі іншу стежку..."

У звичну годину Граф вів свою отару до водопою. Біля криниці їх завжди чекали довгі жолоби з прохолодною водою. Кожного ранку хтось із хуторян наповнював жолоби. Це була каторжна праця – витягнути, може, триста відер води, а в спеку ще більше. Були випадки, коли криницю вибирали до дна. Сьогодні поїти отару припало Марині Гомон. Вона встала ще вдосвіта, приготувала дітям сніданок і пішла до криниці. Хутір уже прокинувся. Теслярі вставляли віконні рами у новому великому будинку. Може, він і не був уже таким великим, але Марині здавався палацом.

За хутором чорніли рядками лунки з маленькими сосновими саджанцями. Марина зупинилася на ділянці, яку сама посадила, і здалося їй; що сосонки за цих кілька днів уже підросли. Але, мабуть, ліс, як і діти, виростає непомітно. Далеко в степу бовваніли постаті хуторян – Іван Запорожний не давав нікому перепочинку, поспішаючи висадити якнайбільше сосенок ще до морозів. На роботу виходили всі, хто лиш міг, бо Іван щомісяця виплачував гроші, треба було тільки розписатися в чорному зошиті проти свого прізвища. Грошей платили небагато, але сам факт, що їх таки платили, розвіював сумніви щодо намірів Запорожного. І вже ні в кого не викликала посмішки вівіска на ганку хати Заклунного: "Контора лісгоспу "Степовий".

Хуторяни швидко при звичаїлися до роботи, бо нічого мудрого в ній не було: викопай глибоку лунку, рівненько постав у ній саджанця та присип торфом, змішаним з якимсь хімічним порошком. Запорожний розповідав, що цей метод запровадив професор Мартинюк, і кожному показав, як треба висаджувати сосонки, а щоб ніхто не забував, на яку глибину викопувати ямки, то на кожному держаку лопати було

зроблено зарубку для міри. За день можна було б бозна-скільки висадити цих сосонок, якби не носити того торфу. Марина вже, яка звична до всякої роботи, а й то вибивалася з сил, тягаючи ті відра з торфом. Потім Іван змайстрував візка, запрягся сам і розвозив торф до лунок. На другий день з тачкою вийшов і Максим, а згодом і Парамон. Робота, що здавалася такою легкою, поступово обернулася на каторжну для тих, хто по піску волочив навантажені тачки.

У Марини аж сльози навернулися, коли побачила, як тягнув візка з торфом Іван. Мотузьяна шлея врзалася йому в плечі, одна рука тримала дишлика, а друга торкалася землі. Здавалося, що візок ось-ось зупиниться і Запорожний уже ніколи не зрушить його з місця. Вона спробувала допомогти Іванові, але він мовчки похитав головою: я сам.

- Ти хоч не насипай стільки того торфу! - гукнула Марина. - Ти ж не кінь...

Нічого не відповів. Ніяк не може збагнути Марина цього Запорожного: чого він прийшов у цей степ? Міг би влаштуватися на легшу роботу десь у районі, хай уже вона тут бідує з дітьми... А може, оце тепер усіх партійних по степу розіслано, щоб садити ліси, щоб і їй, Марині, легше колись жилося...

Марина познімала з криниці ляди і витягла перше відро води. Напилася, відчувши ледь солонуватий присмак, і вилила воду в жолоб. Журавель слухняно нахилився до криниці і, зачерпнувши дерев'яним відром води, піднімав угору свою довгу шию, немов бив поклони. Відро було приковане до гладенької тички, вичовганої до блиску руками не одного покоління овечан. Цього журавля ще зовсім маленькою пам'ятає Марина. Вона любила сюди ходити з батьком. Він був добрим і сильним: носив завжди по четверо відер води - двоє на коромислі і по одному в руках. Маринка теж чіплялася за дужку, гадаючи, що допомагає татові...

Журавель ритмічно поскрипував, у цих звуках було щось схоже з прощальним криком журавлів, що пролітали над степом. Певно, за довгі роки наслухався їхніх криків та й сам по-журавлиному тужить, що не злетить ніколи, а вічно заглядатиме в криницю, вибираючи з неї небо і зорі.

Скрип-кугик... Скрип-кугик...

Біля цього журавля колись освідчився Марині Андрій. Повернувся з армії у батьківську хату з двома трикутничками в петлицях. На підборах хромових чобіт носив блискучі шпори, і коли вони дзвеніли, то в Марини завмирало серце. Не збирався Андрій жити на Овечому, найнявся на роботу в Ольвіополі, мати вже й проводи готувала, та не так сталося, як гадалося.

- Чия то, мамо, дівчина приходила вчора по сіль до нас? - запитав якимось Андрій.

- Тьху, Маринки Кирилової не впізнав! - розсміялася мати. - А що?

- Та нічого, - відповів Андрій. Взув хромові чоботи зі шпорами, довгу шинелю накинув наопашки та й пішов.

Хата була стара-престара, але веселенька, бо півниками розмальовувала Марина комина, на стінах рушники аж сміялися. І не чекала Марина такого гостя: як побачила, то й світ їй запаморочився...

Скрип-кугик, скрип-кугик, – журиться журавель...

Не знали батько-мати, де й посадити Андрія. Все, що було в хаті, на стіл виставили, та все на "ви" до Андрія. За весь вечір з Мариною і словом не перекинувся: почали з батьком про кавалерію говорити, бо старого Кирила хлібом не годуй, а дай пригадати, як він з Будьонним і Ворошиловим на Варшаву ходив... Андрій розказував цілий вечір про свою службу, про свій ескадрон і про свого коня Дуная.

– Видно, кінь у тебе був добрячий, – зробив висновок Кирило і почав давати поради, як його доглядати, наче Андрій мав і зараз того коня на своєму подвір'ї.

Потім Кирило довго розглядав Андрієві значки. Особливо йому сподобався "Ворошиловський стрілець". І знову батько давав поради гостеві, як стріляти "з коліна", з положення "лежачи" і "на ходу". Андрій уважно слухав, раз у раз поглядаючи на Марину. Після якоїсь там чарки, коли батько давав інструктаж по рубці лози, Андрій умудрився шепнути Марині, щоб вийшла на вулицю, коли він піде.

Після батькової розповіді про відчайдушну атаку будьоннівців Андрій попрощався і пішов, Марина вискочила за ним у сіни... Кирило теж хотів було піти за Андрієм, але дружина зупинила:

– Хай уже вдвох поговорять. – І, щоб не мучити себе невідомістю, взяла колоду карт.

Кarti розповіли, що до Марини з далекої дороги добивається червінний валет. Чекає Марину радість у домі, добра звістка і гроші. Правда, до валета все липла пікова дама, але, нарешті, їй перепинив дорогу бубновий король.

Коли Марина повернулася в хату розшаріла і трохи збентежена, мати вирішила, що карти не брешуть...

Марині йшов сімнадцятий рік, коли вони розписалися з Андрієм. Він так і залишився на Овечому.

Скрип-кугик, скрип-кугик, – поскрипує журавель...

А потім пішов Андрій на фінську війну. Зосталася Марина з маленькою Ганнусею. Після фінської приїхав Андрій на тиждень у відпустку та й знову попрощався. З тих пір і не бачила його Марина. Останнього листа прислав восени сорок першого року, писав, щоб чекала через місяць-другий з перемогою. Не дочекалася Марина.

Скрип-кугик, скрип-кугик...

А в сорок другому році зайшли на хутір наші полонені-втікачі: пробиралися в дніпровські плавні до партизанів. Залишили в Марини пораненого бійця – Берика Джусуєва – високого чорночубого казаха. Виходили його всім хутором, відпоїли овечим молоком. Німці сюди й не показувалися, то й жив собі Берик, допомагаючи всім по господарству, чекаючи, поки покличуть його товариші. Та ніхто не кликав його. Видно, далеко були партизани, бо в степу ж не сховаєшся.

Скрип-кугик, скрип-кугик...

Марина не пручалася, коли Берик однієї ночі переступив поріг її кімнати і палко обняв. Він шептав їй якісь незрозумілі слова, цілував давно не ціловані губи, і тільки вранці, коли Марина побачила його поруч з собою, вона тихо заплакала...

Скрип-кугик, скрип-кугик, – і собі заплакав журавель.

Коли область було звільнено, пішов Берик у польовий військкомат і не вернувся. Так і не бачив свого сина. Ось уже шість років Юрасику, на батька схожий. Не осудили Марину сусіди: так уже на віку їй написано. Андрій, певно, загинув, а Берик... Може, додому вернувся в свої степи та й забув дорогу до Овечого, хоч присягався, що повік любитиме Марину. О, ці клятви полонянські...

Все, що може випасти на нещасну долю жінки, здається, пережила Марина; інша, може б, уже й посивіла від горя, а Марина – мов зачарована: і не зігнулася, і не постаріла, тільки ледь помітні зморшки збіглися біля кутиків очей. Марина не вилила відра в жолоб, а поставила на цямринах і, коли вода встоялася – заглянула: дивилася на Марину тонкоброва жінка з трохи сумними очима, обличчя було красиве, а може, то тільки здалося Марині. Та й кому потрібна її краса? Хіба що п'яний Парамон, як тоді на Мартиних іменинах, пригорне боляче до себе і поцілує... Більше нікому. Є ще Іван Запорожний, та він не для неї. Кажуть, що є в нього за Дніпром наречена. А тут Марту палить вогнем любов – усі бачать...

І Марина бачить, та щодня, коли йде садити ліс, заглядає у дзеркальце, кофтину празникову одягає і нову спідницю, а навіщо, й сама не знає.

Ой знає, та боїться Марина сама собі признатися: може, примітить її Іван та зайде коли в удовину хату. Хай би й зайшов. Забула б усе на світі Марина, хай би тільки зайшов...

– Гарна, гарна, – почувла Марина і стрепенулася: Парамон. Стоїть, усміхається. – Задивилася у воду – на свою дівочу вроду. Здрастуй, Марино.

– Де вже та врода, – засоромилася. – Здрастуй. Напитися прийшов?

– Іван прислав.

– Передай, що пізніше прийду, бо ще не натягала води вівцям.

– Прислав мене, щоб допоміг тобі.

– Спасибі, я б і сама, – сказала і зраділа, що згадав її Запорожний.

– Ні, я допоможу. – Парамон спритно підхопив відро, і вода струмком полилася в жолоби.

Марина сіла на краєчок цямрини, поклавши на коліна стомлені руки. Парамон помітив, що волосся у Марини заплетене по-дівочому, в дві коси, що в неї рівненький, ніби виточений, ніс і на губі ледь помітний чорний пушок. Після генеральської гостини Парамон вперше так близько бачив Марину і подумав, що правильно зробив, пообіцявши Лідії Миколаївні покликати на весілля. Але що на це скаже Марина? Парамон вирішив, що зараз дуже слушний момент відкрити їй свій задум.

– Коли я був у гостях у генерала, – почав Парамон, випинаючи груди...

– Та ти ж розказував уже, Парамоне, – засміялася Марина.

Справді, з того вечора Парамонове життя ділилося на два періоди: до відвідин генерала і після них. Кожного разу, коли Парамон починав щось розповідати, він говорив: "Це було ще до того, як я був у гостях у генерала" або: "Це сталося вже після того, коли я був у гостях у генерала".

Отож Парамон вів далі:

- Коли я був у гостях у генерала, Марино, то його дружина - Лідія Миколаївна - цілий вечір умовляла мене, щоб я, значить, одружився...

- Хто ж тобі заважає? - повела плечима Марина.

- Так я оце ж і думаю: чи не пішла б ти за мене, Марино?

- Що? - Марина легенько зсунулася з цямрини.

- А чого ж тобі самій бідувати? Вдвох воно веселіше. Що скажеш?

- Нічого не скажу... Щоб люди засміяли? Я вже мала двох. - Марина низько пов'язала білу хустину і враз стала схожою на черницю.

- Хіба ти винна, що вони не поверталися? - Парамон уже не випинав груди. - А ми з тобою пара... Я - лисуватий і ти не дівка... Розміняли ми з тобою по четвертому десятку...

- Ні, заміж не вийду, Парамоне.

- То хоч би так запросила коли в гості... Прийшов би на розраду...

Марина нічого не відповіла, тільки, здалося Парамону, загадково посміхнулася.

Скрипів журавель.

* * *

Максим намагався не зустрічатися з Мартою. Обрав собі ділянку, на якій висаджували сосонки незнайомі люди, що прийшли на заробітки з далеких хуторів і сіл, і до них підвозив торф своєю тачкою. Навіть коли посідали полуднувати, Максим демонстративно не підійшов до гурту, а сів собі на тачку осторонь і байдуже жував черствий шматок хліба, змащений олією.

Так усе просто вийшло: раніше вони і не розлучалися з Мартою, а зараз немов чужими стали. Правда, Марта допитувалася, чому він тоді пішов з аеродрому, але Максим не розказував. Не приходила вона і на їхні вечірні заняття, а Максим і не кликав. Сам розв'язував задачі, а уривки для диктантів йому читала Ганнуса - дочка Марини Гомон. У неї був низький грудний голос, і Максимові дуже подобалося, як вона читала.

Якби Марта знала, якого болю завдає своєму вірному другові, то, звичайно, не поводитися б з ним так байдуже. Його ж відчуження пояснювала тим, що настала пора, коли Максим зрозумів, що у них не може бути нічого спільного. Було б непристойно, щоб вона, вже доросла дівчина, та водилася з цим довгов'язим підлітком. Той випадок біля криниці примусив Марту іншими очима подивитися на Максима і на їхні стосунки. Вона знала, що це худорляве хлопчєня закохалося в неї. Колись це, може, було й приємно їй, а тепер - смішно.

Запорожний знову запрягся у свою тачку, подаючи знак, що перерва закінчилася. Розходилися по ділянках жінки й дівчата. Іван був радий, що вдалося йому вблагати директора радгоспу відпустити їх на поміч, бо інакше ніколи б він не виконав плану посадки лісу. Усі хати і хліви на Овечому були забиті людьми. Спали покотом на сіні, на очеретяних матах в незакінченому будинку лісництва. А найтяжче було прогодувати цих людей. Іван випросив у районі зо три центнери муки, купив, порушуючи всякі інструкції, двоє овець. Для робітників варили якийсь куліш та затірку по хатах, і на це

витрачалося багато часу. А що зробиш, коли нема ні казана великого, ні печі.

Перший тиждень Іван сам ходив ночами по хатах, допомагаючи то Ганні, то Марині готувати сніданок. Але потім зрозумів, що це не вихід, бо обіду не встигали вчасно зварити, і кожного дня тікали люди з хутора, не сказавши Іванові й слова. А з району і області приїздили уповноважені і вимагали: давай план.

Запорожний зчорнів за цей місяць, схуд, очі позападали. В душу, закрадався розпач: як йому прогодувати цих людей, як утримати? Скільки він може тягати на своїх плечах отого візка з торфом?

Мотузьяна шлея боляче врізалася в плече, Іван і не помітив, що крізь сорочку вже виступила кров'яна пляма. Колеса візка грузли в піску, але він тягнув його, наче свою долю. Незабаром настануть морози. Треба протриматися хоча б два тижні, щоб засадити останню ділянку. Іван зі страхом думав, що завтра знову треба буде якось нагодувати цих людей. Хоча б поганенького казана дістати. Сьогодні ще зранку він послав у радгосп Матвія, може, привезе? Але вже вечоріє, а Карагача нема.

Іванів візок зупинився біля Марти.

- Боже мій! - крикнула вона, побачивши на плечі заскорузлу від крові сорочку.

Іван мовчки, покірно стояв, поки Марта, намочивши хустинку, витерла йому роз'ятрене плече. Іванові очі сухо блищали, щоки заросли густою щетиною, і Марта вперше помітила на його скронях сріблясту сивину. Раніше її не було.

В степу показалася машина.

- Матвій! - закричав Іван і побіг назустріч, немов це був його порятунок.

- Нема казана, бочку дали, - сказав Карагач.

Хай буде бочка. Підвісили її на дротах - є тепер у чому варити. Матвій привіз пшона, картоплі, бідон олії - можна жити. Попросив Іван Марину Гомон, щоб куховарила, а дівчат - допомогати. Теслярі поклали замість столів дошки, і вийшла їдальня на славу.

Увечері, коли повернулися люди з ділянок - чекав на них куліш і заплакана Марина:

- Бензином, Іване, відгонить, хто його їстиме?

Люди підходили з бляшаними мисочками і обережно несли куліш до столу, але, покуштувавши це вариво, мовчки клали ложки, з докором дивлячись на Івана. Запорожний їв, відчуваючи нестерпний присмак солярки.

- Нагодував товариш директор...

- Краще вдома на сухарях сидіти...

- Оце-то заробітки...

- Я додому взавтра піду.

- І я з тобою...

- А сам, бачиш, як їсть?

- То він для агітації...

- Лісництво відкрили, а казана путнього нема.

- Ми додому підемо, - сказала Іванові жінка в солдатському зеленому бушлаті.

- Ми ж люди!
- Усі розійдемося!

Запорожного оточили жінки, худі, зморені й некрасиві в злобі. Що він міг сказати їм, цим голодним людям? До сліз було прикро, що через якогось нікчемного казана зірветься все задумане Іваном.

- Почекайте, прошу вас, - тихо сказав Запорожний. - Ми щось придумаємо... Зрозумійте, що скоро настануть морози і... залишаться саджанці...

- Ми й так по дванадцять годин копаємо ті ями!
- Що ж ти за директор, коли й казана дістати не можеш?!
- Якщо годувати не будете, то сам оті палички в землю стромлятимеш!
- Не согласні ми!
- Що ми, божим духом жити будемо?!
- Ходімо, дівчата!
- Куди ж ти проти ночі підеш?!

Іван встав з-за столу:

- Я обіцяю вам, що завтра все у нас буде. Слово честі.
- Побачимо!
- Уже чули ці обіцянки!
- До завтра ще почекаємо, директоре...

Іван дістав з кишені клаптик паперу, щось записав і відкликав Матвія Карагача:

- Мотоцикл твій справний?
- Не заводиться, зараза.
- От біда...
- Що таке? - підійшов Парамон.
- Треба віднести цю записку на аеродром, Чоботареві. Підеш, Парамоне?
- Далеко, - зітхнув Парамон. - Не дійду до ранку... Але давай, Іване.

Парамон узяв записку, перевзувся, по-хазяйському намотуючи онучі, і пішов. Уже в степу наздогнала його Марина, подала окраєць хліба:

- Візьми, бо дорога ж далека...

* * *

Марта чула, як скрипнули сінешні двері й хтось вийшов на ганок. Підійшла до вікна. Ніч була місячна, видно, як удень. Побачила, як попрямував з двору Запорожний. Куди ж це він? Лягла знову в ліжку, але заснути вже не могла. Здається, він тримав у руках лопату? Невже пішов у степ? Божевільний якийсь цей Іван.

Овечий хутір спав. Спали тривоги, спали незгоди, спало зло і добро. Місяць байдуже дивився на маленькі хатки, йому було все одно: чи поливати своїм сяйвом цей мертвий степ чи великі міста, отари овець чи безмежжя океану.

У степу чорніли кучугури торфу. Добре, що хоч запас є, подумав Іван, вистачить і на весняні посадки, і на розсадник. Треба мати розсадник, щоб вирощувати свої саджанці й не чекати, поки привезуть. На той рік буде своя шкілка.

На той рік...

Невже доведеться і на той рік залишатися тут? Згадав зарубку на стовпчику і всміхнувся. Може, і не один рік... Що ж, він сам обрав цю свою дорогу і не шкодує, що прийшов сюди. Заради того, щоб зупинити ці піски, виростити ліси, – варто жити.

Іван копав лунки. До ранку він, може, викопав їх сотню. Прийде Марина зі своєю ланкою, а це була її ділянка, і здивується... Буде з Марини лісник, треба підучити трохи, думав Іван, і доручити їй розсадник, а Максима до бухгалтерії привчити. Обіцяв Мірошник прислати людей у лісництво, а до сих пір ще ніхто не з'явився.

Нила спина і мліли руки, Іван не розгинався, бо нестерпний біль пронизував тоді усе тіло. Ще одна лунка, ще одна... Ні, хіба можна засадити вручну оцей степ? Треба, може, тридцять років пекельної праці, щоб викопати сотні мільйонів оцих лунок... Не вистачить життя... Ще одна лунка, ще одна... Сорочка прилипла до тіла, і піт заливає очі. Зараз, директоре, ти впадеш і не зведешся ніколи... Хай буде проклятий цей степ і ця робота... Можна було б сидіти в Кам'янці, в теплій батьківській хаті, ходити просіками свого лісу і слухати щебет пташок. Провів санітарну рубку і – гуляй, Запорозжний, пасіку розводь... Уже б весілля справили б з Яринкою... Так ні – завівся у ці піски. Але хіба міг він відмовитися тоді в райкомі? Так чинять тільки боягузи.

Ще одна лунка, ще одна...

Треба було б до матері поїхати... Як вона там? Може, зараз сидить на лежанці і думає про нього. Ще на одну ніч постаріє мати... А Яринка спить на високих білих подушках... Міг би й він зараз спати в її обіймах.

Ще одна лунка, ще одна...

Раптом держак зламався, Іван поточився від несподіванки і впав навznak. Хотів було встати, але не зміг.

Приємно було Іванові лежати на холодному піску, він відчував, як щезає біль і тіло наливається дивним спокоєм... Він заплющив очі... Ніколи в житті не зазнавав такої насолоди Іван... Ні, таке відчуття було, коли він лежав після операції в госпіталі ще під наркозом... Треба встати, бо зрадливий цей піщаний спокій... Холодно, і щось бридке підступає до горла... Не треба було їсти того кулешу... Але він справді вмирав з голоду, два дні жив на шматочкові хліба, бо соромився попросити в Ольги... Ще одна лунка... Досить лунок... Ще одна хвилина, ще однісінька хвилина, і він встане з цього холодного піску, піде до хати і попросить в Ольги молока... Чому така темна ніч? Ні, це він не може розплющити праве око... Ліве розплющується, а праве ні... Болить спина... Ні, це ниніють рани... Останнім часом вони завжди болять, і ніхто не знає, скільки він докладає зусиль, щоб не виказати себе... Треба встати. Негайно встати, бо цей холод уже пройняв усе тіло. Іван зробив різкий рух і провалився в чорну пітьму...

А нічним степом мчала машина, за нею підскакувала на вибоїнах нова зелена армійська кухня. От повезло Парамону! До аеродрому підвезли солдати-зв'язківці, і генерал був у штабі. Коли доповів йому ад'ютант про Парамона, Чоботар вийшов з кабінету, прочитав записку, потім щось сказав полковнику і... через п'ять хвилин уже стояла на причепі армійська кухня, і шофер доповідав начальнику караулу, що виконує наказ генерала. Немов по команді піднімалися смугасті шлагбауми, і Парамон не

зоглядівся, як вони опинилися в степу.

Запорожний і не чекає зараз Парамона. А він прийде і відрапортує: "Завдання виконано!" Здивується Іван, усі люди дивуватимуться, коли побачать вранці димок над польовою армійською кухнею. І Марина здивується.

- Як же це ти встиг, Парамоне?

- Я все можу, - скаже Парамон, і посміхнеться загадково йому Марина...

* * *

Марта здалеку побачила його на землі. Враз підкосилися ноги, і вона закричала на весь голос. Спотикаючись, добігла і стала, наче вкопана: Іван лежав, уткнувшись обличчям в пісок, розкинувши руки. Вона швидко перевернула його на спину - усе тіло Запорожного пашіло вогнем.

- Іване! Іване!

Він був непритомний. Ні краплинки ж води, ні живої душі. Марта розгублено сплескувала долонями, терла йому скроні, але він не приходив до пам'яті. Марта почала прикладати до його чола вологий пісок, розірвала на ньому сорочку і засипала холодним піском його груди, немов закопувала ще живим. Потім притягнула візка і силкувалася покласти на нього Івана, але не могла підняти. Марта кинулася бігти до хутора, але злякалася, що він помре без неї. Знову підбігла до нього і, не знаючи, де взялася сила, звела Івана на ноги. Три кроки було до візка... Вона несла його поперед себе, як ніс колись Бранку коханий... Ще один крок, і, може, їй вдасться покласти його і відвезти на хутір.

Ні. вона сильна, вона зможе донести його і на руках... Ось уже візок...

Візок під вагою тіла перевернувся, і Марта, не випускаючи Івана, впала з ним за колючу холодну землю.

Іван застогнав, відштовхнув Марту і злякано подивився на неї.

- Де я? - ледве зрозуміла Марта хрипкий шепіт.

- Я знайшла тебе тут... Що з тобою?

- Я не знаю, - Запорожний, спираючись на Марту, встав. - Мені було погано, Марто.

- Ти можеш іти?

- Можу... Ми підемо з тобою... вдвох, ми...

І, перш ніж встигла Марта підхопити його, Іван, як сніп, звалився на землю.

- Мамо, - почула Марта.

Степом, просто до них, мчала машина з армійською кухнею на причепі.

8

"Сьогодні отримала трійку за твір на тему: "Твій улюблений герой". Я написала про Івана Запорожного і про діда Опанаса. Вчителька сказала, що їх ніхто не знає і вони не герої. Хай буде трійка, але я переписувати не буду".

(Із зшитка Ганнусі Гомон)

Взвод спав покотом, плямкаючи губами і посопуючи носенятами. Оце тільки й

спокою в хаті Ілька Сторожука, коли вкладалися спати Петро та Вася, Люба та Наталочка і маленька Оріся. Настуня, певно, десь з дівчатами в клубі. Тетяна теж заснула, бо хіба ж легко їй дати раду цим дітям?

Сидить Ілько Сторожук на низенькому шевському стільчику, лампа на лаві перед ним блимає, а він латає кожуха. Хай вона скажиться, така робота – ніяк не може приловчитися шити однією рукою Ілько. Він уже й культею підтримає полу, і коліном до лави притискає, та не може дати ладу цьому кожухові: шиє та поре, поре та шиє.

Хтось із дітей кашлянув, Ілько й не обертається, знає, що то Василько. А це вже Петрусь бухикає... О, і Люба голос подає. Де ж це вони попростуджувалися? У школі ж тепло... Та хіба в цій хаті не закашляєш? Правда, обставив її очеретяними снопами Ілько і на горище сіна наклав, так з долівки холодом тягне. Якби ж той лісник людиною був, пригадав Ілько, та виписав лісу, то можна було б і підлогу настелити...

– Ільку, ти є? – крізь сон питає дружина.

– А де дівся? – відповідає Ілько, і Тетяна засинає.

Оце відколи Ілько прийшов з-фронту, то по кілька разів на ніч питає Тетяна, наче боїться, що не стане його. Отак, бідолашна, намучилася з дітьми за війну. А їх же в хаті, як маком посипано... П'ятеро було, а прийшов з армії, то на радощах ще й Орісю, хай здорова росте, пристаралися. Настуні – двадцять, а Орісі – три годочки. Отака, значить, дистанція. Хай собі росте, бо життя вже встановлюється, хліб є і до хліба. Корівчину купили. На весну з телятком буде. Коли привів Ілько з ярмарку корову, то весь його домашній взвод стрибав од радості, а Тетяна по два рази вночі до хліва виходила.

Виє за вікном хуртовина, шибки на віконцях морозом заснувало, що й не видно нічого. Добре отак сидіти в теплій хаті, коли діти при тобі й Таня...

Таня. Соромиться чогось Ілько так називати свою дружину. Все Тетяна та Тетяна. Коли в окопах сидів та зі своїм обозом на дорогах пропадав, думав, як зостанеться живий, то на руках її носитиме та цілуватиме по три рази... А дійшов до того, чорт однорукий, що при дітях батогом ударив за ті нещасні кілограми... Ількові й зараз моторошно стає, як згадає той день. Бив, бо злість аж кипіла в ньому: як-не-як, а всі ж знають, що партійний Ілько, на фронті вступив, а вона поласилася на ту пшеницю. Та краще з голоду вмерти, ніж отакий сором пережити. На зборах перед усім народом довелося Ількові червоніти. А могли ж і Настуню в холодну запроторити, якби Мірошник в степу не здибав. Її-то виручив, а сам лиха набрався: в обласній газеті писали, що потурає розкрадачам народного добра...

Була така думка в Тетяни, щоб на Новий рік якось занести гусака Мірошнику в район, бо сам живе та по чайних харчується. Можна було б засмажити і... Ні, подумає, що хабара Ілько Сторожук підсовує. Обійдеться й без гусака. А подякувати треба було б, що Настуню врятував.

Де ж це вона ходить? Уже перша година. Розгулялася! Ну, я ж їй! Це Ілько погрожує для годиться. Нічого він їй не скаже, бо вже дівка. Може, й хлопця якого має... Хай би вже виходила заміж. Пора.

Може, все-таки, Настуні чоботи пошити? Чи собі? А може, Тані? А хвороба б його забрала. Не мала баба клопоту, то купила поросля, так оце й Ількові з цими чобітьми. Уже тиждень лежить товар у шевця, а кому шити, не знає. Думав Ілько собі справити, уже й мірку зняв. Прийшов додому, поглянув на Тетянині чоботи, похитав головою й сказав:

- Іди, Тетяно, та скажи, щоб тобі шив, бо я ще живий при тобі... зароблю й на другі...

Зняла мірку Тетяна. А сама журиться:

- Настуня в отих чунях ходить, а подруги ж у хромових...

- То скажи, хай для Настуні колодку підбере.

- Я хочу на підборах височеньких, - аж засвітилася Настуня.

На тому й порішили. Та вчора в конторі Ілько зустрів шевця, а той і каже:

- Воно, мона, Ільку, й Настуні пошити, але товар - мужеський. Для тебе вийде чобіт - зносу не буде: хоч в сніг, хоч в болото, а для дівки, може, хрому розживешся.

- То ший мені, - погодився Ілько, а зараз шкодує, бо має ще з армії дві пари, хоч і не нові, а ще який рік походить.

- Таню, Таню, - легенько торкнувся до руки дружини.

- Ти є, Ільку? - злякано закліпала очима Тетяна.

- А де дівся? - звично відповів Ілько. - Я оце про чоботи думаю.

- То вирішили ж для Настуні, - осміхнулася Тетяна, наче вмилася.

- Та каже швець, що товар - мужеський...

- То ший собі.

- А може, тобі, Таню?

- Хай уже Настуні будуть, бо коли ще ми на ті чоботи зберемося? Де ж це вона забарилася? - поглянула на "ходики" Тетяна.

- Мабуть, у клубі на танцях, - заспокоїв дружину Ілько, - ще звечора гармошка рипала. І той, Милентій, приїхав...

- Справді? - чогось зраділа Тетяна.

- А як приїхав, то що? - знову заходився біля кожуха Ілько.

- Та казали молодиці, що на Настуню оком кидає... Я б і не проти, га, Ільку? Хлопець смирний, при должності.

- То вже хай сама думає, Таню.

- Вийшла б заміж, то і нам якась полегкість була, - зітхнула Тетяна.

- А в нього наган є? - раптом підвівся на лікті старшенький - Петрусь.

- Ти чого не спиш, га? - накинулася мати.

- Бо розбудили, - розгнівався Петрусь. - Я чув, як ви про чоботи говорили... А коли мені пошиєте? Я піду і скажу, щоб мені пошили...

- Підеш, підеш, - заспокоювала мати Петруся, - спи, синочку, спи...

Почекала Тетяна, поки Петрусь заснув, та й знову до Ілька:

- Милентій зможе нам і лісу на хату дістати.

- Сам дістану, - пошепки пообіцяв Ілько. - Може бути, що мене бригадиром

призначать.

- Невже?!

- Вчора на правлінні голова сказав, що скличуть правління і затвердять. Виб'юся, Тетянко, і я в начальники, бо яка з мене, безрукого, робота?

- Ти й однією більше зробиш, ніж хто двома, - сказала Тетяна. - А якби в бригадири пішов, то було б добре, бо цей же твій взвод щодня їсти просить і босий по снігу ходити не хоче...

- То кому чоботи пошлемо, Таню? - знову згадав нерозв'язану проблему Ілько.

- Собі поший, Ільку, бригадиром станеш, то на людях все будеш...

- Тобі треба, Таню... Я б тобі й золоті купив...

- А може, Настуні? Прийде Милентій сватати, а дівка - в чунях...

- Охо-хо, - зітхнув Ілько і погасив лампу.

* * *

У всьому селі ні вогника, тільки світяться вікна у клубі - невеличкій похиленій хатині, завіяній снігом. Пашить вогнем залізна грубка, долівка полита водою, щоб не здіймалася курява, - танцюй хоч до знемоги. Горою лежать на лаві піджаки, пальта і кожухи, тільки довга синя Милентієва шинеля висить на гвіздку біля дверей. Дівчат більше, ніж хлопців, тому доводиться їм танцювати одна з одною, і тільки щасливішим випадає потанцювати в парі з хлопцем. Дівчата вже сто разів підходили до Милентія, запрошуючи до танцю, але він відмовляється, бо Настуня не кличе, та й боїться Милентій і ходити по клубу; вже двічі зачепив головою сволюка і набив чималу гулю.

Милентій "дурно" сидить біля гармоніста і не зводить очей з Настуні. А вона ніби й не помічає: якщо не танцює, то біля вікна стоїть з дівчатами. Милентій уже кілька разів збирався заговорити з нею, але все не наважувався. Так і пропав вечір. Мав сьогодні бути Милентій у Кам'янці. Вже за північ, а він ще сидить у Семидолах і не знає, коли вибереться звідси. З Настунею весь час танцює секретар сільради - піввершка від горшка - в батьковому кітелі. Якщо він піде проводити Настуню, то Милентій уже мовчати не буде.

Гармоніст, перебираючи однією рукою басы, другою вийняв з кишені годинника - "цибулину" на ланцюжку і на півноті обірвав гру. Хлопці до нього:

- Ми тобі ще пляшку поставимо!

- Ні. Було домовлено: дві пляшки - до півночі, а я вже й так переграв.

Почали збиратися додому. Милентій одягнувся і чекав Настуню на вулиці.

Вона, звичайно, вийшла з секретарем. Милентій зібрав усю свою мужність, відкликав його і сказав:

- Спати пора.

Секретар закліпав повіками і слухняно звернув у вуличку. Милентій наздогнав Настуню. Їй було важко йти, бо позасипало стежки.

- Іди за мною, Настуню, - чужим голосом промовив Милентій, - я тобі протопчу дорогу.

Милентій своїми велетенськими чобітьми розсував сніг, наче бульдозер ішов

поперед Настуні. Їй дуже хотілося сміятися. А Милентій проклинав себе, що так необачно вихопився зі своєю пропозицією, бо ж тепер не міг і слова сказати дівчині... А могли ж вони іти поруч. Милентій підтримував би її за руку або навіть ніс би на руках... Милентієві чоботиська разом із снігом відкидали на два боки камінці, якісь залізяки – все, що попадалося під ноги, – і Настуня йшла по стежці. Нарешті показаласть Сторожукова хата.

– Ось ми й прийшли, – почав дуже мудро Милентій.

– Спасибі! – подякувала Настуня і прошмигнула в хату.

Це було так несподівано, що Милентій нічого не встиг сказати. Але він ще зранку поклявся, що сьогодні освідчиться в коханні. І щоб дотримати слова, Милентій підійшов до хати і сказав кудись у стріху:

– Я тебе люблю, Настуню.

Клятву було виконано.

* * *

Якось уранці прибіг виконавець і ще з порога оголосив Ількові Сторожуку, щоб негайно йшов до контори, бо приїхав секретар райкому і скликають комуністів і членів правління.

– От, я, Таню, – сказав, поголившись, Ілько, – і бригадир... Так що стрічай начальство. Сам Мірошник приїхав мене затверджувати, це тобі не жарт.

– Який з вас, тату, бригадир, коли у вас і голосу нема, – озвалася Настуня.

– Е-е, дочко, не все криком взяти можна, – махнув рукою Ілько. – До людей треба з добрим словом...

– То не скоро буде, – сказала Тетяна.

– Буде, – стояв на своєму Ілько. – Крик – то не від добра...

Дістала Тетяна зі скрині нову сорочку чоловікові: може ж, і справді бригадиром призначать Ілька. Буде з нього бригадир: люди поважають, поле знає і не залле очі горілкою, а трудодні щодня писатимуться. Тетяна комірця Ількові застібає, а Настуня сніданок готує, діти шапку і рукавиці шукають – добре бути бригадиром, посміхається Ілько. І йому дуже хочеться зробити щось приємне всім. Ілько ледь помітно, щоб не бачили діти, вщипнув Тетяну, сипнув дітям жменю цукру-рафінаду, а Настуні сказав:

– Сьогодні, доню, підемо чоботи забирати, казав швець, що готові.

– Краще б собі пошили, – радісно сказала Настуня.

– Ти ж, Ілю, не відмовляйся, – наказала вже в снігах Тетяна, – бо я ж тебе знаю, не постійш за себе.

...Уже зібралися члени правління і всі п'ять комуністів села Семидоли, а Мірошника не було.

– З самісінького ранку по господарству ходить, – пояснив голова сільради Кирило Швайка.

– Чого ж він нас зібрав?

– Накачка буде...

– У нас ніби все гаразд. Насіння очистили, ремонт іде...

- Почуємо...

Мірошник прийшов з головою колгоспу Гнатом Чупруном, був у доброму настрої, і в усіх одягло від серця. Привітавшись, Роман Олексійович попросив, щоб кожен бригадир розповів, як іде підготовка до весни. Бригадири відповідали як по писаному. Один лише Симон Підпара не міг звести кінці з кінцями, переплутав усі цифри, але закінчив урочисто:

- Дане слово наша бригада виконає і перевиконає.

"Мабуть, оце мене замість Підпари будуть затверджувати, - подумав Ілько, - бо він же не висихає від горілки".

Мірошник уголос прочитав план сівби, який склало правління разом з комуністами, і попросив обговорити його. І знову почалася балачка.

Нарешті план було погоджено в усіх деталях і Мірошник сказав:

- А тепер нам треба розв'язати одну справу...

Ілько Сторожук випростався на стільці, щоб бути на видноті, і чекав: зараз Мірошник скаже, що є думка висунути на бригадира...

- Нам треба, - говорив секретар, а в Ілька пересохло в горлі, - з вашого колгоспу послати одного комуніста або...

"Мене, мене треба послати", - благали Ількові очі.

- ...або комсомольця, - вів далі Мірошник - на курси лісоводів, які відкриваються при нашій науково-дослідній станції... Ми мусимо підготувати своїх спеціалістів, ви знаєте, яку величезну роботу ми розпочали на пісках нашого району. Мені хотілося б, щоб на ці курси людина пішла добровільно, зрозумівши всю серйозність справи, бо, можливо, доведеться на все життя виїхати в степи...

У кабінеті стало тихо-тихо. Усі раптом поопускали очі, кожен вишукував сотні причин, щоб відмовитися, якщо Мірошник звернеться до нього.

- Добровольців нема? - порушив мовчання Мірошник і подивився на Ілька. І не тільки подивився, а й усміхнувся йому.

І пригадав Ілько, як вбігла в хату Настуня, коли її привіз Мірошник зі степу, виручивши з біди, я плакала від щастя Таня. Та за те добро, що зробив для них Мірошник, Ілько готовий був піти не тільки на курси лісоводів, а й у самісіньке пекло.

- Я - доброволець, - сказав Ілько.

- Куди тобі, - махнув рукою Гнат Чупрун, - шестеро дітей, хата валиться. Сиди й не рипайся. Комсомольця знайдемо, а не інваліда.

Та за кого ж мене вважає цей Чупрун? Хіба я останній чоловік у Семидолах? Хіба мої діти без хліба сидітимуть? Ми хоч бідні, але горді, і я в партію поступив не для того, щоб по соцзабезах з однією рукою ходити.

- Спасибі, - сказав Мірошник і потиснув руку Ількові.

Коли всі порозходилися, Ілько підійшов до секретаря і, пустившись берега, промовив:

- Може, зайдете до мене, Романе Олексійовичу, та перекусите?

Чупрун з докором подивився на Ілька і постукав себе жовтим нігтем по лобі,

мовляв, дурний дурне й меле, ще не вистачало, щоб секретар райкому по хатах ходив.

- Спасибі, прийду, - сказав Мірошник.

* * *

- Чого ж ти лізеш поперед батька в пекло? - виказувала Тетяна Ількові. - Хай би якийсь комсомолец нежонатий їхав на ті курси, а в тебе ж цілий взвод на шиї! Та як же я тебе прохарчую?! Куди ж тобі вчитися, як ти вже й азбуку забув!

- Таню, це діло політичне, не міг я інакше, коли партія мене, значить, посилає...

- Та не партія тебе посилає, а голова твоя дурна в світі тягне! А що ж я з дітьми малими робитиму? А як в степи тебе, однорукого, зашлють? Ой бідна моя голівонька...

- Таню, не плач, - заспокоював дружину Ілько, - бери краще гусака смаж, бо гість прийде.

- То ти ще й гостей на мої злидні кличеш?! А не діждав би ти!

- Та вгомонися, Таню. Такий гість, а ти... Мірошник прийде, Роман Олексійович.

- Чого ж ти зразу не сказав? - забігала по хаті Тетяна. - Настуню, давай скатерку, а ти, Ілку, гусака лови... та вишнівки вціди, а ти, Петю, до баби Свиридихи збігай, хай перваку дасть... Чим же я його частуватиму?! Хоч би хліба свіжого була спекла... Васю, біжи до тітки Софії та позич, вона пекла вранці... Любко, Наталочко, картоплю обирайте, а ти, Настуню, в печі розпалюй...

Взвод чітко виконував команди і розпорядження, і за якусь годину було вже в хаті прибрано, піл і лежанка застелені килимками, на стінах з'явилися вишивані рушники, біліла найкраща скатерка на столі, а в печі варилося і смажилось. Взвод вмивався, одягав чисті сорочки і платтячка, хоч одержав наказ: як тільки прийде гість, вилазити на піч і - ні пари з уст. Носами не шморгати, ногами по черені не гамселити, не дражнитися, не кричати, їсти не просити... Щоб не було й духу вашого чути.

Настуня теж вирядилася, як до вінця. Та все перед дзеркалом викручувалася і весела була. Тетяна й собі прибралася: спідниця синя, сорочка з поликами, ніби помолодшала на десять років.

Ілько гусячим салом змастив чоботи, черевики й черевички.

- Жаль, Настуню, що твоїх чобіт не забрали в шевця, - шкодував Ілько, - оце б і взула.

- Я піду заберу, - вихопився Петрусь і чомусь злякано подивився на батька.

- Малий ще чоботи замочувати, - сказав батько.

До хати Сторожуків під'їхав райкомівський віліс.

Взвод миттю опинився на печі, заметушилася по хаті Тетяна, завмерла біля припічка Настуня, а Ілько вибіг на подвір'я. Роман Олексійович узяв з машини якогось пакунка і сказав шоферу:

- Заправишся і назад, бо ніколи нам з тобою.

- Добрий день у вашій хаті, - Мірошник подав руку Тетяні й Настуні.

- Раз, два, три, - прошепотів на печі Петрусь.

- Добрий день! - дружно привіталися школярики.

Мірошник роздягнувся, вийняв з пакунка цукерки і подав дітям, пляшку горілки і

вина поставив на стіл.

- Руки помити? Настуню, полий Роману Олексійовичу, - почала приходити до пам'яті Тетяна. - Звиняйте, що мила пахучого нема, якраз вийшло...

Поки Мірошник мив руки, Тетяна все, що мала, виставила на стіл. Настуня черпала з баняка теплу воду, і Мірошник бачив, як тремтіла її рука.

Посадовили Мірошника на покуті. По праву руку сів Ілько, по ліву на краєчку стільця примостилася Настуня, а Тетяна й не присіла: накладала в миски та припрошувала:

- Беріть, Романе Олексійовичу, та вгощайтеся, чим бог послав.

- У вас бог щедрий, - засміявся Мірошник.

- А ми гусака для вас зарізали! - пояснив з печі Василько.

- Та замовчи ти, - почервоніла Тетяна.

Ілько довго примірявся, з якої ж пляшки наливати: зі своєї - може, розгнівається секретар, почати з його пляшки - незручно.

- Я вам нашої наллю, Романе Олексійовичу, - все ж таки запропонував Ілько.

- Давайте, - погодився Мірошник, наливаючи Тетяні й Настуні червоного вина. - Хочу випити за ваше здоров'я, Тетяно Василівно.

- Спасибі вам, - пригубила Тетяна. - Такі ми раді, що ви завітали до нас. Якби в бога вірила, то в Лавру Київську пішла б помолитися за вас.

- То далеко, Тетяно Василівно...

- Ви вже мене простіть за той гріх... Люди брали, то і я взяла на своє нещастя.

- Годі тобі, мамо, - тихо сказала Настуня, боячись і поглянути на Мірошника.

- Все в житті трапляється, - наливаючи по другій, заспокоїв дружину Ілько. - За ваше здоров'я, Романе Олексійовичу...

- Е, ні, - заперечив Мірошник. - За Настуню вип'ємо.

Настуня, опустивши голову, навмання підняла чарку.

- Ти чого ж це, як засватана? - кинула Тетяна.

Настуня повільно підняла голову, і на Мірошника глянули глибокі сині очі. Вони були неприродно великі, насторожені і світилися задумою.

- А Настуня заміж вийде за міліціонера, - повідомила Наталка. - Мама казала...

- За Милентія Магура, - уточнив Васько. - У нього наган є... і бомба...

Якби й розірвалася бомба, то Настуня легше перенесла б цей вибух, аніж оці дитячі голоси.

- Що ви там плещете язиками?! - прийшла на виручку дочці Тетяна. - Ну й діти пішли...

- Тим більше треба випити, - сказав Мірошник, відчуваючи, як щось похололо в серці.

- Вони вам наговорять! Та беріть же закушуйте, Романе Олексійовичу, проси, дочко, - приказувала Тетяна.

- Будь ласка, їжте, - ледве ворушила губами Настуня. - А заміж я не збираюся...

- Ой боже мій! - згадала Тетяна. - А я ж квашених яблук не внесла. Ільку, ходи сніг

відкидаєш та присвітиш мені...

Ількові не дуже хотілося оце зараз іти до льоху, але Тетяна вже й хустку накинула.

- Я хочу випити за тебе, Настуню, - сказав Мірошник, коли за Ільком зачинилися двері. - Хочу, щоб ти була щаслива...

- Спасибі, Романе Олексійовичу, але у вас чарка не повна.

- Ні, ні, досить, - Мірошник затримав руку дівчини.

Настуня відчула ніжний потиск. Треба було б вирвати руку, але це було так приємно...

- Ну, вип'ємо, - нарешті промовила вона. - Я теж хочу, щоб ви були щасливі, Романе Олексійовичу.

Настуня бачила, як раптом змінилося обличчя Мірошника, ще хвилину тому він був веселий, а зараз дивився на неї сумно-сумно.

- Чого ви так дивитеся на мене, Романе Олексійовичу? Ви щось пригадали, так?

- Ні... Мені просто... добре з тобою, Настуню... Не хочеться їхати в ці білі сніги і...

- Чому... зі мною? Я... я не розумію, щось таке говорите, - Настуня десь розгубила слова. Коли б швидше мати прийшла, майнула думка, а може, він зовсім не те говорить, що вчувається їй? Боже, що вона сказала йому? Що він подумає про неї?

- Я сказав, - вивів Настуню із збентеження Мірошник, - що мені з тобою добре... Що ж тут незрозумілого?

Настуня зірвалася із стільця, забилася в куток, де стояли рогаці, і перелякано дивилася на Мірошника. П'ять пар очей з цікавістю дивилися, не зовсім розуміючи, чого це Настуня втекла від цього доброго дядька. О, тепер встає з-за столу і дядько. Підійшов до Наступі, взяв її руку і щось говорить. Не чути, - з печі виглядають голови.

- Після тієї зустрічі в степу я часто думаю про тебе, - тихо сказав Мірошник. - Думав, забуду - і не можу... Красу твою забути не можу... Очі твої... Я повинен це сказати, Настуню, бо не знаю, коли ще побачу тебе...

- Чого це ти, дівко, біля рогаців стоїш? - На порозі мати з мискою яблук, а за нею батько, припорошений снігом.

- Я не знаю, - перше, що спало на думку, сказала Настуня, - щось кипіло в печі...

- Нам здалося, - підтвердив Мірошник.

Сідайте до столу, а воно собі хай кипить, - припрошував Ілько. - Ну й мете! Як це ви поїдете, Романе Олексійовичу?

- Яюсь доберемося.

Мірошник так і не сів до столу, бо ввійшов шофер:

- Поїдемо, Романе Олексійовичу, бо замете дорогу.

- Справді, пора, - подивився на годинника Мірошник і почав одягатися.

Ілько щось шепнув Тетяні, вона вийшла в сіни і подала Мірошнику невеличкий згорточок.

- Це вам трохи м'яса та сала, не погребуйте, Романе Олексійовичу. І яблучок дам...

- Та що ви, Тетяно Василівно! - замахав руками Мірошник. - Не треба, нічого не треба.

- Дружині гостинчика передасте, а діткам яблучок, - не відставала Тетяна.
- Тетяно Василівно, - відвів її руки Мірошник. - Нема у мене дружини.
- А де ж вона? - здивувалася Тетяна, мовби й справді цього не знала.
- Нема, - посміхнувся Мірошник. - Сам живу...

Ілько з Тетяною провели Мірошника до воріт. Весь взвод припав до шибок, не розуміючи, чого стоїть у кутку Настуня, та ще й, дурна, плаче.

* * *

Тетяна прибирала зі столу сама, бо в Настуні розболілася голова і вона лягла на своє вузеньке ліжечко, що стояло в комірчині, ще й рядно на одвірки почепила, бо дверей не було.

Ілько сидів біля печі і кутив, пускаючи дим у комин.

- От якого гостя мали, Таню! - аж сяє Ілько.
 - Твоя правда, не в кожного секретар районної партії обідає, - погоджується Тетяна. - Простий хлопець...

- Солдат...

- І видно, що без ока жіночого живе - худий... Чи він розведений, чи й не женився?
 - То його діло... Жаль, що я його про курси не розпитав, як воно там буде. На державному пайку чи на своїх харчах?..

- Тобі ті курси потрібні, нещастя мое! - згадала свою біду Тетяна.

Зараз почнеться, подумав Ілько, і почав одягатися.

- Куди ж це ти? - спитала Тетяна.

- Чоботи Настині візьму.

- Та не барися ж! - наказала Тетяна.

Ілько через став, по льоду, добрався до виселка і постукав у Миронові двері.

- А я вже чекаю! - радісно зустрів швець Ілька. - Могорич з тебе. Не чоботи, а картинка писана. Хай хоч на ковзанах, хоч на підошвах - не порве.

Мирон дістав з-під лави невеличкі хлопчачі чобітків витер рукавом переди і подав остовпілому Ількові.

- Ти... ти що мені даєш, Мироне? - здивувався Ілько. - Це не мої... Я просив, щоб на підборах височеньких, і мірку ж ти знімав.

- Як не твої? - і собі здивувався Мирон. - Я ще не осліп. Що було сказано, те й пошив!

- Що ж тобі було сказано? - нічого не міг збагнути Ілько.

- Спочатку ти мені сказав, щоб тобі шити...

- Казав...

- Потім з Тетяни звелів мірку зняти...

- Ні, для Настуні сказано було тобі шити!

- Правильно, - погодився Мирон. - Я уже й колодку вибрав по мірці та якось прибіг твій Петрусь і каже: "Сказала вчора вночі мама, щоб на мене чоботи шили". Ось і пошив... Зносу не буде, чи на ковзанах, чи так на...

- Як бідному женитися, то й ніч мала, - сказав Ілько, загорнув чобітки в мішечок та

й пішов додому.

9

"Маруся прочитала мені любовну записку від Васи Каплуна. А мені ще ніхто не написав, і я дуже переживаю. Ну, нічого, буду чекати..."

(Із зшитка Ганнусі Гомон)

Кожного ранку капітан медичної служби Іраклій Давидович Гогоберідзе доповідав генералу про стан хворого. Криза минула, і Запорожний почував себе краще.

– Ти, Іраклію, постав мені його на ноги, – просив чи наказував Чоботар, – одне слово, відремонтуй капітально.

– Я все зроблю, товаришу генерал, буде як штик, – запевнив капітан.

Коли Івана привезли до санчастини аеродрому, Чоботар наказав було підготувати літак і везти Запорожного до Києва, але Гогоберідзе запротестував, вбачаючи в цьому посягання на його лікарську честь і авторитет.

– Через місяць, Дмитре Корнійовичу, ви зможете послати його в політ, за це відповідаю я, – сказав Іраклій. – І я був би поганим лікарем, якби погодився на евакуацію, так? – ставити категоричні запитання було звичкою Гогоберідзе.

Генерал погодився, а що хворих серед льотного складу й обслуги аеродрому тоді не було, то Іраклій Давидович весь свій час віддавав Івану. Він пройнявся особливою повагою до свого пацієнта, коли дізнався, що Запорожний у війну служив у ескадрильї генерала і був відчайдушним винищувачем.

Вже після першого обстеження Іраклій Давидович зрозумів, що рани відкрилися від фізичного перенапруження, бо якихось інших симптомів не було, а якщо до цього додати і нервові виснаження, то стан хворого був тяжкий. Він ще більш ускладнився, коли сталося те, чого найбільше боявся Гогоберідзе, – почалося двостороннє запалення легенів. Іраклій по радіо зв'язався зі своїми друзями з окружного госпіталю, і на аеродром були доставлені необхідні ліки.

Два тижні Іраклій не відходив од Запорожного. Так і спав у його палаті.

Іван марив. Його пам'ять зафіксувала всі деталі останнього бою, і Запорожний за цих кілька важких днів, мабуть, сто разів ішов на таран і падав із задимленого бреславльського неба.

Над аеродромом ревіли літаки, деренчали шибки в маленькому будиночку санчастини. Кожного разу, коли з шаленим гуркотом відривалися винищувачі і штурмовики від землі, Гогоберідзе ладен був подушками затулити Іванові вуха, аби лиш цей шум не призвів до нових ускладнень. Але, на диво, це не впливало на Запорожного. Навпаки, він ніби оживав, зачувши рев двигунів. Так, певно, оживають старі кавалерійські коні, почувши, сигнал ескадронного сурмача.

Іраклій Давидович поступово пом'якшував режим, і в палату вже приходили, крім генерала, льотчики, щоразу викладаючи на тумбочку плитку шоколаду. Вони вже лежали цілими стосами, і Гогоберідзе погрожував, що доповість генералу про порушення льотним складом затвердженого раціону.

З Овечого не було ніяких звісток, і це тривожило Івана. Як там вони впоралися з осінніми посадками без нього, хто дасть лад ще не зміцнілому лісництву? Тисячі запитань – і жодної відповіді. Один раз приходила Марта, але Гогоберідзе не міг пустити її до хворого.

– Пробач, Іване, але ти був у такому стані, що я і маму твою не пустив би, – виправдовувався Іраклій. – А дівчина була – персик. Так?

– Що говорила Марта?

– Сказала, що любить тебе, сказала, що чекає тебе. Так? Найвищі гори Кавказу, сказала, проти її любові – горбочки. Так? При одній лише згадці про тебе, сказала, душа її розквітає, як долини прекрасної Кахетії. Так?

Іван не хотів образити друга і не сказав, що не можна ж так безсовісно брехати.

– Вона нічого не написала? – запитав Іван.

– Навіщо писати, кацо, коли все було написано на її обличчі, – відповів Іраклій і подав Іванові маленький згорточок. – Подарунок дала. Так? Прекрасний дарунок.

Іван розгорнув і щасливо усміхнувся: Марта передала йому маленьку гіллячку сосонки...

– Сказала, що розлюбить тебе лише тоді, – намагався дослівно передати думки Марти Іраклій, – коли на сосні замість колючок з'являться листочки. Так? Вип'єм за вірність, так?

Іраклій налив у дві мензурки вина, і вони випили за вірність.

При наступних відвідинах Іван попросив Сергія, щоб той з'їздив на хутір і дізнався, що там робиться. Сергій пообіцяв. З нетерпінням чекав його повернення Запорожний.

І ось одного вечора веселий Іраклій приніс Іванові новісіньку офіцерську форму і наказав одягатися.

– Тебе запрошують на вечір, – пояснив Гогоберідзе, накинувши на Іванові плечі свою шинелю.

У службовій кімнатці клубу на Івана чекала невимовна радість: тут сиділи всі мешканці Овечого хутора, всі, крім діда Опанаса...

Як з рідними, розцілувався з ними Іван, тільки Марту поцілувати не наважився. Ганна, Ольга та Марина роздивлялися на Івана, наче він з того світу повернувся, тікали та зітхали, Матвій з Пармоном стояли по військовому навитьажку, а Максим чомусь ховався за материною спиною. Чинно сиділи на стільцях Ганнуса і вилицюватий Юрасик, розглядаючи плакати на стінах.

Гогоберідзе розпорядився, щоб принесли чаю, і два молоденьких солдатики швидко накривали стіл, поставивши чайники, склянки, печиво й цукерки. Парамон подумав, що могли б вони принести й баночку тушонки, але не виказав свого потаємного бажання на такій урочистій церемонії.

– Як же ви живете? – запитав Іван, знемагаючи від цікавості.

– Усі заплановані ділянки посадили! – відрапортував Матвій, користуючись правом старшого. – Приїздили з області і вчені зі станції – похвалили.

– Все робили, як ти вчив, – додала Марина.

- Марина замість тебе, Ваню, справлялася, - пояснила Ганна.

- Дуже було суворе начальство, - сказав Парамон.

- Таке скажете, - зашарілася Марина.

- Спасибі вам, - Запорожний розчулено обняв Марину. - Не знаю, як вам і дякувати.

- Треба ж було комусь з тими бабами воювати, - усміхнулася Марина. - Я все з ними за хімію сварилася, бо дехто забував порошки з торфом змішувати...

- І казарму вже, значить, закінчили, - повідомив Парамон, - будинок, значить. Ми з Матвієм грубку змурували і підлоги пофарбували. Приїдеш - свою хату матимеш і контору...

- Ну, спасибі ж вам... дорогі ви мої...

- Там дехто, - втрутився Матвій, - з тих, що на сезон приїздили, на хуторі хочуть залишитися, в лісгоспі, бо є де жити, але без тебе, Іване, ми нікого не поселяли.

- Тато веліли кланятися тобі, - промовила Ольга. - Хотіли і вони приїхати, але м'ясопоставка почалася та кошари на зиму ремонтувати треба, корми завозити, бо своїх не вистачить... Спасибі - райком машини дав, то аж з-за Дніпра возить радгосп...

- Каїтан з області був, то казав, що весною ще три будинки на Овечому поставлять, бо вже й наряди з Києва прислано, - розповідав Матвій Карагач.

- Ми й розсадник підготували, - повідомила Марина.

- Самі? - здивувався Іван.

- Валя Дорошенко зі станції у нас два тижні була, - відповіла Марина, - то ми все, Ваню, по науці...

Марті дуже хотілося, щоб і її щось запитав Іван, але він так захопився цими розповідями, що, здавалося, і не помічав її.

- Скажи, тату, що трактора обіцяли нам дати, - підказав батькові Максим.

- Так ти ж уже й сказав, - розсміявся Іван.

- Два трактори, - уточнив Максим.

- Оце діло! - радісно потирив руки Парамон, поглядаючи на двері, чи не несуть солдатики тушонки... Мабуть, принесуть, коли генерал з'явиться, вирішив Парамон і запитав Гогоберідзе: - А товариш генерал присутствує?

- У відрядженні товариш генерал, - відповів Іраклій Давидович. - Він просив передати вам привіт і доручив мені зустріти вас. А зараз запрошую вас до залу.

Офіцери й солдати дружно встали і зааплодували, коли овечани увійшли до залу. Для них було залишено перший ряд. Потім на сцену вийшов Сергій і від імені особового складу привітав трудівників землі. Усі знову зааплодували. Зворушені цією зустріччю, молодіці, не соромлячись, витирали сльози.

Сергій все ще стояв на сцені і, витягнувши руки, аплодував, не спускаючи очей з Парамона. Поруч з ним сиділи Марта і Марина, але не було сумніву, що майор аплодував саме Парамону, бо тільки він з овечан здогадався почепити на груди свої нагороди. І коли овація досягла найвищої точки, якась сила винесла Парамона на сцену. Випнувши груди, майже парадним кроком, підійшов він до майора і потиснув

йому руку. Зал знову зірвався оплесками і, як по команді, притих.

Вперше в житті довелося Парамону виступати перед такою масою людей, але він почав сміливо:

- Товариші солдати і матроси, старшини і офіцери, генерали і... - Після цієї незабутньої фрази із наказів Верховного Головнокомандуючого Парамон замовк.

- І адмірали, - прийшов на виручку товаришеві Матвій.

- І адмірали - голосно повторив Парамон і знову замовк. Усі обличчя в залі розпливалися, і Парамонові здавалося, що він летить у прірву. Але поступово обриси стали чіткішими, Парамон побачив усміхнену Марину і отямився. - Ми, значить, теж солдати... демобілізовані, - вибирався Парамон з прірви. - Іван Запорожний у нас у званні капітана, а ми з Матвієм - гвардії рядові...

Зал знову зірвався оплесками, і Парамон посмілювався:

- Ворог розбитий, і перемога за нами... І на нашій вулиці празник... І ми у мирній праці на колгоспних ланах, зокрема на Овечому хуторі, відбудовуємо зруйноване господарство... заводи і фабрики... (Які там заводи? Лізе всяке в голову, подумав Парамон.) Розводимо поголів'я овець... а зараз нам прийшла вказівка садити на пісках ліси і... перетворити природу... на... більшовицькі рейки... (Де це він чув про ці рейки?) І ми, переборюючи труднощі, садимо ліси під керівництвом Івана Запорожного і... під керівництвом Марини Гомон...

Солдати не шкодували долонь...

Підсвідомо Парамон розумів, що пора сходити зі сцени. І Матвій подавав йому знаки, і Ганна. Але зал чекав Парамонових слів. І тут, на щастя, Парамон побачив на протилежній стіні два гасла (ще й великими літерами написані). Це був порятунок. Парамон витягнув шию і голосно прочитав:

- Слава відмінникам бойової і політичної підготовки! Вперед до перемоги комунізму!

Солдати й офіцери встали і влаштували Парамонові овацію. Він, щасливий і гордий, зійшов зі сцени і сів біля незнайомого полковника... Той потиснув йому руку, а потім обняв Парамона і при всіх (Марина ж бачила) поцілував.

Потім виступали учасники художньої самодіяльності, але Парамонові здавалося, що ніхто на ту сцену й не дивиться, а всі погляди звернені на нього. Тепер, вирішив Парамон, я буду виступати завжди.

- Як ти почуваєш себе? - пошепки запитала Марта Івана, коли на сцені два танцюристи вибивали "бариню".

- Скоро приїду, Марто... Спасибі тобі за гіллячки, - Іван потиснув гарячу Мартину руку.

- Знаєш, звідки вона?

- Ні...

- То з тієї ялинки, що ти подарував мені... Я так боялася за тебе...

- Уже все минулося, Марто.

- І скучала я...

- Спасибі...

- А ти?

- І я... Все думав про вас...

- А про мене?

- І про тебе...

- Я тебе люблю, Іване... Я давно хотіла тобі сказати... Якби ти помер, то і я б за тобою...

- Можна біля вас сісти? - після закінчення танцю протиснувся між рядами стільців Сергій.

- Прошу, - сказав Іван, ще не збагнувши, що йому говорила Марта.

Це освідчення було несподіваним і для Марти, хоч вона вже безліч разів повторювала його в своїх думках. Але воно мало виглядати зовсім не так, як сталося. Думала дочекатися від нього цих слів, а сказала сама. Гадала, що скаже йому на самоті в степу, на своєму кургані, а призналася в переповненому притемненому залі... Відважилася і сказала: хай знає.

* * *

Мірошник приїхав неждано, бо хто вириватиметься в таку заметіль? Привів його Іраклій Давидович в Іванову палату, допоміг роздягтися і залишив їх удвох.

- Не думав, що приїдете в таку заметіль, Романе Олексійовичу, - щиро зрадів появі Мірошника Іван.

- Ми просто з області з генералом приїхали. Бюро обкому було, - Мірошник грів руки біля пічки. - Тебе згадував секретар обкому. Хвалив.

- Рано ще.

- Чого ж, Іване, дещо зробили, але на весну готуйся до штурму. План посадки збільшили нам утричі... Розумієш?

- А чим я його виконувати буду, Романе Олексійовичу?

- Обіцяли допомогти людьми і технікою. Два трактори вже маєш і машину дамо... Курси лісоводів ми організували в районі, пришлемо тобі помічника. А ти молодець. Не думав, що таке зробиш на Овечому. Люди повірили тобі. Помічниця в тебе хороша, Марина, - пригадав Мірошник, - просто талановита жінка... І солдати, і Марта...

- Якби не ці люди, Романе Олексійовичу, то нічого б я там не зробив, - промовив Іван.

- Знаю, Іване, що тяжко тобі, але нічим більше допомогти зараз не можемо. Коли ти вийдеш звідси?

- Іраклій Давидович не відпускає, але я майже умовив його... Хочу матір побачити, засумував.

- Їдь, Іване. Дам тобі машину і їдь... Забуваємо ми матерів, - зітхнув Мірошник, - згадуємо, коли незгоди якісь, а то...

- Робота, Романе Олексійовичу...

- А роки минають. Все особисте відкладаємо на "потім". Про себе забуваєш, а тобі не вірять, підозрюють, ех... - так і не доказавши, Мірошник змовк.

- Ви про що, Романе Олексійовичу?

- Про себе...

- Знову пишуть? - пригадав Іван історію з Мірошниковим дідом.

- Вже не про діда, - гірко посміхнувся Мірошник. - Уже дописалися до того, що я покриваю розкрадачів народного добра... Ти розумієш?.. Знову писав сьогодні пояснювальні записки та виправдовувався... як ледве в оточення не потрапив... Це вже після Ленінградського фронту перевели мене на Білоруський... ну й попали ми з полком біля Ченстохова... сім днів до своїх пробивалися штурмом, такі хлопці загинули... Якби не Джусуєв, то... я б з тобою не сидів... а тепер пояснюй...

- Джусуєв? - повторив Іван. - Я десь чув це прізвище... Не пам'ятаю де...

- Берик Джусуєв - казах з Талди-Курганської області, - пригадував Мірошник, - командував розвідротою у нас... Мене собою в атаці прикрив, а його... навіть не поховали...

- Треба було першому в обкомі розповісти, - сказав Іван.

- У нього й без цього стільки клопоту... Нічого, Іване, переживемо...

- А мені здавалося, що після війни у нас життя... чисте буде, без падлюк, без кар'єристів, - замріяно промовив Іван.

- Буде, Іване, але до чистого треба ще прийти... Не все ж у нас гладенько... І на посади подекуди попролазили безчесні й ниці, для них не існує ні ідеї, ні великої справи, є тільки своє зажерливе, боягузливе "я". Таких мало, звичайно, але вони є, і ми ще будемо давати їм бій...

* * *

Нечасто випадали такі сніги в придніпровських степах. Лиш для вітрів була тут завжди воля-вольниця. Шугали вони над замерзлою землею, змітаючи все на своєму шляху. А коли й випадав сніжок, то підхоплювало його і несло в дальні світи. Але проти цього снігу вітри були вже безсилі - скувало його морозом, і він білою крицею лежав на землі.

Рівенька колія тягнулася за машиною - віліс добирався до Дніпра. Іван мружив очі від сонця, і шоферові здавалося, що він дрімав.

Добре їхати до своєї хати. Нема кращої дороги в світі, ніж до рідної матері. Це можна відчутти лише тоді, коли закине тебе доля далеко від отчого дому і коли ця дорога переросте в тривожну мрію. Сподіваєшся на цю дорогу, думаєш розгубити на ній свій неспокій і знайти душевну втіху. Коли не спиться тобі ночами, коли раптом оповиває тебе невимовна туга, коли вже, здається, нема сили вибратися з лабіринту буднів, тоді десь в глибині душі народжується оцей споконвічний потяг до своєї дороги. І якщо навіть станеться так, що обставини не пустять тебе в цю дорогу, - ти все одно пройдеш її в думках сотні, тисячі разів і повертатимешся з неї кращим, бодай на хвилину чи на день...

Мати й не знала, що Іван так тяжко перехворів. Він і листа тільки одного спромігся відіслати. Яринці теж написав, але відповіді не отримав. Видно, є у жінок відчуття, яке насторожує їх при наближенні небезпеки, і вони за сто верст пізнають суперницю. Тож

хіба дивно, що Яринка приревнувала до нього Марту?

- Дівчино добра, - скаже Яринці Іван, - не суши собі голову, а виходь заміж за мене, приїзди на хутір, і хай заспокоїться твоє серце.

А що йому відповість Ярина? Чекай? Скільки ж можна чекати? І що йому робити тепер, після того, що прошептала в клубі Марта. Іван і досі чує цей шепіт... І з тривогою думає, що при першій же зустрічі йому треба буде дати відповідь Марті. І не якусь туманну, непевну, а "так" або "ні". Тільки так може зрозуміти Марта. Треба просто їй сказати, що він одружується з Яриною, і все. Ну, розгнівається, виплачеться, зрештою, і заспокоїться.

Все тому, думає Іван, що він - перший мужчина, якого зустріла Марта в свої вісімнадцять років. Зустріла б іншого, теж покохала б - прийшла така пора. Іван пригадує, як Марта усміхалася Сергієві, й вирішує, що його висновок правильний. Якщо Сергій по-справжньому закохався, то Марта, переконавшись, забуде й Івана, і свій хутір... Хай би вийшла Марта за Сергія, і щезли б усі проблеми... Іван збирає докупи свої розкидані думки і заспокоюється: то Марта сказала йому про свою любов під настрій, бо треба ж було їй комусь сказати в свої вісімнадцять років.

* * *

Коли, не дай боже, жінка встане вранці не на ту ногу, то все їй не так: і сонце не з того боку сходить, і свині корито новісіньке погризли, і дрова не горять у печі, і тісто перекисло, і хата в сусідів краща, і спідниця не так, як у людей, пошита.

Отаке сьогодні випало й Одарці Павлівні: свині, щоб вони поздыхали, погризли корито, тісто перекисло, дрова не горіли, і в хаті дим виїдав очі, а спідниця не налазила. І все це тоді, коли ось-ось переступить порога жених зі сватами.

При цій згадці з'явилася щаслива усмішка на обличчі Одарки Павлівни, і корито поступово зцілилося, тісто не дуже вже й перекисло, дрова горіли, аж потріскували, спідниця як влипла, і хата стала кращою.

Хоч що б там казали, а свати раз на віку приходять. І кожній матері радість, бо не хочеться ж, щоб дочка в перестарках сиділа і долю свою кляла. І слава богу, що і Яринка отямилася, бо де той Іван, і взагалі сказано, що краще синиця в жмені, аніж журавель у небі. Данило, правда, не дуже скидався на синичку, але для Одарки кращого й не треба. Хазяйський хлопець, то й добре. І житиме Яринка як у бога за пазухою. Навернув господь Яринку на розум: побігла тоді восени за Дніпро до Івана, а повернулася з Данилом. Одарка й не знає, який там у них розлад з Іваном вийшов, але з того часу і не згадує про нього. А в ту неділю сказала, що коли прийдуть свати, то не вижене...

Яринка десь забарилася, а свати ось-ось у хату... І свекра нема. В район поїхав, не обійдуться там без нього. Одарка вже сотий раз витирає невидиму пилюку та підбиває подушки на ліжках, що височать білими горами. Хай свати бачать. Ватяні ковдри на скрині поскладала, а на столі поклала три книжки і Яринчиного портфеля - хай бачать, що не від веретена чи од сапи молоду беруть, а від науки. І хай тоді Катерина й лусне від заздрощів. Не хотів сватати Іван, то хай тепер лікті кусає. А в нас Данило є... Та й

довгий же день сьогодні!

Данилові теж цей день за рік видався. Уже й переодягався зо два рази, і в сільраду ходив, а свати не приходять. Не дуже хотів Данило зв'язуватися з цими сватами, але мати з Одаркою Павлівною наполягали. Яринка теж погодилася, але сказала, щоб не йшли по селу перев'язані рушниками.

Першим сватом запросили матиного дядька Явтуха, він був трохи глухуватий, але умів підтримати розмову в компанії і ніколи не п'янів. Другим сватом напросився далекий родич з Косівки – Вацлав Станіславович Ходзінський – славнозвісний майстер по шиттю верхніх жіночих туалетів (тобто сачків і лейбиків) і неперевершений перукар. Вацлав Станіславович, за його словами, походив зі старовинного королівського роду і тільки брак часу та кордони заважали йому поїхати до Варшави і привезти письмове підтвердження (проше пана, жонду польського) цього знаменного факту.

Та найбільші надії покладала Явдоха на троюрідного брата чоловікової сестри – Прокопа Лавріновича Каштеляна – завідувача районного відгодівельного пункту, який ходив, мабуть, з найсоліднішим портфелем у районі.

Прокіп Лаврінович мав власний виїзд і пообіцяв звести усіх сватів у точно назначену годину. Явдоха не дуже часто бачилася з Прокопом, але знала, що умів він говорити по-вченому, і, звичайно, до тієї, хай бог простить, язикатої Одарки випадало йти йому. Явдосі до смерті хотілося побувати на сватанні, але закон не велів...

Нарешті до подвір'я під'їхали сани, і свати ввалилися її хату.

– А портфель де? – це було перше, що запитала Явдоха, побачивши вгодовану постать Каштеляна.

– Є, – заспокоїв Прокіп Лаврінович Явдоху, і справді, їздовий незабаром приніс величезного шкіряного портфеля.

Дядько Явтух розв'язав рудого башлика, сів на лежанку і весь час поглядав на мисника. А Вацлав Станіславович у чорному старомодному костюмі, в білих валянках – довгий і худий – критично оглядав Данила. Потім похитав головою і сказав:

– Проше сідати, бо твоя зачіска не є кавалерська.

Данило покійно сів чубатим парубком, а підвівся зі стільця підстриженим "під макітерку" волосним писарем.

– Що то майстер! – похвалив себе Вацлав Станіславович.

* * *

Яринка сиділа біля грубки в спорожнілому класі на задній парті й тихо плакала. Пахло черствим хлібом і чорнилом. Що ж вона наробила? Невже оце назавжди прийшла розлука з Іваном? Ще вчора вона просиділа цілий вечір з Данилом у клубі, їй було весело і не бентежило, що він сьогодні прийде свататися і що незабаром вона стане його дружиною. Данило по-справжньому кохає, він захистить її від усіх житейських незгод, він не полетить за хмари, не повіється в степи, а завжди буде поруч, на землі. Якби Іван любив її, то не залишив би ніколи, не проміняв би свого щастя на якусь примарну славу, так званий обов'язок. Подумаєш, партійний! Яринка зводила навколо себе частокіл з обвинувачень, щоб одгородитися від можливих

Іванових докорів і людського осуду: не вона винна – він розлюбив її, стала поміж ними довгонога степовичка. З якою ненавистю дивилася вона тоді біля Дніпра на Яринку. У тому погляді була зневага і зверхність жінки, яка вже перемогла, лють і рішучість боронити завойоване. Тоді ж Яринка відчула себе переможеною. Врятувати її міг тільки Іван, але він не побіг за нею, не зупинив, не розраїв...

Біля старого рибальського куреня на неї чекав Данило. Він нічого не питав її, тільки тоді, коли перевіз на другий берег, сказав:

– Не їдь більше ніколи за Дніпро... Там тебе ніхто не чекає.

– Тепер я знаю, – відповіла.

Сипало снігом у замерзлі шибки, завивав вітер у кам'яному мішку груби. В куточку, на підлозі, затиснута плінтусами, сиділа сіра миша і дивилася на Яринку. Дві срібні краплини застигли в маленьких очицях, Яринці стало моторошно. Вона грюкнула кришкою парти, миша зіщулилась, але не втекла. Переборюючи огиду, схопила чорнильницю-невиливайку і жбурнула в ненависні очиці. Чорнильниця розбилася, обляпавши стіну, а миша й не поворухнулася. Яринка закричала в нестямі і вибігла з класу.

* * *

– Яринко, йдуть! – немов обпечена відскочила од вікна Одарка Павлівна й забігала по хаті.

Сповнені гідності й значимості, ішли вулицею свати. Першим пробирався через снігові замети жовтий шкіряний портфель Прокопа Лавріновича. Потім ішли чорне Данилове пальто з (Обгризеним смушевим коміром і рудий, оторочений чорною тасьмою башлик дядька Явтуха, а вже останніми ступали білі валянки Вацлава Станіславовича Ходзінського.

За домовленістю, старшим сватом (в усякому ділі мусить хтось бути старшим) мав бути Прокіп Лаврінович. Тамуючи образу, Вацлав Станіславович погодився, але не змирився і вирішив при першій же нагоді перебрати старшинство до своїх рук. Дядько Явтух не належав до владолюбів і думав лиш про частування, яке чекало на них, бо, зрештою, якщо дівка захоче вийти заміж, то вийде й без сватів, а якщо ні, то навіть районний адвокат не умовить її.

Одарка Павлівна широко розчинила двері перед жданими сватами, вклонилася у пояс Каштеляновому портфелю (бо він перший переступив поріг) і промовила:

– Ласкаво просимо до нашої хати.

– Спасибі, – відповів портфель голосом Прокопа Лавріновича і вмовився на столі поруч зі своїм маленьким родичем – Яринчиним портфеликом.

– А ми ж і не чекали таких гостей, – традиційно проголосила Одарка, допомагаючи сватам роздягатися.

– Ну й мете! – сказав дядько Явтух, розв'язуючи башлика.

– Наче небо прорвалося, – сказав Вацлав Станіславович, розчісуючи саморобним алюмінієвим гребінчиком довгі вуса.

– Да, – сказав Прокіп Лаврінович, порипуючи хромовими чобітьми.

А Данило стояв біля ганку, чекаючи, поки свати вже вбудуться, – мав за наказом Вацлава Станіславовича зайти останнім.

Наречену годилося сватам застати за якоюсь роботою. Одарка й поклала перед Яринкою вишивання, але вона стояла біля вікна, дивлячись на дорогу крізь розмальовану шибку. Їй було видно і Данила, який тупцював біля ганку, дотримуючись ритуалу. Як усе просто: вона скаже цим стороннім людям, що згодна вийти заміж за Данила, і він уже вважатиме її своєю...

– Сідайте, щоб свати сідали, – чує Яринка материн голос.

Дядько Явтух сів одразу, Вацлав Станіславович дочекався ще одних запросин, а Прокіп Лаврінович важко походжав по світлиці, демонструючи свої нові чоботи, широченне синє галіфе і коричневу вельветову гімнастерку з величезними нашивними кишенями, у яких, здавалося, лежало по маленькій подушечці. Десь попереду Прокопа Лавріновича блищала мідна бляха широкого пояса, якого ледь-ледь вистачало, щоб оперезати могутню талію, і він тримався на останній дірочці. Вацлав Станіславович міг би зараз уцент розкритикувати Каштелянове вбрання (хіба то, прошу, галіфе? То ж два мішки, стулені сьак-так докупи. А гімнастерку, певно, шив якийсь сліпий), але урочистість моменту стримувала Ходзінського.

– Здається, ще хтось прийшов, – нагадала сватам про Данила Одарка і вийшла в сіни.

– Доброго здоров'я! – гаркнув Данило голосом старшини надстрокової служби, і в миснику тоненько задзеленчали склянки. Потім Данило церемонно потиснув руку Одарці Павлівні і сватам. До Яринки підійти не наважився – вклонився здаля.

Прокіп Лаврінович усе ще ходив по хаті, не знаючи, з чого почати розмову, і Вацлав Станіславович вирішив, що настав час втрутитися йому.

– Було нас прошено, – почав Вацлав Станіславович і замовк, бо дядько Явтух відкашлявся і почав говорити сам.

– Питаєте, хто ми будемо? – промовив дядько Явтух, хоч його ніхто нічого не питав. – Ми – купці, а прибули до вас з далекої сторони, з-за моря синього, зі степу вільного, бо почули від добрих людей, що є у вас куниця – красна дівиця...

– А в нас купець – славний молодець, – вихопився й собі Вацлав Станіславович.

– Да, – сказав Прокіп Лаврінович.

– Яринко! – радісно гукнула Одарка Павлівна, – ходи-но, доню, сюди, бо, здається, свати прийшли...

* * *

– Ой щасливая ж цяя годиночка! – звела очі Катерина Власівна і кинулася до сина, не випускаючи з рук солом'яного віхтя, бо саме розпалювала в печі, – А ти ж мені, Івасю, цілісіньку ніч снівся сьогодні: наче ми з тобою сувої білого полотна по зеленій траві стелили...

Іванові руки лежали на худеньких материних плечах, і він відчував, як усе його ество заповнювалося ніжністю.

– Сон у руку, мамо, а ви мені й не снилися.

- Кажуть, був ти колись за Дніпром, а додому ж не зайшов...
- Не гнівайтесь, мамо, часу не було.
- Певно, якби міг, то... Роздягайся ж, Ваню, та розкажуй, як тобі там.
- Живу, мамо. - Іван роздягнувся і став для матері вже домашнім.

Слухала Катерина Власівна сина, а сама думала, що не все тее правда, що говориться. Яке вже там добро, коли худий, аж світиться, і сивина пробилася на скронях. Ніякі слова не обмануть матір.

Потім Іван уже розпитував, чи городина вродила, чи дрова на зиму припасені, про все питав, тільки про Яринку й словом не обмовився, а Катерина все не наважувалася сказати, що вже сидять свати в Одарчиній хаті.

* * *

Свати гідно оцінили Одарчине частування і не примушували себе довго просити. Лише Данило й не доторкнувся ні до чого, навіть чарки не випив, не хотілося йому високість цього дня звести до горілки й холодцю. Він чекав, що скаже йому Яринка, що відповість на мудро завуальовані натяки дядька Явтуха і Вацлава Станіславовича, бо Прокіп Лаврінович (якби ж то знала Явдоха!) ніякої участі в сватанні не брав, якщо не враховувати кілька разів промовлених "да-а". Каштелянів портфель теж не справдив Явдошиних сподівань і лежав собі мовчки під лавою. Тому Вацлав Станіславович, заволодівши увагою, насолоджувався своїм красномовством. Він розказував, що до нього їздить підстригатися районне начальство, що відбою нема від вередливих замовниць, які ладні рік чекати, аби лиш вбрання було пошите Вацлавом Станіславовичем. У дядька Явтуха був добрий настрій, і він, хоч не все чув, про всяк випадок час від часу повторював:

- Істинно, сам чув...

Після кожного нового змістовного тосту "дай боже" Вацлав Станіславович все більше виростав у своїх очах і тепер запевняв усіх, що його тричі викликали (проше пана) до району, аби він зайняв місце в районній перукарні або очолив (проше пана) ательє індпошиву.

- Істинно, сам чув, - підтвердив дядько Явтух, а потім звернувся до обох сватів: - Казали мені, що в Рубашівці на ярмарку дуж-же дешева пшениця.

- Яка там дешева, по сто карбованців за пуд правлять, - озвалася Одарка Павлівна.

- Ні, - затявся Явтух, - кажуть, що по два карбованці і - ніхто не бере. Істинно, сам чув.

- Та то чиста брехня, - махнув рукою Каштелян.

- Не вірю, бути такого не може, щоб по два карбованці, - геть і відвернувся Вацлав Станіславович.

- Так і я не вірю, - сказав дядько Явтух, - але дуж-ж-же ж дешево... Істинно, сам чув...

Поволі Вацлав Станіславович підбирався до найважливішого, що переповнювало його особу:

- От ви всі сидите зі мною і говорите, як з простим, - здалеку почав Вацлав

Станіславович.

- Істинно. Сам чув, - сказав дядько Явтух.

- А я, проше пана, не теє, а зовсім інше, - тицьнув виделкою в стелю Вацлав Станіславович.

- Істинно, сам чув...

- Мій прапрапрадід, уродзоний Скородземський, був при Сигізмунді головним конов'язом його мосці маршалка Пічкуровського, бабка якого доводилася троюрідною дядиною...

- Істинно, сам чув...

- ...старшого полісовщика ясновельможного маршалка Анджея Восьмого, який в третьому коліні був... двоюрідною... дай, боже... сестрою свого дядька...

- Це питання політичеськоє! - підвівся Прокіп Лаврінович, піднявши пряжкою край стола.

Вацлав Станіславович замовк і закліпав очима.

- Я не хочу сидіти з... буржуазією за одним столом, - провадив далі Прокіп Лаврінович.

- Істинно, сам чув...

- Я змушений буду повідомити кого слід про вашу автобіографію, - рішуче відсунув чарку Прокіп Лаврінович. - Усі повинні знати, що білополяки не сплять...

- Істинно, сам чув...

- ...і посилають свою агентуру, яка наче стриже і шиє, а сама в особі Вацлава Ходзінського зазіхає...

Прокіп Лаврінович не встиг сказати, на що зазіхав Вацлав Станіславович, бо Яринка розсміялася на всю хату, вкрай збентеживши Каштеляна.

- Що він сказав? - нічого не розуміючи, запитав Данила Вацлав Станіславович.

- Хоче, щоб ви його підстригли, - відповів Данило, всаджуючи на лаву ображеного Каштеляна.

- Можна, - непевно сказав Вацлав Станіславович і провадив далі: - А коли Ядвіга вийшла заміж за головного ловчого... (дайте мені, Одарко, того огірочка, дзенькую бардзо...) Казимира, який доводився... рідним братом двоюрідної сестри небожа Станіслава, жона якого була сестрою двоюрідного брата...

- Це питання політичеськоє...

- Ось воно як! - вигукнув Вацлав Станіславович, остаточно заплутавшись у гіллі свого генеалогічного дерева.

- Істинно, сам чув, - підняв чарку дядько Явтух і поцілував Прокопа Лавріновича.

- Ви про діло говоріть, - шепнув Данило Каштеляну.

- Правильно, - погодився Каштелян, - це діло - політичеськоє...

- То яке буде ваше слово? - нарешті запитав дядько Явтух Одарку.

- Хай уже Яринка говорить, - промовила Одарка.

- Говори, Яринко, - наказав Вацлав Станіславович.

Яринка відчула на собі погляди всіх і мовчала.

- Ще хтось до вас в гості йде, - заглянув у шибку дядько Явтух.
- Мамо, Іван! - крикнула Яринка і в чім була вибігла з хати.

10

"Сьогодні над нашим хутором пролетіли гуси. Вони летіли так низько, що якби я була трохи вища, то могла б торкнутися рукою їхніх крил. Гуси летіли в небі, а по стегу бігли за ними чорні тіні. Гуси білі, а тіні чорні. Я не люблю чорного кольору і ніколи не буду закутуватися чорною хусткою".

(Із зшитка Ганнусі Гомон)

За всю зиму Ілько Сторожук так і не вибрався жодного разу додому, бо такі курси - вгору ніколи глянути: зранку лекції, потім практичні заняття на ділянках науково-дослідної станції, а у вихідні - цілий день сидиш над всякими брошурами та пишеш конспекти, одне слово, наука. А до того ж Ілька ще на першому зібранні обрали старостою як людину військову і освічену, бо закінчив він сім класів, а деякі курсанти із чотирма приїхали.

За порадою директора станції Семена Петровича Мартинюка Ілько завів журнал обліку роботи і занотовував у нього все, що відбувалося за день. Він завжди ходив з цим журналом і раз на тиждень доповідав керівництву про життя курсантів. Крім того, Ілько стежив за порядком у гуртожитку, що його спеціально обладнали в трьох кімнатах станції, і вів безкінечні перемови з кухарем емтеєсівської їдальні, який щодня проголошував, що годує курсантів востаннє, бо нема ліміту. Ілько ж доводив, що вони можуть прожити і на борщі або картоплі, а ліміт хай уже споживає сам кухар.

Швидко минув час, не зогледівся Ілько, як і весна настала, і вже невдовзі закінчиться навчання на курсах. З огляду на цей урочистий момент Ілько передав листа дружині і чекав, коли приїде Тетяна. Дуже хотілося, щоб вона була присутньою на вечорі, коли їм вручатимуть посвідчення про закінчення курсів. Але замість дружини приїхала дочка. Зрадів Ілько.

- Оце ж моя донечка, Настуня, - увів до кімнати, де йшли заняття.

Настуня сіла поруч з батьком за стіл і цілу годину змушена була слухати лекцію про шкідників лісу.

Після лекції Ілько водив Настуню по території станції. Йому було приємно, що до нього раз у раз підходили курсанти, а то й науковці з різними справами, бо ж староста!

Ілько давав вичерпну характеристику усім, хто потрапляв йому на очі, і, видно, добрий чоловік був батько, бо всі для нього були прекрасними й душевними людьми.

- Ото, Настуню, з лопатою пішла Марина Гомон. З хутора Овечого. Дві зими колись у школу ходила, а голова - професорська: що прочитає раз - напам'ять розкаже... А то на розсаднику працює Андрій Моторний. Дуже любить про все питати. За день може двісті запитань поставити. То про ліс щось питає, то про зірки... А то - Валя Дорошенко - мій начальник, зветься молодший науковий працівник, розумна дівчина, а біля неї наш директор станції Семен Петрович Мартинюк - все життя вивчає дерево, як воно і де росте. А це придумав, як садити ліси на наших пісках... торфогніздовим способом. І

ще в нас є один вчений – Василь Олександрович Вигдаров, з ним я дружу. Він був відкликаний з діючої армії і складав плана по перетворенню природи, а це вже два роки як переїхав з Москви сюди, щоб залісити піски. З Мартинюком вони все сваряться, як краще садити у нас ліси, але щодня ходять один до одного пити чай... Мене теж інколи запрошують...

– А що ж ви, тату, після курсів будете робити? – спитала Настуня.

– Я, дочко, тепер чоловік державний, і після курсів мене може бути послано куди хочеш, – пояснив Ілько. – Видадуть мені такого документа, що можу в області опинитися або... в степу...

Потім настала черга Настуні розповідати про новини. До самого ранку й проговорили. Хоч як умовляв Настуню батько залишитися на випускний вечір, та вона на своєму:

– Поїду, тату, бо мама жде, ми вже вас вдома привітаємо.

У містечку Настуня дещо купила в магазині і пішла до нафтобази: може, трапиться якась машина. Їх тут було чимало, та до Семидолів жодна не йшла.

– Я тобі скажу, якщо попутна трапиться, – пообіцяв завідувач і припровадив Настуню до маленької дощаної комірчини. – Посидь отут.

Настуня поскладала вузлики в куточку і сіла біля хиткого столика, застеленого газетою з чорнильними плямами. Її увагу привернув великий чорний заголовок: "Розкрадачі та їх покровителі". Настуня почала читати і відчула, як ударила кров у її обличчя. Якийсь чоловік писав, що в Ольвіопільському районі потурають розкрадачам колгоспного добра, не всі справи передано слідчим органам, більше того, секретар райкому партії т. Мірошник узяв під свій захист одну доярку з колгоспу Семидоли, яку треба було суворо покарати... І ще писав цей невідомий сердитий чоловік, що "варто відповідним органам зробити відповідні висновки".

Настуня подивилася на число, газета була позавчорашня, отже, він уже прочитав її. Раптом задзеленчав допотопний телефон, що висів на стіні. Дзвонив настирно, аж поки не прибіг захеканий завідувач і не зняв трубки. Він довго комусь пояснював, що не може дати й грама пального.

– Якщо будуть дзвонити, скажеш, що мене нема, – наказав завідувач і пішов до своїх великих чорних чанів.

"...відповідним органам зробити відповідні висновки...", – думала Настуня, намагаючись уявити ці "відповідні" органи і висновки, але з цього нічого не виходило, її охопив страх: що ж тепер буде з Мірошником? І все через неї, "доярку із Семидолів".

Уже втретє затарабанив телефон, Настуня зняла трубку.

– Нафтобаза? – почула вона знайомий голос. – Це – Мірошник, мені потрібен...

– Здрастуйте, – не дослухавши, промовила Настуня, – тут, крім мене, нікого нема.

– Настуню, що ти там робиш? – після хвилинного мовчання запитав Мірошник.

– Я... чекаю... на машину.

– Зажди, я зараз приїду.

Ні в якому разі не хотіла зустрічатися Настуня з Мірошником, тому, забравши свої

вузлики, вийшла за ворота і попростувала стежкою за містечко. Йшла прудко, немов тікала від нещастя, хоча в душі билося бажання побачити Мірошника. Це бажання виникало в неї завжди, коли вона згадувала їхню зустріч того зимового вечора. Настуня ставила тисячі перешкод цьому бажанню, але всі вони були вразливі й недовговічні.

За всю зиму вони бачилися двічі. Перший раз, коли Мірошник завітав до них на ферму. Він цікавився надоями і раціонами, Настуня відповідала невлад і голова колгоспу те й робив, що підказував їй. Доярки, слухаючи цю розмову, ледве стримували сміх, а коли поїхав секретар, то вже дали волю своїм здогадкам і фантазії. Друга зустріч їхня відбулася після районної наради тваринників. Мірошник поздоровив Настуню з цікавим виступом і сказав, що їм треба поговорити. Більше нічого й не сказав, бо оточили його доярки та голови колгоспів, а Настуня тим часом вийшла з клубу, відшукала колгоспівську машину, запнулася великою хусткою і принишкла в кузові. Потім вона бачила, як вийшов Мірошник, шукаючи когось очима...

Оце такі зустрічі. Жодного слова не було сказано про їх стосунки, жодної згадки не було про ту першу розмову в хаті Сторожуків, а Настуні здавалося, що вони поговорили про все. Принаймні вона недвозначно відповіла Мірошнику, правда, мовчки, але він повинен був зрозуміти, що то не до неї були звернені його слова. Вона не могла сприйняти Мірошника просто, як звичайну людину, а тим більше закоханого в неї, якусь доярку з Семидолів. У цьому було щось неймовірне, протиприродне, чого не могла збагнути сільська дівчина. Для неї він був у першу чергу секретар райкому, чийй волі підкорялося все життя району, і, звичайно, був людиною особливою. І те, що він сказав, що не може забути її краси, її очей, було схоже на казку.

Настуня чула, що її наздоганяє машина. Хотілося провалитися крізь землю, стати невидимкою, розтанути к цьому степу, але це була не казка. Машина зупинилася, Мірошник відчинив дверцята:

- Чого ж не почекала?

- Так.

- Сідай, Настуню.

- Ні, я піду...

- Сідай, - допоміг укласти вузлики. Рушили. Після мовчання тихо сказав: - Чому ж ти не залишилася на випускний вечір? Завтра з батьком і поїхала б.

- Ніколи, сівба починається.

- Хіба доярки теж у поле підуть?

- Усі підуть... А батька ми вдома поздоровимо, взводом...

Ще кілька якихось запитань і відповідей. Роман відчував збентеженість дівчини і невидимий рів, що розділяв їх, але не міг подолати його. Він розумів, що заважає їм прокласти хоча б хисткий місточок: "Настуня ні на мить не забуде, що їде не просто з Романом Мірошником, а з секретарем райкому. Чого варті лише її відповіді".

- Як же ти живеш, Настуню?

- Норми перевиконуємо...

- Я не про те. Що сталося в тебе за останній час?

- Дві корови отелилися...

- Я шкодую, що мені не вдалося зустрітися з тобою тоді після наради... Я тобі колись говорив...

- Ви собі можете дозволити говорити все...

- Настуню, навіщо ти так?

- Я не знаю, чого ви хочете від мене... Станьте, я зійду...

Роман різко загальмував і обернувся до дівчини. Дивилася на нього синім смутком. Ці глибокі розумні очі перекреслювали почуті слова, якими вона захищала свою гордість і самолюбство.

- Якщо ти забула, то я повторю те, що сказав тоді у вашій хаті...

- Не треба... Я лише хочу попросити вас пробачити мені. - Настуня ніяк не могла знайти ручку, щоб відчинити дверцята машини, - що я, що ви... маєте через мене стільки прикрощів.

- Яких прикрощів?

- Я читала сьогодні обласну газету... Що вам буде?

- Нічого, - сказав спокійно Мірошник. - Нас часто критикують.

- Нічого не буде? - перепитала Настуня.

- Нічого, - посміхнувся Роман і ввімкнув швидкість.

- Зупиніться, я піду!

- Машина залізна, хай везе.

До самих Семидолів Настуня не промовила й слова, і Мірошник почував себе зніяковілим школярем, він був незугарний викликати її на серйозну розмову.

- Я тут зійду.

Уже виднілося село.

Роман допоміг дівчині вийти з машини. Прощалися. Її рука скидалася на неживого окуня.

- Дякую.

- Ми ще зустрінемося, Настуню?

- А чого це мені з вами зустрічатися? - повторила, наче завчене.

- Ми мусимо з тобою серйозно поговорити.

- Говоріть собі з ким хочете...

Мірошник розгублено дивився на неї: чи вона справді дурна, чи прикидається? Не раз він чув, що красуні часто бувають трохи пришелепкуватими. Невже вона і в підтвердженням цих давніх людських спостережень? Дивився їй услід: може, оглянеться? Ні, пішла.

Роман розвернув машину, ще раз подивився на вже далеку постать дівчини.

* * *

Стара півторатонка, вибиваючись з останніх сил, пробиравася крізь піщані бархани. Парамон проклинав себе, що спровадив шофера на цю дорогу, - гадав, виграє з годину часу, а вийшло навпаки. Добре, що хоч Запорожний сидів у кабіні і не допікав

за запізнення на випускний вечір лісових курсів.

Парамон ще вчора почув у лісництві, що Іван збирається їхати на випуск, і цілий ранок чатував на Запорожного біля своєї хати. І коли показалася машина біля садиби, Парамон, чисто поголений, у начищених чоботах, вийшов на дорогу і підняв руку:

- Можна з вами, Іване Трифоновичу?

- Куди тобі?

Колупає носок Парамонового чобота землю:

- В район... по лічному ділу, - і ніби на підтвердження показує Івану невеличкий згорточок. - Свою норму я виконав, пропололи всю ділянку, Іване Трифоновичу... А в район - по лічному...

- Знаю, сідай.

Парамон весь час поглядав на годинник, бо дуже хотілося прибути вчасно і здивувати Марину своєю появою, бо не чекає вона його. Яка ж то у них буде зустріч?

Отаке воно життя. Парамон і не думав і не гадав колись, що зійдеться клином світ на Марині. Все, що загадав раніше, пішло під три вітри. А хотів же сватати Марту, потім вирішив забити вікна своєї хатини й податися кудись у місто чи на шахту. А тепер встає і лягає, думаючи про Марину. Вона молоділа на його очах, з кожною новою зустріччю все більше полонила його серце і вродою, і словом. А слова Маринині тихі, добрі, трохи печальні... І звучать вони в захололій на війні Парамоновій душі, як пісня. Правда, Парамон не може і зараз докопатися до суті Марининої відповіді на його дуже конкретну пропозицію вийти за нього заміж, але цілком упевнений в тому, що з хати не вигнала б.

- Весни мої повідлітали разом з гусьми, Парамоне, чим же привітаю тебе? Аби зійтися? То що ж це за життя?

Оце так відказала Парамону. Спробуйте розібратися, що воно й до чого. Парамон думав, думав та й запитав Матвія Карагача. Той почухав потилицю, весело зиркнув оком і сказав:

- Вперьод, Парамоне, і перемога буде за нами. Ферштеєн?

Чорт його знає, може, буде, а може, й ні. Матвій під чаркою що хоч наговорить. Тоді вирішив Парамон розповісти про все Запорожному. Зайшов до нього в контору лісництва пізно ввечері і розказав про свої вагання.

- Що б воно могло означати, Іване Трифоновичу? - В конторі усі чомусь величали Запорожного по батькові.

- Що ж вона ще сказала, Парамоне?

- Більше нічого, бо поїхала на курси...

- Діло складне, Парамоне.

- Точно, - погодився Чарій, - бо баба, значить, жінчина, може говорити одне, думати друге, а робити третє.

- Не завжди, - замислився Запорожний.

- Точно, - і на це погодився Парамон, - Марина не така... Що ж робити?

- Ніхто, крім неї, тобі не скаже, - відповів Іван. - Ось повернеться з курсів -

поговорите. Завтра поїду на випускний вечір і привезу Марину.

І ось їде Парамон, розтрушуючи по степу свої тривожні думки. Під фуфайкою лежить згорточок – дарунок Марині. Не шкодує Парамон, що віддав колись за цю вельми делікатну річ якомусь солдатові трофейного вальтера. Річ була справді дивовижна, і Парамон був певен, що такої в їхніх краях ніхто не мав і не бачив. Це була жіноча сорочка. Тонка, наче з павутиння виткана, тонкими мереживами обшита і голубим шовком оторочена. А спереду, немов живі, переливалися рожевими листочками дві троянди. Довго нікому не показував Парамон свого виміну, лиш інколи сам виймав з речового мішка це біле диво, прикладав до обличчя і впивався пахощами троянд. Уві сні він побачив раз свою дружину в цьому павутинні, молоду й красиву, і вирішив, що це не до добра. Друзі коментували, як хто хотів, Парамонів сон і, зрештою, попросили показати, в чому ж була одягнена Марія. Парамон вимив руки і обережно розгорнув пакуночок. Потім кінчиками пальців узяв щось невагоме і стріпнув перед ними. Звився над Пармоном біло-рожевий туманець і хмаринкою почав спадати додолу.

Хлопці так і позавмирили: хто з цигаркою в роті, а хто й не доніс.

– Оце так...

– Мать, з парашута пошита...

– Дурний ти...

– Це б мою жінку в таку вирядити...

– Да-а...

– Я свою теж одягнув би в оце та й дивився б, дивився...

– Продай, Парамоне...

– Я тобі хромові чоботи дам, нові-новісінькі...

– Ні.

– Що-то краса... У такій кожна жінка, наче янгол... Ото дякувати буде тоді, Парамоне.

– Не буде, – Парамон сховав дивовижне виткання на самісіньке дно речового мішка.

– Їй нічого вже не треба...

Старенька півторатонка якось вибралася з піщаних долів, і Запорожний з Пармоном встигли на випускний вечір лісників.

Семен Петрович Мартинюк під оплески вручав посвідки про закінчення курсів. Зал був невеличкий, і Запорожному з Пармоном не вдалося ввійти непоміченими. Всі оглянулися, а Мірошник махнув рукою з президії:

– Заходьте, будьте, як удома. Це – Іван Трифонович Запорожний – директор Степового лісгоспу, – відрекомендував Івана, – і Парамон Чарій, теж лісник.

– Марина Гомон, – зачитав Мартинюк, і до столу підійшла Марина, усміхнена й щаслива. – Я хотів би сказати найкращі слова про цю чудову жінку...

Парамон витягнув шию і завмер.

– Нас усіх дивувала її працелюбність і воля. За ці кілька місяців Марина Гомон оволоділа основами лісової науки, і я не сумніваюся, що ми ще почуємо про її славні

діла.

Марина трошки почервоніла, але трималася незалежно і гордо. На відміну від інших вона, взявши посвідку, сказала:

- Я дуже вдячна усім, хто нас учив, а найперше... Івану Трифоновичу, який... може, повернув мене до життя... освітив мою вдовину стежку, і я відчула, що потрібна людям... І я... я щаслива.

Всі зааплодували, і Марина, протиснувшись між стільцями, підійшла до Івана й міцно поцілувала його. У Парамона навернулися на очі сльози...

Курсанти радісно привітали свого старосту, коли той з'явився біля столу президії. Невеличкий однорукий Ілько Сторожук сплив у пам'яті Запорожного. Іван пригадав їхню зустріч в степу і теж не шкодував долонь.

- Ось ми і роз'їжджаємося, - сказав зворушений теплом друзів Ілько. - Спасибі за науку, а курсантам... за дисципліну і, значить, хорошу службу... Ми приїхали сюди, щоб навчитися вирощувати ліси, бо це треба для народу і нашої країни. А ми - солдати. Зробимо все, що нам накаже партія. Скажуть сіяти - будемо сіяти, скажуть будувати електричну станцію - підемо, скажуть вивчитися на професорів - вивчимося... хто молодший... А я тепер хочу садити ліси... Я хочу, щоб скорилася нам пустеля і, як говорив Василь Олександрович Вигдаров, щоб ми відродили Гілею. Я готовий іти працювати туди, куди мене пошле партія і наш районний комітет.

Мірошник підвівся з-за столу і обняв Ілька Сторожука.

Парамон сидів біля Марини і вже не дуже вслухався в промови, він потиснув їй руку та й тримав отак - не випускав. Хотілося Парамону віддати дарунок, але сумнівався, чи доречно це зараз. "Треба запитати Івана, коли його краще віддати, - на людях чи на самоті?.." - подумав Парамон.

- Я радий за тебе, Марино, - шепнув Чарій.

- Спасибі... А ти чого приїхав, Парамоне?

- До тебе... Іван і я...

- Не чекала.

- Він спеціально приїхав, щоб ти ніг не біла до Овечого...

- Не заслужила ще такої честі...

- Заслужила.

- Як там у нас на Овечому?

- Ще двісті гектарів сосонок посадили... І ті прийнялися, що ви з Іваном без торфу садили.

- Справді?

- Ростуть... І зараз висаджуємо без торфу... бо нема...

- Тихо, Парамоне, Мірошник говорить.

- Я не буду виголошувати промови, - почав Мірошник. - Лише хочу подякувати вам за те, що ви стали першими серед тих, хто бере великий труд на свої руки. Ці піски, що століттями насувалися на наші землі, можете зупинити тільки ви. Сталося так, що наступ почався на безмежних піщаних просторах нашого району, за нами й стежитиме

вся країна. Хай щастить вам.

Під час перерви Іван привітав Ілька Сторожука:

- Бачите, зустрілися, чи не впізнали?

- Впізнав... Пошкодував ти мені лісу, а я перезимував, - ледь помітна образа ще відлунювалася в Ількових словах.

- Ви до нас на Овечий приїздіть, хату дамо, - запропонував Запорожний.

- До тебе не поїду, - відмовився Ілько. - Ти чоловік бездушний, Запорожний, людей торік голодом морив... Було таке?

- Було... трохи не так, але було...

- Не поїду. В Семидолах мені робота лісова знайдеться, - непевно промовив Сторожук.

- Староста, до директора! - гукав хтось з коридора.

У кабінеті Мартинюка в оточенні працівників станції сидів Мірошник, побачивши Ілька, підійшов до нього:

- Просив би вас, Ілька Ігнатовичу, зайти в райком. Хочу поговорити з вами про майбутню вашу роботу.

- Це можна, Романе Олексійовичу. Зайду до вас, а потім уже й додому... Була в мене оце Настуня... Просив, щоб залишилася на вечір, - не змогла. Пішла, а я оце думаю, як вона додому добралася, дорога ж далека, хоча б не сталося якої біди, - журився Ілько.

- Не хвилюйтеся, Ілька Ігнатовичу, вона вже давно вдома, - сказав Мірошник.

- А звідки ви знаєте? - здивувався Сторожук.

- Я саме їхав до Дніпра, то підвіз...

- От спасибі вам... І я вже буду завтра вдома. Засумував за своїм взводом. А що Настуню підвезли, то спасибі. Ні за кого так не тривожуся, як за неї, Романе Олексійовичу, - наливалися журую Ількові слова. - Якась вона в мене задумана...

- Еге, - погодився Мірошник і пригадав усе...

* * *

Іти, іти, тільки б не оглянутися, тільки б не побачив він її розгубленості, бо тоді вже буде пізно, викажуть очі всі думки, і вона не зможе володіти собою, своїми почуттями.

Вже біля самого села, на кручі, зупинилася Настуня і сторожко поглянула в степ. Порожньо. Тільки десь далеко-далеко здіймалися в небо піщані віхтики. То поїхав він.

Був би голос - повернула б...

Були б крила - полетіла б...

Ні голосу, ні крил. Лежить каменем на серці чорна туга.

Настуня сіла край піщаної кручі, поклала на коліна затуманену голову: хотілося плакати, а сліз не було. Звідки звалилося на неї оце нещастя? Краще хай би відвіз її тоді Милентій на своїй бідарці до прокурора... Краще б вона ніколи не бачила його... Краще б...

Ні, ні, Настуня відганяє від себе зрадливі думки, які не хочуть підкорятися отим "краще б" і штовхають її на божевілля. Хіба може вона покохати його?

Може...

Вона вже давно любить його. Боже! Це якийсь сон.

Любить, любить.

Ні, ні.

Це не любов, а згуба... Омана.

Їй навіть страшно підійти до нього. Вона втрачає мову, коли бачить його...

О, якби ж він був просто Романом, то не вагалася б вона жодної хвилини, пішла б за ним на край світу, і хай би спопеліла від того кохання.

За Мірошником вона ж нікуди не піде. Їх ніщо не зможе поєднати. Ніколи. Вона не дотягнеться до нього – освіченого, розумного і такого вродливого – зі своїми мізерними класами вечірньої школи, зі своїми огрубілими від роботи руками.

А може, він просто залицяється? Що йому, нежонатому? Їздить собі по селах, не одну, видно, вже з розуму звів. Її не зведе, ні. Хай тільки посміє ще колись зачепити...

- Думала, Настуню, що ти вже з татом приїдеш, – зустріла Тетяна дочку.

- Ще не відпустили його. Документа одержить та й приїде, мамо.

- Якби ж знаття, то людей на вечір покликала б, – роздумувала Тетяна. – Треба, доню, бо тепер наш батько вчений, то щоб не думали, що ми вже й від людей одцуралися.

- Теж мені вчений, – засміялася Настуня.

- Авжеж, – на своєму стояла Тетяна, – тепер його безприменно бригадиром призначать... Тоді і в нас життя до сонечка повернеться. І на трудодні дещо перепаде, і так випише. Одне слово, начальство.

Бригадир! То була найвища мрія Тетяни. З того часу, коли Ілько так необачно сказав, що можуть його призначити бригадиром, Тетяна втратила спокій. Спочатку дуже була незадоволена, що Ілько поїхав на ті курси, але голова колгоспу Гнат Чупрун заспокоїв:

- Не журися, а вважай, що Ілько твій піде на підвищення по службі.

- Яке там у конюха підвищення? – не вірила своїм вухам Тетяна.

- Закінчить курси, дадуть йому бомагу, – запевнив Чупрун, – і піде твій Ілько, як по щаблях. Захоче бригадиром – хоч завтра хай скаже. І всьо. А можу й на старшого рільника висунути.

- А якби на комірника, Гнате Йвановичу? – закинула Тетяна.

- То діло складне, Таню, математичне, заплутається – в тюрму сяде, а так собі ходи по полі та дихай...

- Хай уже буде бригадиром, – погодилася Тетяна, запрошуючи Чупруна до хати.

- Я, справді, ще й не снідав, – згадав Гнат Йванович і сів за стіл.

Тетяна частувала Чупруна та все зводила розмову до Ількового бригадирства – ладна була б день і ніч слухати, як ото добре буде Ількові в начальстві. А тут ще після якоїсь там чарки Гнат Йванович візьми та й скажи:

- Хату вам треба нову, Тетяно.

- Та як же ми стягнемося, Гнате Йвановичу? – аж просльозилася Тетяна, – Лісу

нема...

- Допоможемо, - сказав так, ніби це була така дрібниця, про яку й говорити не варто. - Так - нема, а по нарядях - є... До зими і вселитесь, Таню.

Чи в ноги падати Чупруну, думала Тетяна, чи ще одну півлітру принести? Але Гнат Іванович відмовився:

- Спасибі, я вам не за могорич обіцяю, а по своїй солдатській совісті. Вирішили на правлінні побудувати в першу чергу хати нашим геройським інвалідам... Скажи, хай Настуня заяву напише і мені принесе.

Написала Настуня, віднесла і правління вирішило: допомогти збудувати хату Ількові Сторожуку, який має три поранення, шестеро дітей і чотири нагороди. Про цю радість не писала Ількові і Настуню просила, щоб не казала батькові.

- Хай уже додому прийде та сам побачить, - кивнула Тетяна на гору каменю і тесані стовпи, що лежали на подвір'ї.

Тетяна вже й стовпчики позабивала, розмірюючи площу під хату, вирішила, скільки вікон буде і який ганок стоятиме. На дві половини буде хата, вікна - широкі, стелі - високі. Колись стягнуться і на оцинковану бляху та вкриють...

- Мамо, а ви листа Настуні забули дати, - перебив Петрусь материні мрії.

- Справді, забула, - кинулася Тетяна в хату і винесла дочці синього саморобного конверта.

Настуня взяла його і побігла за хату - хотілося прочитати самій, без свідків. Вона ще ніколи не одержувала листів. Записки отримувала, а листи не надходили. Настуня нетерпляче розірвала конверт...

"Лист до Настуні Сторожукової від Милентія Магура, пущений 26 квітня 1949 року в Кам'янці, - прочитала Настуня. - Добрий день чи ранок, шановна і дорога Настуню! У моєму житті сталося (закреслено), й я не знаю, що мені робити в такому положенні. Я хочу сказати тобі, що я (закреслено), але я не знаю, чи ти (закреслено). Прошу дати мені зразу відповідь на мою дільницю в Кам'янку або в районний відділ міліції для вручення старшому (закреслено) Милентію Магуру. Жду ответа, як соловей лета. Якщо (закреслено), то мені буде дуже погано. Остаюся, Милентій Гр. Магур."

Настуня аж зайшлася від сміху. Прибігла мати:

- Що це з тобою?

- Ой помру, мамо, - подала матері листа. - Прочитайте.

Тетяна прочитала і сказала серйозно:

- Від цього не помирають. І він хлопець славний. Смирний, роботящий, чи когось іншого виглядаєш?

- Нікого я не виглядаю, мамо...

- Знаю... То, дочко, не для тебе птиця, - натякнула Тетяна.

- Ви про що, мамо?! - аж скрикнула Настуня.

- Про те, що сама знаєш... Чула я, що тобі Мірошник говорив... І з голови викинь, і не згадуй. Уже й так люди по селі язиками плещуть...

- Що?! - перелякалася Настуня. - Я нічого не чула, мамо.

- Зате я знаю. Хай бог криє і боронить таке чути, - застерегла Тетяна і пішла до хати.

* * *

До півночі засиділися Мартинюк і Вигдаров з Іваном. Хоч і бували вони часто у Степовому лісництві, та кожний день міг принести якісь неждані новини. Іван розгорнув перед вченими саморобну карту і розказував про те, як ідуть посадки на кожному квадраті.

- Із зими саджанці вийшли міцними. Пересадити довелося незначну площу, - доповів Запорожний, - зберегли ми і розширили наш розсадник. Так що на осінь зможемо самі забезпечити себе саджанцями і тисяч триста дамо сусідам.

- Поздоровляю вас, Іване Трифоновичу! - обняв Запорожного Мартинюк.

- Ще рано, Семене Петровичу. Нам ще треба пережити літо, - зітхнув Іван, - я не знаю, чи витримають спеку наші сіянці.

Треба поливати, Іване Трифоновичу.

- Чим?

- Водою.

- У нас нема жодного метра труб. І не буде.

- Та-ак, - протягнув Мартинюк. - Що ж робити?

- Будемо сподіватися на бога, - посміхнувся Вигдаров. - Як на шостій ділянці, Іване Трифоновичу?

- Норма, Василю Олександровичу. Проти інших ділянок відставання незначне.

- Таємниці? - запитав Мартинюк.

- Ні, - відповів Вигдаров. - Іван Трифонович переносить наш експеримент на польові умови.

- Чому ж не доповідаєте? - з потаємним невдоволенням запитав Мартинюк.

- Про шосту ділянку ви знаєте, Семене Петровичу, - відповів Вигдаров, - а доповідати ще рано...

- Що ви скажете, Іване Трифоновичу? - звернувся Мартинюк до Запорожного.

- Сосонки прийнялися і ростуть без... торфу...

- Про ці досліді мені відомо, є щось новіше?

- Є, - сказав Запорожний.

- Що? - розпирала цікавість Мартинюка.

- Ми вже посадили цієї весни двісті гектарів сосни без торфу...

- Та ви що? - аж підскочив на стільці Мартинюк. - Ми вам не давали таких рекомендацій, товаришу Запорожний! Ви не мали права йти на цей безглуздий ризик.

- У мене не було іншого виходу, - спокійно сказав Запорожний.

- Ви повинні виконувати інструкції, вироблені нашою науково-дослідною станцією, - підкреслив Мартинюк. - Гадаю, вам ясно?..

- До ваших інструкцій, Семене Петровичу, мені треба тисячі тонн торфу, - нервово запалив цигарку Запорожний. - А в мене його залишилося тільки на площу, відведену під розсадники. Облземвідділ і райком партії вимагають з нас не виконання інструкцій,

а план. План! А я не бог.

- Так, - барабанив пальцями по столі Мартинюк. - Чому ж про це не сказали мені ви, Василю Олександровичу?

- Я не знав, що Іван Трифонович залісив таку площу без внесення торфу, - промовив Вигдаров.

- Василь Олександрович, справді, не знав, - підтвердив Іван. - За це буду відповідати я, Семене Петровичу.

- А не багато ви берете на себе? Якщо дізнаються в області - покладете партквиток.

- Багато, але треба комусь брати. Я впевнений, Семене Петровичу, що метод Василя Олександровича - єдиний наш порятунок, - сказав Запорожний.

- Що ж, рятуйтеся, але це справа, Іване Трифоновичу, дуже серйозна.

- Безперечно, - погодився Запорожний. - Або ми будемо садити ліс, або будемо чекати, поки нам якісь добрі дяді навезуть гори торфу... і не посадимо жодного гектара.

- Категоричність, Іване Трифоновичу, протипоказана науці, - зауважив Мартинюк.

- Над проблемою залісення пісків я працюю все своє життя.

- Це відомо, Семене Петровичу. - Іван уже був і не радий, що саме сьогодні відбувається ця розмова, хоча розумів, що вона неминуча..

- Я поважаю Василя Олександровича, - Мартинюк ледь помітно кивнув головою, - але факти - річ уперта. Саджанці приймаються і без торфу, як довів Василь Олександрович, і навіть ростуть рік-два, а потім... пробачте, гинуть. Василю Олександровичу, я кажу правду?

- Правду, - ніби на суді відповів Вигдаров.

- Це показали довгорічні досліді, - провадив далі Мартинюк, - тоді яке ж ми маємо з вами право йти на таку... авантюру, даруйте на слові? Нам ніхто не проспіть, якщо ми поховаємо в пісках мільйони... Як директор станції я змушений буду про це доповісти. Пробачте - мушу. Ваша поведінка, Василю Олександровичу, мене також дивує.

- Я повторюю, Семене Петровичу, що рішення висаджувати сосну без торфу - прийняте мною, - офіційно підкреслив Запорожний, - самостійно... Крім того, я написав листа до обкому партії з проханням мобілізувати всі наукові сили області і республіки на розв'язання проблеми механізації посадки лісу. Ви одержали копію?

- Ще взимку, - відповів Вигдаров.

- Механізація - не наша сфера, товаришу Запорожний, - відрізав Мартинюк.

- Ото й погано, що ми ділимося на оці сфери. А ми не можемо виконати такий масштаб робіт руками й лопатами. Я вам ще сто років буду отут копати ямки, прийдете - побачите... Мені пора, пробачте. - Запорожний підвівся з-за столу.

- Ходімо подивимося, що там курсанти наші роблять, - запропонував Вигдаров.

- У мене болить голова, ви вже, будь ласка, без мене. - Мартинюк попрощався.

Задорожний з Вигдаровим ішли вузьенькою алеєю до гуртожитку.

- Буде неприємність, - чи запитав, чи ствердив Задорожний.

- Буде, Іване.

- У мене не було іншого виходу, Василю Олександровичу, - повторив Іван, - або

посаджу з торфом – не виконаю плану, або виконаю план – порушу інструкції...

– На що ж ви сподіваєтеся, Іване Трифоновичу? – зупинився Вигдаров.

– На вас.

– Дякую.

11

"Снилися вітряки. Я бачила їх лише один раз в житті, а вони взяли й приснилися. Вітряки обступили наш хутір, крил було багато, і вони повільно оберталися, а потім полетіли. А я бігла за ними, бігла і не могла наздогнати, бо у мене не було крил.

У нашому степу нема вітряків, бо у нас хліб не росте".

(Із зшитка Ганнусі Гомон)

Ще взимку Іван перебрався в новий будинок лісництва, зайняв невеличку кімнатку з окремим ходом і з допомогою Ольги та Марини облаштував своє помешкання. В інших кімнатах довгого барака розмістилися бухгалтерія та кілька родин, що прибули на роботу з далеких сіл. Отож в конторі пахло кулішем і пелюшками, по коридору бігали діти, а коли гралися в піжмурки, то інколи ховалися під Івановим тапчаном, бо кімната не замикалася. Іван спочатку хотів приборкати цю галасливу ватагу, але діти не сприйняли його серйозного тону, очевидно, тому, що коли він зібрав їх і сказав, що бігати по будинку не можна, і взагалі поводитися треба пристойно, маленький карапуз в коротенькій сорочині тихенько заплакав, а потім поворушив пальчиком і склав із свого невеличкого лексичного запасу категоричну фразу:

– Ну-ну... Бека...

Іван розсміявся, підхопив карапуза, поцілував солоні щічки і вийшов з барака. Після цього вже було неможливо відновити репутацію суворого дядька, довелося змиритися і з галасом, і з сімейними сценами, які часом розігрувалися за тонкими дощаними перегородками.

Ольга Заклунна з прихованим незадоволенням випроваджувала свого квартиранта:

– Якщо тобі у нас не подобається, то переходи у той барак.

– Мені у вас було дуже добре, Ольго, але треба ж і честь знати. – Запорожний зв'язав мотузком свої пожитки, забрав книжки, що лежали гіркою на столі, і з кутків кімнати почала вилазити пуста.

Марта перестріла, його на ганку: стояла, спершись на "свій", позначений літами стовпчик, і з примружених очей лилася на Запорожного журба:

– Я знаю, чому ти перебираєшся...

– ?

– Ти хочеш втекти від мене.

– Марто, розумієш...

– Я нічого не хочу розуміти. Краще б ти не повертався зі своєї Кам'янки. Чого приїхав, чого?

– У мене тут багато роботи, – спробував усміхнутися.

– Без тебе справилися б, Марину ж вивчили...

- Ні, я ще вам трошки потрібний.
- Ти її бачив? - це найбільше тривожило Марту.
- Бачив.
- Приїде?
- Не знаю. - І це була правда.

* * *

...Яринка, в чім була, вибігла з хати.

- Я знала, що ти прийдеш, - горнулася до Івана, - добре, що ти прийшов!

Сніжинки падали на її розчервоніле обличчя, танули і котилися чистими краплинами. Очі випромінювали радість - вона все простила: і ту зухвалу степовичку, і довгу розлуку.

- А в мене свати, Іване! - розсміялася і відчинила сінешні двері.

Одарчине обличчя витягнулося, брови чорними п'явками полізли на лоб, свати переглянулися, Данило рвучко встав з-за столу і, похитуючись на носках, зухвало подивився на Запорожного, мовляв, а ти чого сюди прийшов? Іван витримав цей погляд і почав роздягатися. Яринка поставила чисту миску і наповнила чарочку:

- Сідай, Іване, до столу, - сказала і поглядом присмирила Данила: він перестав похитуватися і теж сів.

- Я, перепрошую, - Вацлав Станіславович Ходзінський, - простягнув Іванові через стіл руку худий сват.

- Дуже приємно.

- І це - свати, - відрекомендувала Одарка Павлівна Каштеляна і дядька Явтуха.

- Істинно, сам чув, - підтвердив дядько Явтух.

- Свати - не татари, - мимоволі зірвалося в Івана.

- А незвані гості - гірші за... - Данилові пальці скрутили в чортзна-що алюмінієву виделку.

- То правда, - запишалася Одарка.

- Істинно, сам чув, - вихопився дядько Явтух.

Іван - ні в сих ні в тих - розгублено оглянувся, не знаючи, що йому робити.

- А ми Яринку засватали, - намагалася прискорити розв'язку Одарка.

- Да, - сказав Каштелян, хрумкаючи огірком.

- Мій покійний дід, коли їздив на сватання до Новогрудка, - почав згадувати Ходзінський, але його перебила Яринка.

- Ніхто мене не засватав! - сказала вона.

- Що? - сіпнулися Одарчині брови. - Свати ж прийшли.

- То й підуть, - байдуже відказала Яринка, - Я заміж не збираюся, мамо.

- Ти ж сама говорила, людям слово дала, - благально дивилася Одарка на дочку.

- Нікому я нічого не говорила.

- Мені казала, - приречено нагадав Данило. - Забула?

- Забула, - всміхнулася Яринка.

- Пам'ять у тебе дівоча, - метнула злий погляд Одарка.

- Дівоча, - погодилася Яринка. - Коси довгі, а розум короткий... Що ще скажете? Мовчання.

- Істинно, сам чув, - промовив дядько Явтух, не розуміючи, що тут відбувається.

- То як же буде? - спитав Данило.

- Ніяк, - Яринка відвернулася до вікна.

Свати переглянулися. Данило встав, одягнув своє чорне пальто.

- Що ж, бувай здорова, - це до Яринки, а потім до Івана: - Ти мені в душу не плюй...

- Даниле, облиш! - сказала Яринка, знаючи, що лиш вона може заспокоїти його. -

Я в усьому винна... Я передумала...

- Ходімо, - кинув Данило сватам.

- Це ж тепер поговору на все село буде! - журилася Одарка.

Данило дочекався, поки одягнуться свати, і, не прощаючись, вийшов з хати.

- Да-а, - сказав Каштелян.

- Таке було і з моїм дідом, коли він їздив свататися до Новогрудка, - почав пригадувати Вацлав Станіславович, але замовк, бо його ніхто не слухав.

- Істинно, сам чув, - буркнув про всяк випадок з башлика дядько Явтух.

Одарка снувала по хаті, прибираючи зі столу, на Івана й не дивилася, та все виказувала дочці (хай же й він чує, цей зайда):

- Якщо про себе не хочеш думати, то про мене подумай, як я людям в очі дивитися буду? Люди до неї з добром, з чистим серцем, а вона... Загубиш ти, Ярино, своє життя... А ви (так і сказала "ви") теж совість мали б. Поїдете, а нам тут жити...

- Мамо, годі тобі! - обізвалася Яринка. - До чого тут Іван?

- Хай стежки твої не перекопує.

- Яринка сама вибере свою стежку, Одарко Павлівно, - промовив Іван.

- Вибере, а куди вона доведе її? До твого Овечого хутора? - шипіли Одарчині слова.

- У мене іншого місця нема.

- Ой наплачешся ще ти, Ярино, - сказала Одарка і вийшла на кухню.

Яринка причинила двері і винувато дивилася на Івана:

- Не слухай ти її, для неї все простіше, ніж для нас.

- Для тебе теж не так уже й складно. Якби не приїхав сьогодні, то була б уже Праховою...

- Може, й була б, - Яринка відвела його руки, - А що ти зробив, щоб не була я Праховою?

- Я пропонував тобі одружитися.

- І переїхати на твій Овечий?

- Знову "Овечий", - зітхнув Іван. - До мене переїхані.

- Ти думаєш тільки про себе, - в голосі чулася образа.

- Яринко, ми так з тобою ніколи не домовимося: ти не можеш залишити село, роботу, а я не можу переїхати сюди. Хтось мусить поступитися.

- Звичайно, це повинна зробити я?

- Так. Через років два ми відкриємо школу на Овечому... Зрозумій, що мені важко

без тебе. – Іванова рука ніжно перебирала Яринчину косу. – Я люблю тебе... І жду. Я прийшов тобі сказати, бо так тривати далі не може.

– Ти коли їдеш, Іване?

– Сьогодні. Що ж скажеш мені?

– Приїду.

– Коли?

– Ще не знаю... Чекай. Я приїду проводити тебе.

Прощалися за селом. Іван тримав Яринчині руки, зігріваючи їх диханням:

– Я чекатиму.

Яринка примружила очі і ледь хитнула головою:

– А ти не закохався в ту степовичку? Правду скажи.

– Ні.

– Дивися мері, – погрозила рукавичкою Ярина і міцно поцілувала Івана. – Іди, бо шофер уже, мабуть, задубів.

Довго ще стояла на околиці Ярина: аж поки не зник за рожевими снігами Іван.

* * *

Так і не віддав Парамон того вечора свого дарунка Марині, бо Іван сказав, що незручно "таку штуку" давати вдові, інша справа, коли погодиться вийти заміж. Він послухав, хоч ніяк не міг втямити, чому незручно. Так і їхали вони з Мариною в кузові машини, а згорточок лежав м'якою кулькою під фуфайкою і муляв Парамона: якби ж побачила вона цей дарунок, то й розмова у них легше в'язалася, а так, що не скаже Парамон, – Марина про своє думає.

– То як же, Марино, життя наше далі піде?

– Як на віку написано.

– А хто ж його пише?

– Ми ж самі й пишемо...

– Я не дуже грамотний, може, ти за мене напишеш?

– Чужими руками тільки жар загібати добре...

– У мене руки... не чужі... Вони все вміють. Хату нову поставили б з тобою...

– Можна в одній хаті жити і бути чужими...

– Я був би добрий... тобі й дітям...

– Навіщо тобі чужі клопоти?

– Разом нам не так холодно було б жити...

– Холод, Парамоне, в душі.

– То подумай, Марино.

– Навіщо тобі вдовина думка? – та й пішла.

Парамон пішов проводити Запорожного додому і дорогою, як довіреному, виклав розмову з Мариною і запитав:

– Що ж воно могло б означати, Іване Трифоновичу? Є надія?

– Є, – заспокоїв Іван Парамона.

Іван навшпиньках, щоб не потривожити сусідів, добрався до своєї кімнатки,

засвітив лампу. На столі – окраєць хліба і риночка з молоком – хтось із сусідів приніс вечерю. Під рушничком біліла записка. "Здрастуй! Я дуже хочу бачити тебе. Хоч як пізно приїдеш – зайти. Марта".

Іван поглянув на годинника – скоро північ. Скинув піджака, увімкнув приймача. Засвітилося зелененьке нічко трофейного "телефункена" – подарунка Вигдарова, – і кімнатка наповнилася джазовими ритмами. Іван спіймав себе на тому, що його пальці відбивали такт. Під таку музику, напевно, легко танцювати. Він міг би зараз сидіти в якомусь затишному ресторані з... Яринкою... Вони дивилися б одне на одного, тримаючи в руках кришталеві кухлі з іскристим вином... Потім він запросив би Марту (чому раптом Марту?) до танцю, вона поклала б руку на його плече, і їм було б хороше вдвох... Можна було б вночі ходити по широких освітлених вулицях незнайомого міста або забрести до парку і там чекати світанку... Яринці, ні, Марті, було б трохи холодно, і він пригорнув би її...

Музика раптом стихла, і зчезли місто, ресторан і парк.

На нього чекає Марта. Треба піти, певно, трапилося щось серйозне, якщо кличе вночі. Іван накинув піджака і вийшов на вулицю. Степ то чорнів, то світлішав, бо котилися в піднебесся тяжкі хмари, застуючи надщерблений місяць.

Жодного вогника на хуторі. Тихо.

Може, краще вернутися, міркував Іван, ні до чого це пічне побачення. Що подумає про нього й дочку Ольга?

І пан зупинився: почув якийсь скрегіт. Ну, звичайно, хтось котить тачку. Скрегіт стих десь біля Карагачевої хати.

Запорожний поминув Мартине подвір'я – в хаті не світилося – і підійшов до низенького плоту, яким відмежував од пісків свій город Матвій Карагач.

На городі чорніла купа торфу. Матвій сидів на перевернутій тачці, кутив. Почувши Іванові кроки, кинув цигарку і зірвався на ноги.

– Не спиться? – блимнув сивим оком.

– Як і тобі, – відповів Іван, переступивши через пліт. Потім узяв жменю сипкої землі, спитав: – З розсадника возиш?

– Умгу, – мугикнув Матвій. – Ні чорта не росте на цьому піску, то хоч торфу підсиплю.

– Багато привіз? – кивнув на купу Іван.

– Тачок з двадцять. – Матвія заспокоїв мирний тон Запорожного.

– Відвезеш назад, – промовив Іван.

– ІЩо?! – прошипів Карагач. – Тобі що, жалко цього г... для солдата?

– Для солдата мені нічого не жалко.

– Тоді мотай звідси, – відвернувся Карагач. – Ферштеєн?

– Щоб до ранку торф був на розсаднику!

– Пішов ти знаєш куди? – Матвій вилаявся і заходився розкидати торф по городі.

Запорожний підійшов ближче до Карагача, а той, наче й не бачив, – сипав торф просто на Івана.

- Чого тобі треба, Запорожний?

- Я не хочу, щоб ти був злодієм. Відвезеш, потім напишеш заяву, і я тобі дам трохи торфу.

- Не повезу! Що, я не заслужив дві тачки оцього непотребу? Так? Не повезу! - затявся Карагач.

- Віддам до суду, - сказав Запорожний.

- Мене до суду?! - перепитав Карагач і зло розсміявся. - Плювати я хотів.

З Карагачевого заступа сповз сипучий торф - на груди Запорожного, в очі, він відчув, як сухі піщинки в'їдалися в пори. Іван перехопив заступа, але Карагач вирвав його.

- Відійди, бо тут тобі й амба!. - перекошилося від люті обличчя Матвія.

Іван підійшов впритул до Карагача:

- Іди, Карагач, проспися, я завтра поговорю з тобою.

- Солдатів будеш судити, шкура?! - тяжко дихав самогонним перегаром Матвій. - Геть звідси!

Карагач відскочив, і тої ж миті тьмяно блиснуло лезо заступа над головою, Іван пригнувся, але страшний удар звалив його на землю.

- Убив! Убив! - несамовито закричав Карагач і побіг до хати.

* * *

Марта не засвічувала лампи, так і сиділа в пітьмі, припавши обличчям до шибки. Вона вже втратила лік годинам - чекала Івана з самісінького ранку, як тільки мати поїхала на центральну садибу радгоспу по борошно для хуторян, а його все не було. Увечері вона пробралася до лісгоспівського будинку і залишила Іванові записку. Написала, щоб прийшов, а що скаже, коли він з'явиться, - не знала. Розуміла тільки, що далі так тривати не може. Вперше відчула Марта в своєму житті, що кохання може стати мукою. Хіба є більші страждання, ніж бачити щодня і не сказати про те, що наповнює душу, не почути від нього того, чого так жадаєш.

Він дуже змінився відтоді, коли повернувся зі своєї Кам'янки, то, бувало, хоч усміхнеться Марті не так, як усім, а тепер немов чужий. Раніше, коли жив у них, вечорами сідали вони на лежанці і читали вголос. І їм було хороше. Радісно було й Ользі, дивлячись на них. Тепер читання припинилися, і Марта навіть улюбленого Коцюбинського не брала до рук. Мати всіляко намагалися розрадити дочку, але все було марно: Марта уникала розмов з матір'ю, стала роздратованою, вечорами замикалася в своїй кімнатці і тихо плакала.

У цю самотню нічну пору Мартина уява, приходячи їй на допомогу, знаходила десятки доріг, які могли б винести її з цієї безвиході. Адже можна просто переїхати її село, на садибу радгоспу, влаштуватися дояркою, як уже не раз пропонував їй директор, або податися в Ольвіопіль і там знайти собі роботу. Може, Марті взагалі поїхати світ за очі, а що їй? По всьому району їздять їм вербувальники, запрошуючи на шахти, на заводи - гори золоті обіцяють. Візьме Марта й поїде. Але щоразу, коли визрівало якесь рішення, - виступала, наче з туману тривога: якщо вона поїде, то це

вже буде розлука назавжди.

За шибкою – чорний німий степ. Звичайно, Іван уже повернувся, бо давно пішла додому Марина і засвітилося вікно Парамонової хати. Чому ж не приходить? Чому?

Може, він не знає, що матері нема, може, приходив та побоявся розбудити? Він прийде, не може не прийти. Марта, ламаючи сірники, поспіхом засвічує лампу: побачить, що чекає на нього. Ходики зупинилися, бо чорна гиря вперлася в спинку лави, і Марта не знала, котра тепер година. Скільки ж вона просиділа отак в своєму новому синьому платті, з розпущеною косою? Це ж для нього було одягнене найкраще вбрання і розпущені коси: хай би побачив і зацікавився її красою, хай би задихнувся в пахощах її кіс, хай би згорів у її обіймах. Не прийшов.

Марта зірвала з себе сукню і жбурнула її в якийсь закуток, схопила стареньку стрічку і перехопила нею коси, руки тремтіли, плуталися в густому волоссі – от напасть! – навіщо їй оця коса?

Марта кинулася до мисника: десь лежали отут дідові ножиці, якими він стриже овець. Де вони? Чорт з ними, можна відтяти й ножем. Хай він побачить її такою... Ні, це якесь божевілля: кудись запропастився ніж. Марта витягла з мисника шухлядку і висипала на підлогу ложки, виделки, ще якийсь дріб'язок – ножа не було.

Світло фар різонуло по жовтій стіні – біля воріт зупинилася машина. Марта випросталася й зацікавилася – приїхав. Ступила крок і завмерла біля порога, прикривши руками груди.

– Пустіть переночувати, – почувся чомусь незнайомий голос Івана.

Потім постукали в двері.

Прийшов! Прийшов!

Марта вибігла в сіни, відкинула клямку і майже впала на груди Івана:

– Я так чекала тебе, так чекала. – Мартині руки ковзнули по ремінній портупеї, по майорських погонах і знесилено опустились.

– І я чекав тебе, Марто, – сказав Сергій Картунов і притягнув до себе дівчину.

* * *

Семидоли теж собі спали, коли Ілько Сторожук доправся до села. Добре, що нагодилася машина, а то до ранку міряв би степ. Воно, звичайно, краще було б приїхати завидна: ішов би собі й розкланювався на всі боки Ілько та між іншим кожному сказав би: мовляв, оце з курсів... і посвідчення маю. Подивіться, будь ласка, і печатка є...

А вдома Таня чекала б і взвод. Гостинців накупив Ілько – радості була б повна хата. А вночі який він гість?

Та в хаті світилося. Забилося серце в Ілька, наче бозна-коли з дому. Тихенько відчинив хвіртку. Під старим хлівцем лежали тесані колоди, купа каменю. Їй-богу, настаралася Тетяна на нову хату. Ілько поклав речовий мішок і помацав стовпи і погладив холодну шерехатість кам'яної брили. Все Ількове ество наповнилося запахом вогкої кори і трісок. Йому здалося, що й камінь пахнув. Оце-то так! Поки він, значить, на лісника вчився, йому і на хату матеріалу навезли. А Тетяна й не сказала, і Настуня

не обмовилася.

Правда, Ількові трохи обидно, що без нього все це робилося, що не він возив цей камінь та колоди, а Тетяна без нього впоралася: оце-то хазяїн, хоча б не насміхалися. Але ж він. розповідав дружині, що просив лісу в того Запорожного, коли підвозив його в степу до Дніпра, так не дав... При згадці про Івана Ількову радість не мов рукою зняло: не пахли вже тесані колоди і камінь не пахнув. Що ж тепер він скаже Тетяні? Не треба вже ні їй, ні Ількові цієї хати... Тяжко зітхнув Ілько, взяв свою солдатську торбину і постукав у двері.

- Ой боже мій! - сплеснула руками Тетяна.

Пахло свіжим хлібом.

- Тато приїхав!

- Тато!

Пахло смаженим м'ясом і часником.

- Любо, вставай, тато прийшов!

- Тато!

Пахло теплом, гіркуватим димом.

- Що привіз?!

- Гостинців привіз...

- Мені дай!

- Хочу на руки!

Пахло сонними дітьми.

- Добрий вечір, Таню.

- Здрастуй, - стояла перед ним, чомусь соромливо опустивши очі. Так, як давно колись, у їхню першу весняну зустріч.

Пахло давньою першою весною...

- Це тобі, Васильку... Це тобі, Наталочко... Почекайте, почекайте... А це Орисі... Бери, Петрику, бачиш, який коник...

- Я хочу коника!

- І я!

- Дайте татові хоч роздягнутися, - усміхалася Тетяна, розглядаючи хустку. - Та слава ж яка!

- Спеціально... в універмазі дали, - похвалився Ілько, і хустка стала ще кращою, - А чого ж ви не спите?

- Та думаємо завтра людей покликати, Ільку... Ти ж приїхав та й хату ж нову зводити будемо. Бачив, скільки всього понавозили? - аж світилася Тетяна. - Діждалися! Приходив Мирон Сиваченків і плана мені крейдою на столі намалював...

Тетяна обережно зняла скатерку, і побачив Ілько білий крейдяний прямокутник, намальований на широких дошках.

- Оце сіни, отут двері на одну половину, а тут - на другу... Може, хто з дітей... заміж вийде чи жениться... Та лягайте вже спати! Любо, кому сказала. - Тетяна прикрутила гнота, крейдяна хата сховалася в мороці - Іди ж, Ільку, та повечеряй...

Ряденце, яким була відгороджена кухонька, заховало їх від цікавих дитячих очей, і лише тут Ілько ніжно поцілував дружину.

- Славна ти в мене, - тихо прошептав. - Засумував за тобою...

- І я... Добре, що повернувся, - розставляла мисочки, - тепер уже, Ільку, і ми заживемо з тобою, як люди... в новій хаті... Та хоч усміхнися, така ж радість у нас...

Ілько усміхнувся - не хотів гасити Тетяниного щастя. Не міг він оце зараз сказати їй, що не буде у них нової хати на дві половини, нічого не буде.

- А де ж Настуня? - перевів розмову Ілько.

- На фермі, бо ж корови теляться. - А потім додала: - Щось з нею, Ільку, недобре коїться... Повернулася з Ольвіополя - сама не своя.

- Що ж із нею? - стривожився батько.

- Люди бачили, що Мірошник до села її підвозив...

- Ну то й що?

- Не знаю, але догадуюся. Покохала вона Мірошника.

- Та ти що, Таню? - Ілько відсунув миску, наче вона заважала йому слухати. - Звідки ти це взяла?

Тетяна змовницьки підморгнула і вийняла з шухляди загадкового листа Милентія Магура:

- Читай.

Ілько прочитав і знизав плечима:

- Кожен пише, що хоче...

- Ти, Ільку, на оце подивися, - показала на рядочок її кінці листа.

А було там старанно виведено хімічним олівцем: "Роман. Роман. Мірошник... мій".

- Що тепер скажеш, батьку? - Тетяна знову поклала листа в шухляду.

- Діла-а, - зітхнув Ілько і затягнувся міцним самосадом. - Я думав, що за Милентія Магура вийде. Заїздить до нас?

- Буває, але... - махнула Тетяна рукою, - не буде з того дива пива.

- Побачимо, Таню, тільки б нам цього лиха було...

- То кого ж завтра на зустріч запросимо, Ільку?

- На прощання, - сказав Ілько і обняв дружину, а та не знала, що він мав на увазі, - схилилася йому на плечі, і так добре стало на серці.

Пахло першою їхньою весною...

* * *

Ганна, проклинаючи на чім світ стоїть Матвія, в самій сорочці, бігла на город, але її, випередив Максим. За ними, спотикаючись, мов на глиняних ногах, брів витвержений Карагач і ридав ридма.

- Де він?! Де він?! - кричала Ганна, шастаючи по городу.

- Біля торфу лежав, - простогнав Карагач.

- Шукай, сину! - наказала Ганна. - Іване-е! Іване-е!

- Я тут, Ганно, - почувся голос Запорожного.

Він стояв, обіпершись на причілок хліва.

- Живий! Живий! - закричав Матвій.
- До хати ведіть, - підбігла Ганна.
- Я сам, - відвів Карагачеву руку Запорожний. - Води дайте...

Максим приніс води і просто з відра лив на голову Іванові. Вже в хаті Ганна подала рушника, боячись навіть подивитися на Запорожного.

- Ваню, прости, - зайшлася плачем Ганна.
- Прости! - хрипко благав Карагач.

Максим засвітив лампу. Ганна обхопила обома руками Іванову голову і полегшено зітхнула - обличчя чисте, тільки через весь лоб, перетинаючи брову, - кривава смуга. Ганна перев'язала рану білою хустиною.

- Скинь піджака, я почищу.
- Я сам, Ганно. - Іван ворухнув рукою, і все його тіло пронизав нестерпний біль. - Рука болить...

Максим допоміг Іванові зняти піджака й сорочку.

- Боже мій! - промовила Ганна, глянувши на Іванову руку.

Якби Запорожний, побачивши над собою заступа, інстинктивно не підняв руку, то, певно, лежав би з розтрощеною головою. Але удар прийшовся по руді, а вже потім лезо заступа розсікло чоло.

- Нема тобі мого прощення! - накинулася Ганна на чоловіка. - Щоб ти до кінця віку смолу гарячу пив! Щоб ти подавився тим торфом, щоб тебе об дорогу кидало, як ти на людину руку підняв. Щоб тебе кара господня не минула. О-о, засудять тебе, проклятого, і хай судять, бо такої ганьби я не переживу! Я тебе з хати вижену, відцураюся від тебе, як від прокаженого! І син тебе забуде, і рід наш!

Карагач стояв біля порога і плакав, сльози текли по глибоких зморшках з видючого і невидючого ока, довгі великі чорні руки тягнули донизу його плечі, і він здавався малим і беззахисним. Коли стихли Ганнині прокльони, Матвій упав навколішки перед Запорожний і завив дико, по-вовчому:

- У-у-у, - зривалося з його покусаних до крові уст, - убий мене, ріши мене, як собаку, не можна мені після цього жити на цій землі... У-у-у...
- Встань! - наказав Іван.

Але Карагач обхопив руками, наче лещатами, Іванові ноги і цілував руді запорошені чоботи.

Запорожний, нарешті, вирвався з цупких Карагачевих рук, тон розпластався на глиняній долівці і стих. Іван переступив через нього, подякував Ганні і вийшов. За ворітьми наздогнав його Максим.

- Іване Трифоновичу, - легенько доторкнувся до плеча, - не треба його до суду, прошу вас, не треба... Нам з мамою було так тяжко... Ми чекали на нього всю війну...

Запорожний нічого не відповів, лише стиснув хлопцеві руку..

Крайня хата на Овечому була Мартина. Стояла собі, блимаючи одним вікном серед нічного мороку. Чекає його Марта, подумав Іван. Довго ж він ішов до неї, повернувшись майже з того світу. Біля воріт стояв віліс, шофер, вмостившись на сидінні, спав. Іван

заглянув у вікно: за столом сиділи Марта і Сергій Картунов, тримаючи в руках по гранчастій чарчині. І ще побачив Запорожний велику бляшану банку з свинячою тушонкою, пригадав Парамона і посміхнувся. Сергій щось сказав Марті, вона, рвучко відкинувши голову, випила чарку і розсміялася. Сергій випив і теж розсміявся. Потім він нахилився і поцілував Марту. Вона й не поворухнулася, тільки заплющила очі. Запорожний відступив од вікна.

* * *

- Он, п'яна я! - прошептала Марта і відсунулася од Сергія. - Чим ти мене напоїв, безсовісний?

- Це я п'яний, Марто, від тебе... Давно не бачив і... сп'янів.

- Чого ж не приїздив?

- Служба, - зітхнув. - Маневри були. Тепер частіше приїждитиму.

- Якщо застанеш...

- А куди ти збираєшся?

- По знаю... Може, на шахти поїду... Не хочу тут жити, не можу. Або в радгосп піду...

- А ти до нас, Марто, йди, на аеродром.

- Чого?

- До мене, - Сергій ніжно гладив Мартині коси.

- Ну! - Марта відштовхнула Сергія. - Чого я маю до тебе їхати?

- Я люблю тебе...

- Давно? - розсміялася просто в обличчя.

- Давно. - Сергій ніяк не міг збагнути такої раптової переміни в Мартиному настрої: коли цілував - не пручалася, і раптом...

- Їдь додому, - сказала Марта, встаючи з-за столу. Дивилася на Сергія, наче щойно побачила, - насторожена й чужа.

- Але ж я приїхав до тебе... сто кілометрів гнав степом машину, щоб лише побачити, - з докором сказав Сергій.

Тисячі думок у Марти. Чекала його, а прийшов цей, і вона цілувалася з ним - ще й досі присмак тютюну на її губах.

- Я не тебе чекала. Їдь, - і відчинила двері, ніби з Сергієм мала вийти і її зрадливість.

Сергій, збентежений, знищений зухвалим дівчиськом, застібнув кітель:

- Спасибі й за це, Марто, - вже з сіней.

- Не ображайся на мене, Сергію, я сказала тобі правду... А на роботу можна у вас влаштуватися?

- Можна, - грюкнули дверцята машини, - офіціанткою... в офіцерській їдальні...

Віліс, завиваючи, виповзав з Овечого. Біля розсадника Сергій побачив високого чоловіка, який, запрягшись у шлею, тягнув за собою невеликого візка, навантаженого торфом, зсипав його і повернув до хутора. Сергій привітався, але той не відповів. За курганом рожевів схід.

Минула ще одна ніч на землі.

* * *

Сиволобий бичок намагався стати на свої цибаті ноги, але вони розповзалися, і він щоразу тикався писком у соломі.

- Тільки вродилося, а вже бігти поривається, - сміялися доярки. - З тебе могорич, Настуню.

- Скільки того діла, приходьте... Батько приїхав, баль буде. - Настуня дала бичкові молока, і він втихомирився.

- Заодне і весілля справила б, - гукнула з-за брами котрась із доярок. - Он і жених появилася! Дівчата, йдіть побачите!

Покидавши дійниці, дівчата вибігли з корівника: справді, біля конюшні дільничний міліціонер Милентій Магур запрягав коня в свою синю бідарку.

- А де ж це він ночував?

- Десь у скирті!

- У сільраді на столі! Такий соромливий, що вмиратиме й води не попросить.

- Настуню, йди, бо вже виїздить, то й не побачиш.

Та Милентій не поспішав. Коня запряг, а сам почав підкачувати (таки дістав насоса) різнокаліберні колеса синьої бідарки. Зрідка він поглядав на корівник, але не було поміж доярками Настуні. Все одно, дочекаюся, поклявся Милентій і помацав, чи є в нагрудній кишені гімнастерки чергове послання до Настуні. Цього листа Милентій вирішив вручити власноручно, бо пошта, як виявилася, не виправдала його сподівань. Стільки вже послано листів, а відповіді нема. В цьому, якого вже третій день носив з собою Милентій, було заявлено в категоричній формі, що настала пора дати Настуні відповідь на всі запитання і повідомити, чи згодна вона вийти заміж. Правда, Милентій слово "заміж" закреслив і дописав: "вийти на побачення за село".

Колеса вже аж дзвеніли, тому Милентій випустив з них повітря і заходився знову орудувати насосом. Нарешті показалася Настуня, скинула халата, помахала рукою дівчатам і вийшла з ферми. Милентій з жалем подивився на спущене колесо: хоча б встигнути наздогнати її.

Листа було вручено біля Сторожукової хати.

- Якщо будете мати час, то прочитаєте, - більше слів у запасі не знайшлося, і Милентій замовк.

Добре, - відказала Настуня і теж зарум'янилась.

Милентій вирішив запитати, чи одержала вона попередні листи, але, поки зібрався, Настуня була вже на подвір'ї, а заходити непрошеним він не наважився. "Нічого" - подумав Милентій, - запитаю її про все, коли прийде на побачення".

У хаті було незвично тихо. На лаві, звисивши ноги, сидів весь Сторожуковий взвод, не зводячи переляканих очей з матері, яка лежала на тапчані.

- Чого ти, мамо? - підійшла Настуня. Домучив мене таки, доню, - простогнала Тетяна.

- Хто?

- Батько твій... Хай уже кладе в могилу живою...

- А ми виїздимо! - повідомив Петрусь.

- Зараз тато машину приведе! - додав Василько.

- Навіщо машину, хто їде? - здивувалася Настуня.

- Батько їде, - підвелася з тапчана Тетяна, аж зчорніла від горя. - І нас хоче забрати.

- Куди?

- На якийсь Овечий хутір його посилають, лісником... Оце вивчився на мою голову, - журилася Тетяна. - Всеньку ніч проплакала, дочко, і зараз до пам'яті дійти не можу... хотіла ж гостей сьогодні покликати на зводина, думала вас у нову хату перевести, а він...

- А де батько? - спитала Настуня.

- У контору пішов машину просити, бо велено йому на місце прибути. - Тетяна, ламаючи руки, безцільно ходила по хаті. - Звик за війну по світах мандрувати, то й тепер всидіти не може. А куди ж я поїду з цими дітками дрібними?

За годину-другу вже всі Семидоли знали, що Ілько Сторожук зі своїм взводом виїздить із села.

- От дурний чоловік, що не зробить, то півтора людського...

- Пішов Ілько в начальники, хе-хе...

- Так і не поживе Тетяна в новій хаті...

- Зате чоловік тепер при образуванні...

- Міг би бригадиром бути, а так...

Все це чув Ілько, повертаючись з контори, та тривожило його інше: а що, коли справді відмовиться Тетяна їхати?

Ні, треба діяти рішуче - забрати дітей і пожитки та й у дорогу. Настуня хай залишиться, якось і сама переб'ється, не маленька. Може, й заміж вийде, то хай уже самі хату ставлять.

Голова колгоспу Гнат Чупрун щиро пошкодував, що втрачає такого доброго чоловіка:

- Думали тебе, Ільку, бригадиром призначити, а ти, значить, їдеш...

- Треба, - сказав Ілько.

- Дзвонив мені Мірошник, - похитав головою Чупрун, - щоб забезпечити тебе продуктами на перший час... Все виписано, можеш забирати... А може, відмовишся, бо з твоїм взводом тяжко буде...

- Не відмовлюсь, - сказав Ілько. - Таке положеніє... Райком посилає.

На Ільковому подвір'ї юрилися люди. Думав, що Тетяна вже й речі зібрала, а вона миски на столах розставляє. На Ілька й не поглянула.

- Машина скоро прийде, - промовив Сторожук, йдучи в хату за дружиною.

- Що це ви, тату, надумали? - спитала Настуня, розливаючи в пляшки вишняк.

- Не я, а райком партії, - відповів Ілько. - Мірошник мене посилає, розумієш? І якщо мене посилає партія, то я повинен їхати не тільки на Овечий хутір, а й на край

світу... Це ще у вас в комсомолі можна дебати влаштовувати, а в партії – не положено.

- Може, я, Ілька, з дітьми пізніше приїду? – почала здаватися Тетяна. – Хто ж нас там чекає?

- Райком партії наказа послав у лісництво, що я приїжджаю з усім взводом, значить, ждуть, – заперечив Сторожук. – А за тобою ніколи мені буде приїздити... Всю ніч тобі розтлумачував, Таню, а ти наче несвідома... Тут таке діло виходить: якщо я, к приміру, комуніст, то й моя дружина... майже партійна... Поїдемо, а тут Настуня залишиться.

На подвір'ї раптом заграла гармошка.

- З музикою випроводжають, – крізь сльози промочила Тетяна і так подивилася на Ілька, що він зрозумів: і на край світу поїде з ним Таня.

* * *

Уже дві години Милентій, заховавши бідарку у вибалку, чекав Настуню. Час від часу вилазив на двоколку і, приклавши руку до лоба, вдивлявся на дорогу, що вела із села. Та Настуня не з'являлася. Місце схованки було всіяне недокурками, трава витоптана. Милентій все частіше вилазив на бідарку і завмирав у позі старшого із васнецовських "Богатирів". На білявому виду Милентія вже з'явилися перші ознаки винесеного смертного вироку. Його він сприйняв як розплату за свій зріст, неотесаність і несміливість. А якщо хочете, то й за нахальство. Бо треба бути дуже самовпевненою людиною, щоб з такою фізіономією добиватися прихильності Настуні – найкращої дівчини в Семидолах. В Ольвіопольському районі. В усій області і, взагалі, в усьому світі.

Милентій уже вдесьте перебирав у пам'яті кожний рядок свого листа до Настуні і раптом захолов, похитнувся, аж заскреготали непорушні сталеві ресори бідарки: по-перше, він не написав, о котрій годині чекатиме її, а по-друге (треба-ж бути таким бовдуром!), не сказав, де чекатиме. "Вийди на побачення за село", – написано в листі, то вона може куди хочеш піти: до річки, до вітряка, на цвинтар, на Рубченківський шлях, до Чумацької криниці, до старої цегельні, одне слово, на всі чотири сторони. А він сидить у цьому вибалку і жде. Серце Милентієве стиснулося від болю: треба негайно їхати і шукати Настуню. Милентій оглянувся – кінь пасся собі аж під горою. Щоб не гаяти часу, Милентій схопив бідарку за голоблі і потягнув до коня.

По тасьмах, по дорогах і ярах синьою птицею літала бідарка. Щоразу, коли Милентій бачив чиюсь далеку постать, загорялася у нього іскорка надії і згасала – Настуні не було. І тоді Милентій пішов на останній, рішучий крок: повернув до Сторожукової хати. Треба, нарешті, все з'ясувати, просто підійти до неї і запитати: любиш мене? Або сказати: я кохаю тебе.

А може, все-таки краще написати?

Милентій зупинив коня в тихенькому завулку, дістав з планшета аркуш паперу і почав шукати ручку. Він витягнув її разом з конвертиком із нагрудної кишені гімнастерки. Подивився на нього і обімлів: це був лист, який він написав Настуні. Що ж він вручив їй? Холодний піт виступив на Милентієвому чолі.

* * *

Вибравши хвилинку, Настуня прошмигнула в свою комірчину і дістала Милентієвого листа. Вона отримувала їх багато, цих чудернацьких, з безліччю закреслених слів, послань. Але читати їх було приємно: відчувала, що вона небайдужа цьому соромливому велетню, мабуть, саме ця його соромливість і подобалася їй, і ще те, як він дивився завжди на неї – замиловано і ніжно.

Кілька разів пробувала Настуня відповісти йому, але кожного разу, коли схилялася над аркушем, їй хотілося написати не "Милентій", а "Роман". І вона виводила це ім'я огризком синього хімічного олівця на чому попало: на Милентієвих листах, на підвіконні або на розмальованих інеем шибках...

Настуня розірвала конвертика й прочитала:

"Начальнику районного відділу міліції капітану Осадчому М.К. від дільничного міліціонера тов. Магура М.Г.

Рапорт.

Цим повідомляю, що на ввіреній мені дільниці на сьогоднішній день нічого не сталося. По вопросу лошади, яке пропало в невідомому напрямку, міри прийнято, і лоша знайдено на городі Петра Махині. Самогону вилучено у несвідомих елементів літрів 24 (двадцять чотири) і вилито на землю при свідках, про що складено акта. Один свідок не підписався, бо був у п'яному положенні і протестував усно нецензурними словами. А так все в порядку.

Магур М."

* * *

А на подвір'ї вже навантажували машину пожитками Ілька Сторожука. Хто допомагав виносити речі, хто сидів за столом, виголошуючи найкращі побажання Тетяні, Ількові і їхнім дітям, а біля воріт зібралася, видно, славна компанія – співали. А чому б і не заспівати? Не на похорони ж прийшли, а побажати чоловіку щастя та злагоди, здоров'я та добра.

Ой чий то кінь стоїть,

Що біла гривонька?

тихо запитував чийсь баритон.

І тоді вже всі – так проникливо та душевно, що Таня не могла приховати сліз:

Ой сподобалася, ой сподобалася

Мені дівчинонька...

Це про мене складено пісню", – подумав Милентій, приїжджаючи повз Сторожукову хату. Він побачив і Настуню: стояла біля машини, помітила Милентія, усміхнулася, інший би на місці Милентія зупинив би коня, зіскочив з бідарки і кинувся б до дівчини:

– Настуню, я ж чекаю тебе! Я ж люблю тебе!

А Милентій і віжками не поворухнув, мов зачарований проїхав повз Сторожукове обійстя. А навздогін – душу розриває:

Ой сподобалася, ой сподобалася

12

"Вранці треба було сказати, що вона згодна повернутися. А потім вона змогла б втекти сама, кудись поїхати і жити так, щоб її ніхто не знав. Хай би вишивала рушники і продавала людям, мала б собі шматок хліба, як каже мама. Я втекла б, і ніхто мене не знайшов би.

До Марти приїздив льотчик з аеродрому, а Максим ходить сердитий. Я запитала чого, а він каже, що розгнівався, бо льотчик не покатав його на машині. Думає, що я так і повірила. У лісництві всі говорять, що Максим закоханий у Марту. Кохання. Що це воно таке? Не знаю і нема кого запитати".

(Із зшитка Ганнусі Гомон)

– Прибув у ваше розпорядження! – по-військовому доповів Ілько Сторожук, ввійшовши до кабінетика Запорожного. – Ось призначення райкому.

Запорожний прочитав і розсміявся:

– А казали ж, Ільку Гнатовичу, що не поїдете на Овечий і...

– І ще казав, що бездушний ти чоловік, – пригадав Ілько. – Була в мене, значить, така інформація...

– Чого тільки не було у нас, – Запорожний вийшов з-за столу і обняв за плечі Сторожука. – Радий, що ви приїхали, лісників нам до зарізу треба. Зараз ми вас десь влаштуємо...

– Я не сам, я з усім взводом, Іване Трифоновичу. Усіх нас семеро. П'ятеро нащадків маю, а старшенька в Семидолах залишилася.

– Да-а, – почухав потилицю Запорожний, прикидаючи, де їх можна поселити. Мабуть, доведеться знову перебиратися йому до Ольги Заклунної, а їм віддати дві кімнатки у лісництві. – Ходімо, щось придумаємо.

Діти вже розбіглися по хуторі, по дворі лісництва, одразу знайшовши дружків, а Тетяна її з машини не злізла: щоб цей Ілько пропав, куди ж він їх завіз?! Степ та піски. Правда, зеленіють сосонки навкруги, та такі ж поїш маленькі та миршаві, що аж сум огортає, дивлячись на них. Та яке ж це лісництво, коли нема тут ні деревини, ні холодочка? А могла ж собі жити-поживати в Семидолах. Усе там рідне. Хату на осінь уже поставили б, а на городі ж яка краса, розрослося все, зазеленіло. А сусіди ж які славні! (Все їм простила зараз Тетяна.) Треба ж було їй самій піти до Мірошника та сказані по дружбі, щоб когось іншого послали у ці степи, а не однорукого Ілька, хіба ж у партії комуністів мало? Та цьому ж Ілкові хоч кіл на голові теши – не перекопаєш, таким уже політичним з війни прийшов, що хоч у правительство вибирай.

Боже ж мій, оглядалася на всі боки Тетяна, ні садочка, ні криниці, ні кущика. Ні, ондечки ростуть дві ялинки під чиеюсь хатою, височенькі вже, і кручені паничі по плоті в'ються. І людей мало – пішло зо два гурти в степ, потім якийсь одноокий залізяку до трактора поніс. Молодичку чорняву, проворненьку бачила Тетяна, а з нею чоловіка, що йшов, ніби на пружинах, випнувши груди. Привіталися вони з Тетяною і пішли.

У дверях контори показався Ілько. Тетяна вже й рота розкрила, щоб виказати йому все, що накипіло на душі, але за ним вийшов ще хтось: високий і ставний, зі шрамом через весь лоб аж до брови. Незнайомець подав Тетяні руку:

- Іван Запорожний - директор Степового лісгоспу. Вітаю вас із приїздом, Тетяно Василівно, і ходімо покажу вам, де жити будете.

Так привітно усміхнувся директор, що й злість Тетянина пропала.

Увійшли в довгий новий будинок. Запорожний відчинив кімнату в самісінькому кінці коридора.

Ось тут розташовуйтесь. - Потім відчинив двері до сусідньої кімнати, в якій сидів маленький кучерявий чоловічок і швидко перекидав кружальця рахівниці, - і цю займете.

- А я куди зі своєю бухгалтерією? - кивнув кучерявий на товстелезні сірі папки. - Іване Трифоновичу, ви ж...

- Перебирайтеся до мого кабінету, - сказав Запорожний, і бухгалтер скорився. - Подобається, Тетяно Василівно?

- Жити можна, - замість дружини відповів Сторожук. Тут дітей розмістимо, а самі в тій, маленькій...

- А де ж тут варити можна? - зітхнула Тетяна, пригадавши свою стареньку теплу хату.

- Там, - показав Іван, - загальна кухня, для всіх, вистачає... Хліб привозимо печений, ну й картоплю, овочі на зиму радгосп дає.

- Жити можна, - повторив Ілько. - Що ж, будемо вносити добро, Таню?

Запорожний тим часом зібрав свої речі: постіль, два чемодани та книжок купа.

- Влаштуєтесь - зайдете, Ілька Гнатовичу, - сказав, виходячи, Запорожний, - поговоримо.

Правду кажучи, не хотілося Івану повертатися до Заклунних, але іншого виходу не було. Ольга зустріла радо:

- Так і чекає твоя кімната... І нам з тобою веселіше буде, Іване Трифоновичу. Як пішов ти від нас, то ми вже й не читали книжок з Мартою... Вона все сама і я... сама. - Ольга проворно застелила вузеньке залізне ліжко, розклала книжки на столі й полиці.

- Наче ти й не вибирався звідси...

- Спасибі вам, Ольго.

Іван поставив дзеркальце на столі й почав голитися. Тихенько рипнули двері - увійшла Марта.

- Здрастуй, - промовила тихо. - З новосіллям, Іване. - Стояла, широко розставивши стрункі ноги, взявшись у боки.. Синеньке платтячко, перехоплене в талії поясочком з китичками, підбилося аж за коліна.

- Спасибі, Марто, - не зводив з дівчини очей. - Все повертається на круги своя.

- На які круги? - не зрозуміла Марта.

- Це з біблії, - витираючи обличчя одеколоном, промовив Іван.

- А ти віруючий?

- Ні...

- Так і кружлятимеш увесь час?

- Не знаю, Марто...

- Давай я тобі підправлю зачіску на потилиці, а то заріс, як піп. - Марта взяла бритву. - Не бійся, я вмю... Я овець стригла і тебе підстрижу... Намилити тобі шию чи так?

- В якому розумінні намилити? - розсміявся Іван.

- Я б тобі намила... - Марта досить вправно орудувала бритвою. - Ось і все, хоч до загсу... Почекай, бо один висок нерівний.

Марта поклала свою гарячу долоню на Іванову щоку, шкребнула бритвою і завмерла. Дивилася просто в очі Іванові, наче заглядала в саму душу, потім Запорожний відчув дотик її грудей і шепіт:

- Поцілуй... Чуєш?.. Бо заріжу... - Бритва впала з її рук, і Марта, наче на хвилях, загойдалася в його обіймах.

* * *

- Закриті партійні збори вважаю... відкритими, - сказав Ілько Сторожук, сідаючи поруч з Іваном. - Я буду головою, Іване Трифоновичу, а ти пиши протокола.

- На перший раз обійдемося, Ілька Гнатовичу, без протокола. Про вас поговоримо, що робити будете... Думаю вас лісником комплексної бригади призначити, - почав Запорожний.

- Ну, якщо треба, то... - погодився Сторожук. - Лісу багато?

- Посаджено на вашій ділянці триста десять гектарів, а всього буде тисяча...

- Коли буде? - запитав Сторожук.

- Тоді, коли посадите...

- Хитрий...

- Площа ваша, Ілька Гнатовичу, експериментальна, складна...

- Який же там експеримент? - поцікавився Ілько, дивуючись, як він ловко вимовив це вчене слово.

- Без торфу ліс посаджено, за методом Вигдарова...

- Цей метод мені відомий, - багатозначно промовив Сторожук, а потім запитав: - А кого будуть судити за нього, мене, чи тебе, чи обох разом?

- Мабуть, мене, Ілька Гнатовичу, - посерйознішав Запорожний. - Комісія з області має приїхати... Мартинюк заяву до обкому партії написав...

- Всиплють тобі, Іване Трифоновичу, - поспівчував Ілько.

Хай приїдуть та побачать. Торішні посадки без торфу не гірші, ніж із ним...

У двері постукали... Увійшла Марина Гомон.

- Почула, що ви, Ілька, до нас приїхали, - сказала своїм тихим грудним голосом, - то подумала, може, чим допоможу вам... З Тетяною вашою вже познайомилася.

Така славна у вас дружина...

- Нічого, - посміхнувся задоволено Ілько. - Та й вас, Марино, роки обминають: хто в баби, а ви - в дівки...

- Скінчилося моє дівування...
- Сідайте, Марино, - запросив Запорожний.
- Та у вас же якась балачка...
- Закриті партійні збори, - уточнив жартівливо Сторожук.
- То я піду, - звелася зі стільця Марина, - якщо закриті...
- Для вас, Марино, у нас усе відкрите, - сказав Запорожний. - І я вам ось що скажу: розмовляв з директором радгоспу і з парторгом - дають вам рекомендацію в партію, Марино.

- Та що ви, Іване Трифоновичу? - розгубилася Марина.
- Я ж вам обіцяв.
- Думала, що то діло майбутнє... а ви зразу... Хіба приймуть мене?
- Приймуть! І я напишу... Завтра й поїдемо з вами в радгосп, напишете заяву і поїдемо.

- І буде нас троє, значить, партійна організація, - сказав Ілько.
- Не заслужила я~ такої честі, Іване Трифоновичу...
- Заслужили. Більше, ніж хто. Усі ліси, що ми посадили тут, - ваші, Марино. За один лише розсадник, який доглядаєте, вам ордена треба дати...
- То ж ви все, Іване Трифоновичу, та люди, а я...
- Ви ще лісничим будете, Марино, ціни вам нема...

Двері широко відчинилися, і на порозі виросла кремезна постать заступника завідувача облземвідділу Степана Стратоновича Каїтана:

- Ну, здрастуйте, порушники-новатори, - подав руку Запорожному. - Приймай, Іване Трифоновичу, комісію... Привіз тобі повну машину вчених, недовчених, теоретиків і практиків.

- Ого! - посміхнувся Запорожний. - Що ж ви робити збираєтеся?
- Ти заварив кашу з Вигдаровим, а ми розсьорбувати будемо. Ходімо, чекають.
- Почалося, - шепнув Ілько Марині.

* * *

За дна місяці землю й не зросило. Десь понад Дніпром ходили хмари, блискавиці краяли ночі, гриміли і рими, а тут, в степу, тільки винищувачі трошили тишу. Степ висох, ходили гурти овець із закривавленими ротами, бо скубли вже не траву, а дроті. Якимсь чудом ще трималася вода в старому степовому колодязі, її ледве вистачало, щоб так-сяк напоїти отари.

Запорожний щодня ходив на лісові ділянки, ніби його присутність могла врятувати їх. Минулорічні посадки стійко витримували спеку - їх корінці вже досягли двометрової глибини, а там була волога. Сосонки весняної посадки жовкли на очах, але навіть це менше тривожили Запорожного - не все загине, під загрозою був розсадник.

Мільйони сіянців ще трималися тільки завдяки власнім життєдайній енергії. На день їх укривали легкими очеретяними матами, але це не допомагало. Щоразу Марина зустрічала Запорожного зі сльозами на очах:

- Коли ж буде артезіанський колодязь?

- Скоро, - заспокоював Іван, хоча й сам не знав, коли піде вода.

Бурильники теж падали з ніг. Уже пробили дві свердловини, але води на тому горизонті, всупереч запевненням геологів, не було. Щоранку Іван приходив до виконроба бурильників і чув:

- Ще нема... Не журися, Запорожний, ми тобі воду із того світу дістанемо.

Мені зараз вода потрібна, зараз, - бо пропаде все.

- Зараз нема, - у відповідь.

А тут ще й Ілько Сторожук повернувся з області - їздив по труби, не привіз і метра.

- Кажуть, все на шахти йде, - доповідав Ілько, - кожний метр на обліку. Пропаде розсадник - виключать нас з тобою з партії, Іване Трифоновичу. За метод Вигдарова догану зносиш, а за розсадник...

- Я не бог, Ілька Гнатовичу, - сердито відказав Запорожний і пішов на розсадник.

Біля ремонтної майстерні порався коло трактора Матвій Карагач. Після того страшного випадку Карагач вигріб грабаркою торф зі свого городу. Возив і вдень, щоб всі бачили його каяття. А потім прийшов до Запорожного і попросився на роботу.

- Постав мене до трактора або в кузню... Я все вмію, - уникав дивитись у вічі. - Максим казав, що задумав ти розпашник зробити для механізованої посадки...

- Хочемо спробувати, - сказав Запорожний.

- То я зроблю, хлопців на підмогу дай і креслення.

З цим і пішов, не пробачався більше, не клявся, бо що ці слова для Запорожного, якщо він не тільки до суду його не віддав, а й, може, не розказав нікому про ту нічну пригоду.

Розпашник Матвій зробив хороший, випробовував його, і Запорожний залишився задоволений: землю розпушував на будь-яку глибину і не перевертав пласта, але був ще громіздкий - обіцяв Карагач щось придумати.

Уже біля контори Запорожного наздогнав райкомівський віліс, шофер вискочив з машини і подав записку. "Тов. Запорожний, - писав Мірошник, - прошу прибути на бюро. Негайно".

Запорожний навіть не переодягнувся - так і поїхав в запорошеній, вилинялій гімнастерці і рудих, вичовганих у пісках чоботях.

- Чого це такий поспіх, Петре? - запитав Запорожний шофера.

Петро помовчав, хоч, як кожний шофер, знав усе, що робилося в райкомі.

- Комісія буде доповідати, - все-таки наважився сказати, бо Запорожний був для нього своєю людиною. - Статтю ви читали, Іване Трифоновичу?

- Яку статтю?

- В обласній газеті... про вас.

- Ні. Ми через тиждень газети одержуємо. Що ж там написано?

- Е, - махнув рукою Петро.

- Ні, ти скажи, - наполягав Запорожний. - Хто написав?

- Лобан, редактор наш... Він же був у вас з комісією?

- Був... Що ж він написав? Та говори ж!

- Самі прочитаєте, - ухилився од відповіді Петро.
- Чорт з тобою, - вилаявся Запорожний і відвернувся.
- Іване Трифоновичу, - після мовчання промовив Петро, - не ображайтеся на мене... Не хочу вам псувати: настрою.
- Він у мене давно зіпсований.
- Написав Лобан, що ви... ви свідомо зриваєте план перетворення природи... і впроваджуєте... антинауку, - пригадав Петро, - теорію Вигдарова...

Запорожний більше нічого не питав.

* * *

Як інколи мало треба людині для щастя. Ішов сьогодні пранці на бурову Парамон, зустрів Марину:

- Добрий день.
- Здрастуй, - спалахнули карі вогники.
- Привітати тебе хочу, Марино. Прийняли?
- Прийняли, - кивнула головою і, не знаючи чому, показала новеньку кандидатську карточку Парамонові. - Бачиш, яка я стара на знімку..
- Ти - не стара... Ти - красива, Марино...
- Ой Парамоне, - зітхнула Марина, - не розкидай таких слів, бо засохнуть...
- Якщо не підбереш - пропадуть, - наливалися сумі їм жовті Парамонові очі.
Марина мовчки одійшла від нього, і Парамон відчув, що не все втрачено.
- Я прийду сьогодні! - сказав навздогін.

Марина зупинилася, але не оглянулася, потім швидко пішла. Голова її була високо піднята, руки, засмаглі й тонкі, раз у раз обсмикували кофтину, і ладен був Парамон побігти за нею, підхопити і нести, нести... Але треба було йти на роботу. Втягнувся Парамон - з ранку до ночі в степу. І сам не думав, що прокинеться в нього така жага до праці. А ще недавно хотів тікати від цього проклятого хутора. Тепер уже все: не поїде він од Марини, від цих лісочків, посаджених його руками.

Як інколи мало треба людині для щастя. Оце зустрів її і вже щасливий Парамон.

Якось непомітно все змінювалося в Овечому, приїздили нові люди, влаштовувалися, обживали хутір, і вже не так сумно було в степу. По неділях у празниковому поранні виходили на майдан перед конторою лісництва, обсаджений кущами акації, Запорожний ставив на вікно свого "телефункена" - слухали, збираючись гурточками, жінки собі, а чоловіки - окремо, бо не все ж скажеш при жінках, не все розповіси при чоловіках..

У день получки, звичайно, випивалась якась чарка, бо без цього не можна, але все було мирно й статечно, А Матвій Карагач кинув пити. Парамон, звичайно, знає, чому, але мовчить. Це добре, коли чоловік осмислює своє життя...

На хуторі багато говорили, люди немов надолужували не сказане за довгі роки. Парамон дивувався, як можна було так довго мовчати? Адже раніше хуторяни обходилися в своєму спілкуванні, може, двома десятками слів: віталися, питали про здоров'я, про овець, говорили про вітриська і спеку та й усе... А тепер уже говорили та

балакали досхочу...

Тільки прийшов Парамон до бурової, як знову довелося повертатися на садибу лісгоспу – послав виконроб замінити якусь шестірню. Ішов протоптаною стежиною, яку не встигав засипати пісок. Раптом Парамон побачив далеку постать вершника, який чвалав по степу. Вершник теж помітив Парамона, бо махнув рукою, мовляв, почекай. Парамон зупинився, але вершник замість того, щоб пришпорити коня, зліз із нього і тягнув за собою на повіді. Парамон пішов йому назустріч.

Вершником виявилася дівчина – молода і вродлива, з-під біленької хустини струмилися довгі коси. Обличчя її від спеки й пилюки було якогось неприродного брунатного кольору, губи потріскані. Кінь теж ледве волочив ноги, здавалося, що й маленьке саморобне сидельце було для нього важким тягарем.

– У вас є... вода? – прошепотіла дівчина, – Ми вже... цілий день без води... Є у вас вода?

– Є! Є! – вигукнув Парамон, мабуть, для того, щоб це надало дівчині сили. – Он там.

Парамон умовляв, щоб дівчина сіла на коня, бо важко їй іти, але вона відмовилася. Парамон підтримував її, весь час повторюючи:

– Вже скоро, скоро, потерпи...

До колодязя було далеко, і Парамон вирішив привести дівчину на розсаднику Марини завжди в запасі є кілька відер води.

– Марино-о! – гукнув Парамон, підходячи до розсадника.

Марина вибігла з фанерної будки, де зберігалися сапи та лопати, із цікавістю розглядала дівчину.

– Води, Марино, принеси!

Марина метнулася до будки, зняла товсті очеретяні миті і, якими була прикрита бочка з водою, і зачерпнула повне горнятко, подала дівчині.

– Коневі дайте, будь ласка, – перш ніж випити, сказала дівчина.

Марина принесла повне відро води, але Парамон відлив половину в бочку і лиш тоді дав коневі:

– Не можна зразу, бо запариться, – пояснив Парамон.

Дівчина і кінь пили довго.

– Звідки ж ти? – запитала Марина, ведучи дівчину під навіс – у холодок.

– З Дніпра, – відповіла дівчина, – з Кам'янки я...

– Далеко заїхала, – сказав Парамон. – Заблукала в степу?

– Заблукала, – хитнула головою і раптом повернулися до Парамона. – А я вас бачила колись... Ви торф на пристані вантажили...

– Було, – пригадав Парамон і пояснив Марині: – Це ми з Іваном і Мартою їздили... Ну, тоді, коли в генерала вечеряли...

– А хто ж ти така? – запитала Марина.

– Яринкою звать... Яринка Поливана... Я до Івана приїхала...

– До Івана Трифоновича? – почала догадуватися Марина. – А його в райком викликали... Він мені колись говорив про тебе... Стоїмо, а ти ж голодна, Яринко, ходімо

до мене, а ти, Парамоне, коня нагодує.

Зустрічні з цікавістю поглядали на Ярина, бо не так часто появлялися на Овечому нові люди. Марина й на хвилину не вмовкала, все розказувала:

Оце контора лісгоспу, там почали їдальню будувати, а то – майстерні...

– А де Іван живе? – спитала Яринка. – Я б хотіла побачити...

– Живу цьому будинку, – показала Марина, – а зараз перебрався.

– Куди?

– До Марти. Зайдемо? – Марина повернула до хати Заклунних.

– Ні.

Марта побачила у вікно, що під хатою стоїть Марина із якоюсь дівчиною, й вибігла на ганок.

– Здрастуй, – сказала нарочито голосно. – Заходь! Не бійся.

– Дякую, – розгубилася Яринка. – Я не боюся.

– В гості приїхала? – скривилися Мартині уста.

– В гості! – відказала Ярина і взяла під руку Марину. – Ходімо.

З цієї розмови Марина зрозуміла, що це вже була не перша їхня зустріч...

У хаті Марини Гомон було чисто й прохолодно. Крізь зачинені віконниці пробивалися смужки світла, розграфивши долівку на якісь несподівані геометричні фігури. За столом сиділа дівчина, схиливши голову над саморобним зшитком.

– Це моя старшенька, Ганнуся, – відрекомендувала Марина дочку.

Ганнуся швидко сховала зшиток, встала і вклонилася Яринці.

– Уже п'ятнадцять буде восени, – похвалилася мати. – Ти нагодувала Юрасика, дочко?

– Нагодувала.

– Може, й нас почастуєш, хазяйко? – ніжно подивилася на дочку Марина.

– Зараз, мамо. Яєчню приготую. – Ганнуся вибігла з хати.

– Красива у вас дочка, – сказала Яринка. – На вас дуже схожа...

– Трохи схожа... Якби не діти, то не знаю, як би й жила... Двоє у мене... від двох чоловіків... Вона – Андрієва... Фінську пройшов, а з німецької не вернувся... А Юрасик, – зітхнула Марина, – то вже мій гріх... Полонений жив у мене... Берик Джусуєв... Казах... Славний був... чистий і гордий...

– А він де? – обережно спитала Ярина.

– І він... там... Не прийшов з війни...

Увійшла Ганнуся, поставила яєчню з салом, бринзу та зелену цибулю.

– Прошу, – звернулася до Ярини. – Можна мені, мамо, піти в степ?

– Іди, тільки ж не барися. – Коли дочка вийшла, додала: – Якась вона в мене чудна...

– Та що ви говорите, Марино! Такі очі розумні...

– Замріяна дуже, – промовила Марина, пригощаючи гостю. – Оце в степ пішла, щоб побачити марево... Щодня в спеку йде, повертається і: мамо, каже, бачила сьогодні кораблі... і дрімучі ліси над морем...

– Не кожен зугарний побачити в цій пустелі кораблі, Марино, – сказала Яринка. –

Може, тільки поет...

- А то сидить, - розповідала далі Марина, - і щось пише в зшитку. Прочитаю - і не розумію про що... То вітряки їй сняться, то пише про Бранку... Ось покажу тобі.

- Не треба, Марино, - відмовилася Яринка. - То ж її все, душа... Не треба.

Разом прибрали зі столу, помили посуд, і Марина вклала гостю спочивати, хоч та й відмовлялася. Послали Марина чисте простирадло на високому полу, другим прикрила Яринку, а сама сіла на стільчику.

- Наче тебе вік знаю, Яринко, - промовила розчулено. - Приїзди вже до... нас. Тяжко йому самому... Нічого страшнішого нема за самотність...

- Я знаю.

- Ой, не знаєш, Яринко, - скрушно похитала головою. - Найстрашніша самотність буває після розлуки з коханим, коли він був, був, а потім його не стало. Я пережила такі дві розлуки...

- А я думала, що можна любити тільки раз у житті, ті справжньому любити, - проникалася Яринка Марининим горем.

- Може, й так, - не одразу відповіла Марина. - А я полюбила двічі... Добре, що у нас на хуторі людей мало - не осудили...

- Я ледве не вийшла заміж за одного, - призналася Яринка. - Люблю Івана, а було б... І зараз по п'ятах за мною ходить Данило. Це його так звати... Кілька днів тому перестрів біля Дніпра і каже: не вийдеш за мене - вб'ю. Отакий скажений... То я попросила в діда коня і - сюди... Вернуся і скажу, що... вже Іванова я...

Всім скажу, що дружиною його стала...

- Хочеш цим врятуватися від Данила? - посміхнулася Марина.

- Щоб не приставав.

- Якщо любить тебе, то ні на що не подивиться, Яринко...

- Хоч би Іван швидше повернувся, бо в мене екзамени через два дні, треба в школі бути.

- Діждешся, - заспокоїла Марина.

- А чого його викликали?

- На бюро... Комісія до нас приїздила, перевіряли, бо таке написано на Івана... Наче він проти науки пішов. І... зривщик постанови... А ми ж працювали як прокляті ... Кожне деревце, може, потом нашим зрошене і... кров'ю... От підемо, побачиш наші лісочки.

- Давайте зараз! - схопилася з полу Яринка. - Ні, ні, зараз підемо, я хочу побачити!

* * *

Максим з батьком поралися біля розпашника - ставили нову полегшену раму з кутового заліза, - так порадив професор Вигдаров. Дуже він хвалив Карагача за цей розпашник, при людях дякував, і тепер Матвій готовий був зробити все, аби лиш довести, на що він здатний. Проходячи повз них, Яринка привіталася.

- О-о, - протягнув Максим, - це ти?

- Я.

- Впізнав тебе, - подав руку Максим.

Марина познайомила її з Карагачем і пояснила:

- Хочу Яринці наш ліс показати.

- Можна з вами? - вихопився Максим і поглянув на батька.

- Я буду рада, - сказала Яринка, і Матвій хитнув головою, мовляв, іди.

- Забіжу на розсадник та й прийду до вас, - пообіцяла Марина.

Жовте сонце неохоче котилося в піски, довшали тіні сосонок. Яринка й Максим обережно йшли по міжряддях.

- Дивись, дивись, - захоплено говорив Максим, - оце за рік так вирости, а були маленькі-маленькі... Цю ділянку ми садили...

- Хто?

- Я й Марта...

- Видно, в неї легка рука, - промовила Яринка.

- Легка...

- І біля її хати дві ялинки ростуть. Красиві, - пригадала Яринка.

- То Іван Трифонович їй подарував на день народження, коли приїхав на Овечий, з собою привіз. - Яринка раптом зупинилася, і він пошкодував, що сказав про це.

- Подарував? - перепитала вона.

- Ми з ним посадили, - відповів, наче хотів перебрати й на себе його провину.

- Більше нічого їй не дарував? - Яринка пильно глянула на Максима. - Ти мені про все скажи.

- Я не знаю, - Максим знизав плечима, але відчув, що розповідь їй про все, що було, що передумав, що знав і чув і що сам, може, вигадав, коли охоплювала його ревність.

- Він любить її? - шукала собі спільника Яринка.

- Вона закохана в нього, - це вже свій біль викладав перед дівчиною Максим.

Потім довго йшли мовчки до піщаного кургану, думаючи кожен про себе.

- Якщо ти любиш його, то залишайся тут, - рятував своє кохання Максим, - бо забере вона Запорожного.

- Ти її теж любиш, Максиме?

- Що з того? Що я для неї? - повернувся до Яринки, мовляв, поглянь, який я нікчемний, довготелесий, хіба вона може покохати такого. Він уявив себе поруч з Іваном чи Сергієм Картуновим, який з'явився оце зараз тут перед ним в офіцерській формі із золотими погонами, і сказав: - Я ніщо для неї.

- Не можна себе принижувати, - відповіла йому на це Яринка, - і любов свою треба завойовувати, розумієш?

- Ні.

- Боротися за неї, - це вже говорила для себе.

- Я не знаю, як боротися за любов, - зітхнув Максим. Як?

- Я теж не знаю, - призналася Ярина.

На кургані стояла Ганнуся, вся її постать подалася вперед,, ніби вона мала от-от

злетіти. Руки її були щільно притиснуті до стегон, голова високо піднята. Вітер її путався в її густому волоссі і шматував коротеньку сукеньку. Ганнуся вже довго стояла тут, але кораблі не з'являлися, і моря не було. Дивно, бо вчора припливали до кургану кораблі з вітрилами... І, якби вона постояла ще трохи, то могла б навіть зійти на палубу голубого корабля, але треба було йти додому, і пароплав щез у степу...

Максим з Яринкою вийшли на курган, але Ганнуся не чула їхніх кроків. Тоді Максим підійшов і затулив їй руками очі. Дівчина здригнулася, але не вирвалася, не крикнула: було приємно, що чийсь добрі, шорсткі, холоднуваті долоні лежали на повіках.

- Хто, хто, вгадай! - розсміялася Яринка.

- Максим, - сказала Ганнуся.

- Як ти впізнала? - здивувався Максим.

- Я знала, що ти прийдеш, - промовила Ганнуся.

- Чаклунка! - трохи розгубився Максим. - Звідки ж ти знала?

- Я хотіла, щоб ти прийшов і побачив кораблі.

- Які кораблі? - спитала Яринка.

- Великі...

- Вигадуєш? - мов зачарований дивився на Ганнуся Максим.

- Ні, я бачу. Пливають, пливають! - показала рукою Ганнуся. - Бачите?!

- Бачу, - сказала Яринка.

- І я бачу, - повторив Максим, дивлячись на нерухомі зелені хвилі молоденьких лісів.

...Парамон, як і обіцяв, прийшов увечері. Думав заметати Марину саму, але де там! Юрасик, зладнавши два стільчики, випробовував трактора, бо гуркоту була повна хата, а Марина з дівчатами розвішувала білі фіранки на вікнах. Давно продумані і завчені на ці відвідини Парамонові слова втрачали свій смисл, і довелося йому знову починати з дальніх підступів.

- Ну й спека ж сьогодні...

- Спасу нема...

- Іван Трифонович ще не приїхав?

- Пора б уже йому бути...

- Як там на буровій?

- Нема води...

- От горе...

- Може, повечеряєте, Парамоне?

- Спасибі, я вже... Хотів би я з вами поговорити, Марино, - нарешті зважився Парамон, коли Ганнуся з Яринкою вийшли знімати білизну.

- Говори.

- На самоті хотів би... Може, вийдете?

- Добре, - помовчавши, погодилася Марина.

- То я чекатиму біля колодязя.

- Чекай.

Парамон вийшов і подався до колодязя, не вірячи своєму щастю, своїй долі...

Марина вклала Юрасика спати, постелила Яринці й сказала Ганнусі:

- Я скоро повернуся.

- Куди ж так пізно, мамо?

- Треба мені, - розчісувала довгу чорну косу перед маленьким дзеркальцем.

Потім витягла зі скрині сіру кофту, приміряла і надягнула білу.

- На збори йдеш? - запитала Ганнуся.

- Ні... Яринко, проведи мене, - попросила дівчину, зітхнула і рішуче вийшла з хати.

- Ви чимось стривожені, Марино? - вдивлялася в зажурене обличчя жінки.

- Ой стривожена, Яринко, - повільно вийшла за ворота. - Якби ж хто зупинив мене...

- Куди ж ви йдете?

- Не знаю: може, до погибелі, а може, до... - та й не доказала.

- Я не знаю, чим зарадити вашому горю...

- Це не горе, Яринко... До Парамона йду... Чекав мене Парамон в степу біля колодязя...

- Ч-чого? - не розуміла Яринка.

- Одружитися хоче зі мною... Як я людям в очі дивитися буду? А дітям?.. І йду...

- Ви, певно, любите його, Марино...

- Не знаю... Може, й люблю... Він добрий, - втішала себе. - Тяжко самій жити, дівчино... І життя того вже її по залишилося... Поки цвіт не пооблітав, то ще б... полюбила... що мені робити, йти? .

- Ідіть! - сказала Яринка. - Поки цвіт не пооблітав...

* * *

Ярина стояла біля похилених стареньких воріт і дивилися, як танула постань Марини в чорному степу. Він був страшний для неї, цей степ. Здавалося, що він навіки може поглинути людей, сонце, небо. Він у неї забрав Івана і не випустить його ніколи. Тепер він хоче забрати її, цей чорний степ. І вона вже не чинить опору. Від його влади вона може відкупитися лише ціною свого кохання: залишити Івана і забути про все.

А що, коли Іван не повернеться сьогодні? Завтра вона мусить їхати. А може, повернувся і не знає, що вона тут?

Яринка повільно пішла до подвір'я Заклунних. У хаті світилося. "Прийти запитати чи заглянути у вікно?" - роздумувала, стоячи перед низеньким ганком. Постукала.

Вийшла Марта.

- Заходь.

- Іван приїхав?

- Ні.

- Пробач.

- Я тобі покажу, де він живе, - Марта підбігла до другого ганку і відчинила двері. Зайшли обидві.

- Сідай. Ті двері... забиті...

- Мені все одно...

- Не ревнуєш? - Марта розглядала маленькі кульчики у вухах Ярини.

- Мені ревнувати нічого, - пройшлася по кімнатці Яринка (добре, що хоч нові черевички взула).

- Он яка ти! - не приховувала своєї неприязні Марта. - Дивись, щоб каятися не довелося...

- Це ж чого?

- Довго міряєш, а відрізати боїшся...

- То моє діло, коли захочу, тоді й відріжу. - Яринка постукувала новеньким черевичком по долівці.

- Може, й одрізати буде нічого...

- Хай це тебе не тривожить, Марто, - відказала сухо. - Чи відіб'єш?

- Як схочу! - Марта помітила, як змінилася на обличчі Яринка, і всміхнулася - зло й недобре.

- Пізно вже, - з притиском сказала Ярина, не знаючи, чим ствердити ці слова, як зруйнувати дощенту самовпевненість цієї зухвалої степовички. І раптом з'явилися ці слова:- Я... вже його... дружина.

- Що, переспав з тобою?! - Марта зіскочила з лави і стала перед Яриною, важко дихаючи. - Брешеш!

- Я - вагітна, - кинула Ярина в вічі таку бажану зараз неправду.

- Ну й дурна! - Марта відвернулася до вікна і вже звідти: - І це неправда! Якби так, то приїхала б до нього! Брешеш ти... Ти його не любиш, ти про себе думаєш. Двох на повіді водиш?! Хіба не на твоє сватання потрапив Іван? Я все знаю... Безчесна ти! А ще вчителька...

- Ти зі мною так не розмовляй! - скипіла Ярина. - Це ти вішаєшся йому на шию, як...

- Я не вішаюся. Я люблю його, - майже пошепки сказала Марта. - І він мене любить, чуєш?

- Неправда!

- Правда! - випросталася Марта. - Я... я жду дитину від нього! Давно ми з ним... Увесь лісгосп знає, що я з ним живу...

Яринка повільно підвелася і, тримаючись за стіну, вийшла на ганок. Трохи легше стало від холодного дихання степу. Билися, зміями звивалися в душі Мартині слова. Так ось який ти, Запорожний! Треба тікати звідси, зараз, негайно, щоб не зустріти його, не побачити.

Яринка прибігла в Маринину хату, збрала свого вузлика, налила в баклажку води, знайшла в сінях сідло і відв'язала коня, що стояв за хлівом. Спритно підтягнула попрягу і, щось згадавши, повернулася до хати. Юрасик і Ганнуса спали. Яринка взяла саморобного зшитка, вирвала чистий аркушик і написала:

"Марино, спасибі вам за все... Я не можу тут залишатися. Не говоріть Іванові, що я

була. Хай опадає цвіт. Мені не шкода. Ярина".

* * *

Стара емтеесівська півторатонка як навіжена мчала степом. Іван, без кашкета, в розстебнутій гімнастерці, стояв, тримаючись за кабінку, і бажав лише одного: щоб школи не кінчалася ця чорна ніч і ця дорога. Але все мало свій кінець, і посвітліло небо, і дорога вела до хутора.

Десь далеко в степу Іван побачив якогось вершника, що мчав, не вибираючи дороги. Хто він? Куди поспішає?

Біля хутора дивився в небо кованим відром довгоший журавель, і двоє якихось людей стояли, обнявшись під зорями...

13

"Тепер у нас буде тато. Мама сказала мені і Юрасику, що татом буде дядько Парамон. Юрасик дуже зрадив, щоранку питає, коли прийде тато... А мого тата звали Андрієм".

(Із зшитка Ганнусі Гомон)

Четверту годину, без перерви, йшло засідання бюро Овідіопільського райкому партії. Обговорювалася стаття про антинаукові тенденції в Степовому лісгоспі, надрукована в обласній газеті. Автором її був Петро Петрович Лобан – редактор районної газети. Він сидів поруч з Мірошником – суворий і безпристрасний: я все зробив, щоб відкрити вам очі, а тепер ви розбирайтеся самі – було написано на його обличчі. Але байдужість була вдавана, бо насправді Лобан ловив кожне слово тих, що виступали. Приємно було чути: "Як правильно вказує в статті товариш Лобан", "Автор сміливо викрив антинаукові тенденції" ...Тепер уже Мірошник повинен рахуватися з ним, хоч як йому цього не хочеться. І хай не думає Мірошник, що Лобан сам роздмухав цю справу, він лише виклав у статті висновки комісії облвиконкому, ну, а якщо трапляються занадто різкі формулювання і висновки, то це вже діло інше. Лобан звик називати речі їх іменами, його ніхто не примусить сюсюкати там, де треба викорчовувати з корінням безгосподарність або, коли хочете, прихований саботаж...

Звичайно, Мірошнику жаль Запорожного – друзки, до дівчат разом їздять, але для Лобана нема ні свата, ні брата, коли йдеться про всенародну справу і честь комуніста. Кому це надав слово Мірошник? А-а, Каїтану. Цікаво, що скаже цей боязливий начальник...

– Товариші, – важко дихаючи, почав Каїтан, – стаття товариша Лобана в основному правильно висвітлила стан справ у Степовому лісгоспі... Порушення мали місце і... продовжують мати місце... Той факт, що посаджено понад триста гектарів лісу всупереч рекомендаціям, затвердженим вищими інстанціями, має місце, – тьху ти, господи, подумки кляв себе Каїтан, і пристало оце "має місце", і повторив: – має місце...

– Це ми знаємо без вас, – перебив Каїтана уповноважений облвиконкому, – ви скажіть, як ви оцінюєте дії Запорожного як спеціаліст.

– Я як спеціаліст, – морщив лоба Каїтан, – оцінюю дії Запорожного, як такі, що...

дайте мені води, будь ласка. – Каїтанові подали води, він довго пив і думав: як же оцінити ті "дії"? – Я оцінюю їх, як анти... анти...

Каїтан безпорадно обвів поглядом членів бюро і замовк.

– Антинаукові, – підказав Мартинюк.

– Точно, – ствердив Каїтан. – Антинаукові.

– Ви взагалі, товаришу Каїтан, не вірили, що на пісках можна вирощувати ліси, – кинув Вигдаров.

Якщо треба, то виростимо, – сказав Каїтан і подивився на уповноваженого. – Стаття правильна, своєчасна, вона допоможе нам виправити недоліки і виконати...

– А у вас своя, власна, думка є? – запитав Дмитро Андрійович Колишев – голова райвиконкому, глухо кашляючи. Обличчя його, посічене давніми чорними від вугільної пилюки зморшками, мало страдницький вигляд.

– Є, – запевнив Каїтан і сів.

– Нема у вас ніякої думки, – категорично сказав Колишев.

Мірошнику підіграє, подумав Лобан. Нічого вам не допоможе, визнаєте критику справедливою і каятися будете. Таких звинувачень не заперечите.

– Прошу, Семене Петровичу, – сказав Мірошник Мартинюку.

– Я. – особа зацікавлена, так би мовити, і буду говорити коротко, – сором'язливо посміхнувся Мартинюк. – Я не хочу заперечувати можливість появи нових методів посадки лісів у наших умовах... Їх шукали і шукають вчені багатьох країн, але це справа майбутнього... Я вдячний і щасливий, що наш торфогніздовий метод знайшов таке гаряче схвалення в директивних органах, то й знайшло своє відображення у відповідних інструкціях, які набрали сили закону... Так, так, товаришу Вигдаров, не посміхайтесь. Те, що зроблено в Степовому лісгоспі товаришем Запорожним, я не можу розцінити інакше, як авантюризм. Про це я вже говорив і йому, і моєму шановному колезі професору Вигдарову... Запорожний перевиконав план посадки лісів, його хвалили, преміювали, але дозвольте запитати: що з цього матиме народ? Нічого. Посадки, проведені за методом Вигдарова, щезнуть із землі через рік.

– Не щезнуть! – сказав Вигдаров.

– Третина саджанців пропадає, товаришу Вигдаров, на наших дослідних ділянках, а що буде в степу? – Мартинюк знизав плечима, мовляв, я лише констатую факт.

– А хто поверне державі витрачені кошти? – подав голос уповноважений.

– За це треба судити! – сказав прокурор.

Лобан сумно похитав головою.

– Я розцінюю, – провадив далі Мартинюк, – з дозволу сказати, експерименти Запорожного і Вигдарова, як... дискредитацію...

– Свідому! – підкреслив уповноважений.

– Свідому... – повторив Мартинюк, – великого плану перетворення природи. Ми, вчені, повинні бути перш за все чесними перед своїм народом і думати не про свою особисту справу, а про велику місію і справу, якій ми служимо.

– По-вашому виходить, що Запорожний свідомо йшов на шкідництво? – запитав

Колишев і закашлявся. – Ні, ви відповідайте, товаришу Мартинюк.

– Я не можу стверджувати, але факти, які... опубліковані в статті... – розводив руками Мартинюк, – не на користь товариша Запорожного... Але я не хотів би звинувачувати його, бо він – практик, досвіду в нього небагато, його просто... дехто використав у власних цілях...

– Ви, товаришу Мартинюк, – тицьнув пальцем у зблідлого Семена Петровича Колишев, – давайте без оцього "дехто", "не на користь". Ви говоріть нам ясно і просто, а то розводите демагогію.

– Товаришу Колишев, – подав голос уповноважений, – ви не в нарядній шахти, а на бюро райкому і розмовляєте з ученим.

– Треба говорити просто і ясно і в нарядній, і на бюро, – відповів Колишев. – Вони ж звинувачують мало не в шкідництві Запорожного і Вигдарова, комуністів, фронтовиків, хай доведуть мені, що це так, і я голосуватиму за їх виключення з партії, а він мені антимонію розводить...

– Дмитре Андрійовичу! – постукав олівцем Мірошник.

– Тридцять шість процентів саджанців, висаджених восени і весною в Степовому, – пропало, – помахав якоюсь доповідною уповноважений. – Вам зрозуміло, товариші? Це сотні тисяч карбованців. Які вам ще потрібні факти, товаришу Колишев?

– Пропали й ті, що були посаджені за методом Мартинюка, – сказав Колишев. – У нас другий рік нема дощів.

– Ви облиште оці посилення на об'єктивні причини, – махнув рукою уповноважений і звернувся до Запорожного: – Які площі збереглися краще?

– Там, де садили з торфом, – відповів Запорожний.

– Ясно? – запитав уповноважений. – І ми, товаришу Колишев, будемо пов'язувати цю справу з політикою.

Будемо. І висновки відповідні теж зробимо. Думаю, що мам треба дати нашу оцінку... експериментам професора Вигдарова, написати листа до Академії сільськогосподарських наук і просити розібратися в цій, гм... науці. А щодо Запорожного, то я тут, товариші, нічого не розумію... Справді, льотчик, фронтовик, не новачок у лісовому господарстві і... така... кричуща безвідповідальність, окомилування. Як ви могли сліпо довіряти тим сумнівним експериментам, товаришу Запорожний?.. Я, здається, питаю вас?

– Можна? – звернувся Запорожний до Мірошника, той кивнув головою. – Все, що я зробив у Степовому, я робив свідомо, товаришу уповноважений.

– Тим гірше, – буркнув Лобан.

– Свідомо, – підкреслив Запорожний. – І професор Вигдаров до останнього часу не знав, що ми залісили таку велику площу без внесення торфу. Я переконаний, що метод Василя Олександровича – це єдиний метод, який дозволить нам виконати оту велику місію, про яку так проникливо говорив Мартинюк. Якби ми в Степовому чекали на торф, обіцяний товаришем Каїтаном, то ми не посадили б і третини тих площ...

– Але ліси насаджуються на десятки років, а не для квартальних зведень, – сказав

Мартинюк. – Через рік там, де не внесено торфу, – буде пустеля.

– Побачимо... Дайте нам... дайте мені два роки, і я вам доведу...

– За такі речі можуть дати і п'ять, – засміявся Лобан.

– Ви дуже дотепна людина, – Запорожний зміряв нищівним поглядом Лобана. – У тому, що я робив, є ризик, але нове завжди пов'язане з ризиком.

– Це не гра в карти, товаришу Запорожний, – сказав уповноважений. – Так ви що, не визнаєте своїх помилок?

– Не визнаю.

– Ви чуєте, товариші? – окинув поглядом кімнату уповноважений. – Значить, по-вашому, стаття товариша Лобана – наклеп?

– Ні. Просто її писала людина, яка нічого не хоче зрозуміти, – відповів Запорожний.

– Ви що, заперечуєте правдивість фактів? – Лобан аж підскочив на стільці.

– Ні. Гектари названо правильно, а все останнє – крик невігласа і кон'юктурника, – Запорожний сів.

– За образу моєї особи, – почав Лобан, але його обірвав Мірошник.

– Що ви скажете, Василю Олександровичу? – звернувся до Вигдарова.

– Нам треба з вами посадити ліси на сто сорока тисячах гектарів придніпровських піщаних арен, – тихо почав Вигдаров. – Цьому я присвятив багато років свого життя і тільки тепер, можливо, я зі своїми товаришами наблизився до розгадки таємниці: чому гине частина саджанців, висаджена без торфу... До річч, гинуть і з торфом... Я не рекомендував Івану Трифоновичу застосовувати на великих площах мій метод посадки лісу, але не знімаю з себе відповідальності і буду відповідати разом з ним.

– Дякую, – Мірошник підвівся з-за столу. – Хто ще хоче виступити? Нема? Товаришу Запорожний, ви знайомі з проектом рішення бюро?

– Ні.

– Чому не ознайомили? – запитав Мірошник завідувача оргвідділу.

– Проект був у товариша Лобана, – відповів той.

– Я не встиг, бо Запорожний запізнився на бюро, – пояснив Лобан.

– Зачитайте, – стомлено сказав Мірошник.

– "За допущення серйозних помилок і застосування антинаукового методу посадки лісу, що призвело до дискредитації самого плану перетворення природи, за необгрунтовану витрату коштів, асигнованих на залісення піщаних арен, Запорожного Івана Трифоновича виключити з рядів партії, як такого, що не виправдав довір'я. Друге: увільнити т. Запорожного І.Т. від обов'язків директора Степового лісгоспу", – прочитав Лобан.

– Я проти! – сказав Колишев.

– Почекайте, товаришу Колишев, – суворо поглянув на голову райвиконкому Мірошник. – При підготовці проекту рішення у нас розійшлися думки. По першому пункту...

– Зрозуміло, – уповноважений щось шепнув Лобану.

– По першому пункту, – повторив Мірошник, – бо товариш Каїтан привіз уже з

собою наказ начальника облземвідділу про зняття з роботи товариша Запорожного.

- Оперативно, - закашлявся Колишев.

- Ми у відділі вже обговорювали статтю, - пояснив Каїтан, - і зробили висновки з виступу обласної газети.

- З семи членів бюро, - вів далі Мірошник, - чотири, в тому числі я і товариш Колишев, проти виключення з партії Запорожного.

- Відпускаєте його без всякого стягнення? - здивувався уповноважений. - Які благодійники!

- Ми не благодійники, а члени бюро, товаришу уповноважений, - спокійно зреагував Мірошник. - Ми пропонуємо записати догану Запорожному за порушення інструкції.

- Справа ваша, - байдуже мовив уповноважений, - думаю, що вас підправлять...

- Хто за те, щоб виключити Запорожного Івана Трифоновича з партії, прошу голосувати... Троє... Хто за те, щоб оголосити йому догану із занесенням до особистої картки? Чотири голоси. На цьому засідання бюро, якщо немає якихось зауважень, дозвольте закрити... Вас, товаришу Запорожний, прошу залишитися.

Запорожний підвів голову: в кабінеті, крім Мірошника, нікого не було. Він не помітив, коли всі порозходилися і, може, й не чув, як скінчилося голосування, хоча й дивився широко розплющеними очима поперед себе.

- Дати води? - спитав Мірошник.

- Не треба, - стрепенувся, почувши голос Мірошника. - Не виключили?

- Ні. - Мірошник стояв спиною до Івана - не міг дивитися на його враз постаріле обличчя.

- Я поїду, - вже твердо сказав Запорожний.

- Куди!

- Не знаю... Може, в обком?

- Зараз не треба.

- Чому?

- Хай трохи охолонуть деякі голови, - сказав Мірошник. - Ця справа вже вийшла за межі області. І знайдуться ще мартинюки й лобани різних рангів... Я сам говоритиму в обкомі з першим... Він зрозуміє.

- Але його можуть неправильно інформувати, Романе Олексійовичу, - звів тривожний погляд на Мірошника. - У них є формальні докази моєї провини, а я поки що не можу заперечити її. Мені потрібен час. Рік, два... Кому передавати справи?

Мірошник усміхнувся:

- Каїтану... Він ще не знає, але наказ підписаний. Нічого, Іване, переживемо. Партія - це ж не Лобан, не отой переляканий уповноважений, у неї руки чисті і розум світлий, друже.

- Інакше я не хотів би жити, - тихо промовив Запорожний. - Я поїду.

- На Овечий?

- Попрощаюся. Жаль мені залишати, Романе... Які там люди! Спасибі, що Ілька

прислали до нас, і за Марину спасибі, що прийняли в партію... Вони все зроблять... у Кам'янське лісництво мені можна повернутися?

- Звичайно... Але не думай, що надовго, - застеріг Мірошник.

- Ні, - відповів Іван, - уже звідти не поїду нікуди... Одружусь, Романе Олексійовичу, та й житиму... На весілля приїдеш?

- Приїду, - пообіцяв Мірошник. - Машину дати?

- Емтеесівською поїду.

- Ти, Іване, тримайся... розумієш? - Мірошник обняв за плечі Запорожного і провів до дверей. Раптом пролунав різкий телефонний дзвінок. - Слухаю... Добрий день, Антоне Григоровичу...

Дзвонив секретар обкому партії по сільському господарству, зрозумів Іван. Телефонна трубка резонувала, і всю розмову було чути, хоч і прикривався рукою Мірошник.

- Ти що ж, у ліберали записався? - заповнював кімнату владний голос.

- Чому?

- Що це за рішення?

- Ми все зважили...

- Мені доповідали, як ви зважили... Розвели великодню балачку! Як дійде у верхи, то... гнати його з партії треба... Щоб завтра був у мене.

- В обком викликають, - пояснив Мірошник, сподіваючись, що Запорожний нічого не зрозумів з цієї розмови.

Іван мовчки вийшов. Півторатонка стояла біля райкому.

- На Овечий, - наказав Іван шоферу.

- Єсть! - клацнув той підборами старих черевиків. - Чого ж ви в кузов полізли, товаришу директор?

- Давай, - вдарив Іван рукою по кабіні.

Степ бив пружним вітром в Іванові груди, його безмежжя й м'який пастельний присмерк заспокоювали Запорожного, згладжуючи гостроту пережитого за ці кілька годин. Добре, що скінчилося так, заспокоював вкрадливий смиренний голосочок, що раптом озвався з глибини свідомості. Могло ж бути гірше, якби виключили з партії і віддали до суду. Голосочок поступово втрачав смиренність і ставав дедалі упевненішим: ти працював чесно, ти не втік із цих пісків, коли було тяжко, ти багато зробив. Тебе не оцінили, не зрозуміли, ти опинився в лещатах між Мартинюком і Вигдаровим, тебе жорстоко покарали ті, хто сам повинен відповідати за ці майбутні і сущі нині ліси... Кидай цей дикий степ, голосочок уже торжествував, їдь до своїх старих замріяних подніпровських лісів, де ще є сліди твого батька й твої, на тебе чекає твоя любов; а тут хай спробують інші, хай переживуть години розпачу, власного безсилля перед сонцем, вітрами й піском. Ти маєш право на спокій. Досить. Ниють твої рани, терзають душу спомином і гіркотою нездійсненої мрії винищувачі, що злітають у небо, вони сняться тобі щонаочі, і вранці в тебе болять руки, наче ти весь час тримав штурвал...

Ти добре зробив, хвалить голосочок, сказавши Мірошнику, що поїдеш у Кам'янку.

Догану через рік знімуть, все забудеться, і придуть нові радощі. Не журися, Запорожний!

Смиренний голосочок, зробивши своє, тихенько вкублвся на дні стривоженої Іванової душі.

З п'ятьми виповз освітлений повним місяцем піщаний курган. Уночі він здавався вищим, ніж був насправді. Іван згадав, як уперше видиралися вони з Марино по його крутому схилу. Вона тягнула Івана за руку і так вперто йшла, наче за вершиною кургану мав початок для неї новий світ. Люди чогось завше прагнуть хоч трохи піднятися над рівниною, протоптують стежки на горби і кургани, мандрують по горах і, ризикуючи життям, підкорюють неприступні гірські перевали й вершини. Івана теж охоплювала пристрасть до висоти, ні з чим не зрівнянне відчуття лету й простору. Його суть він найповніше відчував у бою, коли йшлося про життя і смерть. У ті хвилини не думалось про себе, звичайний, інстинктивний страх зникав, поступаючись місцем холодному тактичному розрахунку, залізній витримці військового льотчика, за плечима якого була рідна земля і доля народу. Запорожного ніколи не полишало це високе почуття, і для нього був незабутній день, коли йому, пораненому, вручили партійний квиток на аеродромі, і лише тоді поклали його санітари на носилки.

– Ви завоювали право стати комуністом своєю відданістю і кров'ю, – сказав тоді Запорожному комісар ескадрильї, – у вас буде багато орденів, але партійний квиток – один. Це, Запорожний, не нагорода, а суть вашого життя й боротьби. Пам'ятайте про це завжди: в радості й у важкі часи.

І Запорожний пам'ятав про це завжди. Він десятки разів ризикував життям, виручаючи своїх друзів, і вони не роздумували ніколи, якщо потрапляв у біду він...

Зараз уже не потрібно ризикувати життям, підтверджуючи цим вірність своїй партії, тепер інші часи, але треба залишитися і в цих буднях таким, як ти був, Запорожний, у бою, зберегти оту високість духу. Так думав Іван, вдивляючись у знайомі обриси степу. Мабуть, цей степ і глибинь нічного неба настроювали Запорожного на таку душевну патетику – думалося про велике.

Уже світало, коли Запорожний добрався до хати Заклунних. Біля ганку стояло відро з водою, а на поренчатах висів білий рушник. "Марта", – подумав Іван і з насолодою вмився. Потім скинув свій запорошений одяг і в самих трусах довго ходив по підвір'ю, збиваючи ногами краплинки роси на вижухлій траві. Треба було б новий паркан зробити Ользі, подумав, а то заносить піском. Потім набрав води і полив обидві Мартині ялинки. Виросли як! Колись червоні стрічки, якими пов'язала Марта ялинки, тепер стали сірими, і це було неприємно. Іван зірвав їх і повісив на стовпчик ганку. Рука ковзнула по зарубках. Іван подивився на "свою". Мотоцикл у Матвія Карагача він виграв, але більше зарубок не буде...

Іван сполоснув ноги і стомлено витягнувся на ліжку. Чисте, холодне простирadlo відмежувало його від духоти ночі: можна поспати зо три години, вирішив Іван. Може, приїде Каїтан, треба передати йому справи, а потім уже попрощатися... Паркан треба було б зробити Ользі... Над степом поплив гуркіт – рано полетіли хлопці...

Іван не чув, як тихенько скрипнули двері, що вели до Мартиної кімнати, не бачив, як протиснулася у вузьку щілину (бо сундук заважав) Марта в самій сорочці, з палючими, якимись напівбожевільними очима. Вона сіла на краєчку ліжка і довго дивилася на засмагле і серйозне уві сні обличчя Івана. Такий вигляд, певно, надавав йому шрам, пересікши брову. Марта кінчиками пальців доторкнулася до чола, й Іван розплющив очі. Мабуть, він подумав, що це сон, бо знову заплющив повіки, але це тривало тільки мить, – Марта впала йому на груди, і він відчув усе її тіло. Палкими поцілунками вона покрила його щоки, підборіддя, груди, наче боялася, що його хтось забере від неї зараз і назавжди.

– Здрастуй, – тихо прошептала Марта. Це просте, звичне слово могла так промовити лиш вона, вкладаючи в нього і радість зустрічі, і печаль, і надію. Це слово було наче їхнім паролем, тільки їм двом воно могло замінити безкінечні розмови. – Здрастуй...

Все це сталося так раптово, що Іван і не опам'ятався, як Марта опинилася під простирадлом, він бачив тільки її оголені кругленькі груденята і відчайдушні очі.

– Марто? Що ти? – Він не мав сили відштовхнути її від себе. – Марто!

– Я хочу бути твоєю... чуєш?... Я люблю тебе... Ти мій... Я люблю, – виплутувалися слова з розпущених кіс.

Дурний півень стрибав у вікно, намагаючись втриматись на підвіконні і з цієї висоти проспівати свою пісню. Марта здригнулася з переляку. Іван зірвався з ліжка і, наче по сигналу тривоги, вмить одягнувся і розчинив двері. Марта й не поворухнулася – лежала в збитій білій сорочці, з розкиданими по подушці косами і з ненавистю дивилася на Запорожного.

– Ти... ти... гидуєш? Так? Ти не хочеш мене? – вона ткнулася лицем у подушку й тихо заплакала.

– Марто, не треба... Ти ж зрозумій, моя дівчино. – Іван схилився над Мартою і погладив мокру від сліз щоку.

Марта не обернулася.

– Я люблю тебе, Іване... Я не можу без тебе... Я хочу бути з тобою... Я. тобі народжу сина, я... – говорила в глуху стіну...

– Марто, не треба про це... Ти ж усе знаєш... У мене є Ярина...

– Нема! – Марта, прикриваючись простирадлом, зіскочила з ліжка. – Я вигнала її звідси, і вона не повернеться до тебе! Не повернеться!

– Як вигнала, коли? Вона була тут? – не вірив своїм вухам Запорожний.

– Була, – обпалила недобрим поглядом.

– Де ж вона?

– Поїхала... Вона говорила, що вагітна від тебе... І я сказала, що вагітна...

– Ви що, подуріли? – Іван навіть спробував усміхнутися. – З ким вона приїздила?

– Сама, верхи... Що мені робити, Іване? – з мукою дивилася на Запорожного. – Що мені робити, скажи!

– Іди до своєї кімнати, поки мати не прокинулася. Дівчисько.

Марта відкинула розпущену косу і відступилась од нього.

- Може, ти ще колись пошкодуєш, - сказала і швидка щезла за дверима.

* * *

Не хотіла Марина справляти ніякого весілля - не молоді ж вони з Парамоном, навіщо людям очі зривати.

А Парамон - на своєму:

- Хочу, Марино, щоб цей день запам'ятався нам, бо довго чекав його. А крім того, пообіцяв, що Лідію Миколаївну покличу з генералом...

- Коли пообіцяв?

- Як у гостях був.

- Хіба приїдуть?

- Попрошу машину в Запорожного і привезу. Сусідів покличемо.

- Добре, Парамоне, - погодилася Марина.

Ні, не думала Марина, що доведеться їй пережити третє весілля. Почують люди - здивуються: хто подумав би? Не вітряна ж якась, а тиха, скромна Марина, з вічно сумними очима, уже третього причарувала. Ну, люди поговорять-поговорять та й звикнуть, а що скаже Ганнуся? Це найбільше тривожило Марину, бо не маленька ж. Вирішила нічого не таїти перед дочкою.

- До нас, Ганнусю, - сказала вранці, заплітаючи їй косу, - перейде жити... Парамон...

- Отой жовтоокий? - байдуже запитала Ганнуся. - А в нього що, хата розвалилася?

- Ні... Він... ну... ми хочемо одружитися...

- Він буде твоїм чоловіком? - спитала Ганнуся.

- Хочу, щоб ви батька мали, важко нам, - зітхнула Марина. - Він добрий, не зобидить...

- А якщо мій тато повернеться? - спливла давня надія.

- Не повернеться вже, Ганнусю. Ніколи... - Марина пригорнула до себе дочку, і Ганнуся, вткнувшись носиком у теплі материні груди, тихо заплакала. - Не треба плакати, бо весь день буде в сльозах...

- Не буду, мамо, - поцілувала матір в щоку, і Марина сприйняла це, як доччину згоду і прощення.

У хату зайшов заклопотаний, як завше, Ілько Сторожук.

- Запорожний просив, щоб прийшла, Марино, - подав руку господині, Ганнусі і, переконавшись, що більше вітатися ні з ким, заховав її в кишеню.

- Я зараз, Ільку, - накинула хустку Марина. Вже на вулиці спитала: - Що там було в райкомі?

- Розкаже...

Іван сидів у кімнатці бухгалтера і щось писав. Привітавшись з Мариною, підсунув їй свого стільця, бо їх всього було два, а сам сів на підвіконні.

- Що ж, уся парторганізація зібралася? - зажурена посмішка з'явилася на обличчі Запорожного.

- Протокола писати? - Ілько Сторожук як партгрупорг вважав тепер за необхідне фіксувати кожне їхнє зібрання.

- Не треба, Ілька Гнатовичу, - відповів Запорожний. - Уже все записано... Доповідаю вам, що мене звільнено від обов'язків директора лісгоспу і... винесено догану...

- Що-о?! - вихопилося в Марини.

- Га? - думав Ілько, що не дочув.

- Як же це? За що, Іване Трифоновичу?

- Я вам розкажу...

* * *

Якби Степану Стратоновичу Каїтану сказали, що завтра буде землетрус і він провалиться кудись на той світ, то він повірив би цьому більше, ніж словам начальника облземвідділу:

- Вас, Степане Стратоновичу, - сказав начальник, дивлячись в далечінь, правда, обмежену пофарбованою стіною, - призначено директором Степового лісгоспу...

- Не розумію, - розгубився Каїтан. - Мене? За що?

- Вас. Замість Запорожного, - підтвердив начальник. - Є така думка...

- Але я... У мене сім'я і взагалі... Я не можу... виправдати довір'я, - нарешті знайшов аргумент Каїтан.

- Виправдаєте, - сказав начальник. - Скільки вам треба часу, щоб зібратися?

- Володимире Карповичу, - дзеленькнув графин з водою в руках Каїтана, - я ж тут... справлявся... під вашим керівництвом... А сам я не вмію...

- Там ви теж будете під моїм керівництвом, - заспокоїв його Володимир Карпович. - Майте на увазі, що Степовий лісгосп іде першим у постановах уряду... План осінніх посадок знову збільшено. Негайно їдьте, організуйте доставку торфу і... виправляйте становище...

- Але я, Володимире Карповичу, не знаю, чи справлюсь...

- Справитесь. Мусите. Бажаю успіху. - Володимир Карпович потиснув руку Каїтану, давши зрозуміти, що розмову закінчено.

Добрівши до свого кабінету, Степан Стратонович подзвонив дружині і доповів про новину. У складних випадках він завжди користувався телефоном і, очевидно, мав рацію, бо вести розмову з Юлією віч-на-віч було не дуже безпечно. Після короткого повідомлення про суть справи Каїтану вже не довелося говорити. Далі говорила Юля. Почавши з того, що він коротить їй віку і з риторичного запитання: навіщо вона, дурна, вийшла за нього, старого пня, заміж, Юля все-таки перейшла до практичної поради.

Каїтан витер піт і, пообіцявши Юлі виконати все, що вона наказала, пішов до лікарні.

Стурбовані лікарі оглянули Каїтана і підтвердили діагноз, підказаний Юлією: нервовий розлад, аритмія, бронхіт і (не міг довго згадати Каїтан) запалення того нерва, на якому сидять...

Дивно влаштована людина. Досить потрапити їй в якесь нове оточення чи

обставини, як мимоволі вона починає вбирати все, що відбувається навколо. Так сталося і з Каїтаном. Прийшовши до лікарні майже здоровим, хоча й знервованим, він через місяць ледве пересував ноги, особливо, коли приходила на провідини Юля. Всі відомі їй хвороби одна за одною напосідали на Каїтана, і ночами він подумував, чи не написати духівницю.

Володимир Карпович часто дзвонив до лікарні, турбуючись про здоров'я Степана Стратоновича, але відповіді були невтішні: мучив Каїтана головний біль. Юля доводила лікарям, що в нього розривається голова на шматки, а коли й перестає боліти, то гуде, як порожній млин. Лікарі розводили руками – аналізи були нормальні, Каїтан поправився на два з половиною кілограми, а на щоках розпливався рум'янець.

Провідували Степана Стратоновича товариші по роботі, але змін не було: нового директора Степового лісгоспу не призначали. Тактика Юлії зазнавала поразки, і одного разу, коли вона з'явилася в лікарні, Степан Стратонович сказав:

– Нічого не вийде, Юлю. Два місяці проваляв дурня і досить. Принеси мені коверкотові штани...

Юля обізвала його різними словами, використовуючи, як учителька мови, гіперболу і порівняння, але сині коверкотові штани принесла.

– З одужанням, – чомусь ехидно посміхнувся Володимир Карпович, побачивши Каїтана. – Я знав, що ваше бажання поїхати працювати в Степовий переможе хвороби. Зичу успіху.

На другий день Степан Стратонович Каїтан уже приймав справи лісгоспу від Запорожного.

Ішли осінні посадки лісу, торфу завезли мало, і доводилося порушувати норми його внесення в ґрунт. Про виконання плану не могло бути й мови.

– Підклав ти, Запорожний, мені свиню, – сказав Каїтан, обходячи посадки. – Хто тебе гнав у шию?. Садив би стільки, скільки було торфу, а то розмахнувся... Тепер сам у кущі, а мені...

Іван промовчав і повів Каїтана на ділянку, де працював розпашник Матвій Карагача.

– Молодці, – похвалив Каїтан, спостерігаючи, як глибоко вгризалася сталева лапа в ґрунт. За розпашником ішли жінки і вручну висаджували сосонки.

– Тепер ми вдесятеро швидше засаджуємо площу, – сказав Запорожний.

– Хто це придумав? – поцікавився Каїтан.

– Матвій Карагач, – показав на одноокого тракториста, що сидів за кермом.

– Та що ви, – махнув рукою Карагач, – я тільки залізо гнув... Це Іван Трифонович з Вигдаровим оцю штуку придумали.

– Треба написати про цей розпашник у міністерство, – занотовував щось у блокноті Каїтан, – хай замовлять на Лубенському заводі для всіх лісгоспів. Доручаю тобі, Іване Трифоновичу.

– Пробачте, Степане Стратоновичу, – відповів Запорожний, – але я виїжджаю звідси... І так засидівся.

- Так, так, - промовив Каїтан, шкодуючи в душі, що не матиме такого помічника. - Коли ж їдеш?

- Завтра, Степане Стратоновичу. Не згадуйте лихом.

- Завтра не поїдеш, Іване Трифоновичу, - сказав Карагач. - Парамон жениться, ферштеєн?

* * *

Посильний з військкомату привіз повістку до призову Максима Матвійовича Карагача. Заголосила Гайна на весь хутір, аж поки не втихомирив Матвій:

- Це, Ганю, діло святе, наше, і щоб я крику не чув, бо це ображає мою солдатську душу.

- Це ж на три годочки, - схлипувала Ганна. - Проводи влаштувати треба, Матвію.

- Без проводів обійдемося, хай тверезий іде, без лементу і крику...

Максим збирався в дорогу, вислуховуючи батькові та материні поради, і не міг уявити, що завтра вже не побачить свого хутора, Марти...

Він прибіг пізно до Заклунних, але Ольга сказала, що Марта спить і будити її не буде. Максим хотів написати їй прощального листа, але так і не написав.

Раненько під'їхала машина до Карагачевого двору, Максим вибіг на вулицю і побачив людей; що стояли біля хати Заклунних: чого це вони зібралися? Виявилося, що з Максимом поїде і Запорожний: стояв його старенький чемодан і якийсь вузлик.

На ганку, мов прилипла до "свого" різьбленого стовпчика, стояла заплакана Марта. "Невже за мною плаче? - підкотилося щось пекуче до Максимового горла, але вона байдуже подивилася на допризовника. - За Іваном плаче".

Потім під'їхав на своєму "цундапі" Матвій Карагач і, показуючи на Іванову зарубку на ганку, сказав:

- Забирай мотоцикла, Іване Трифоновичу, - все-таки більше року протримався на Овечому. Я програв. Ферштеєн?

Усі засміялися.

- Колись заберу, - відповів Іван і пішов до машини.

За ним кинулися Марина й Парамон, щось довго говорили Запорожному, і він розгублено дивився на них.

Максим вибрав хвилину, коли біля Марти не було нікого, підійшов:

- Я їду...

- Щасливої дороги, Максиме.

- Писатимеш?

- Не знаю...

- Прошу тебе...

- Навіщо?

- Я люблю тебе, Марто... Люблю, - Максим раптом побачив біля ганку легеньку постать Ганнусі, яка вп'ялася своїми великими карими очима в нього.

- Я знаю, - гірко-гірко всміхнулася Марта. - Але ти не думай про мене... Не треба... Я - погана дівчина, Максиме.

Марта подала йому руку і пішла до хати. Нетерпляче сигналив шофер. Максим розпрощався з хуторянами, поцілував матір.

- Неси, Максиме, службу справно, - сказав Карагач і поцілував сина.

Максим виліз у кузов.

- А ви, Іване Трифоновичу? - запитав Запорожного.

- Не пускають, - розвів руками Іван, показуючи на Марину й Парамона, - маю ще на весіллі відгуляти. Важчаю тобі добра, Максиме!

Машина рушила, Максим вдивлявся у вікна Мартиної хати: може, хоч ще раз побачить її.

- Стійте! Стійте! - раптом почув Максим і побачив Ганнусю, яка бігла за машиною.

- Ганнусю, вернись! - гукала Марина, але та не чула.

Максим постукав по кабіні, шофер загальмував.

- Чого ти?

- Почекай.

Ганнуся підбігла до машини, вхопилася за борт кузова і стала на колесо, Максим підхопив її, думаючи, що її вона хоче їхати.

- Ні, ні, - промовила Ганнуся, - я не поїду.. Я хочу тобі сказати... Я буду писати тобі листи... Добре?... Я буду чекати тебе... Я...

Шофер знову засигналив.

Ганнуся обхопила Максима за шию і на очах усього хутора поцілувала.

14

"Вчора мене приймали в комсомольську організацію. Питали, чи є родичі за кордоном. Я сказала, що є: десь там похований мій тато..."

(Із зшитка Ганнусі Гомон)

Не думала й не гадала Марина, що стільки гостей прийде на їхнє з Парамоном весілля. Спочатку хотіла в хаті накрити стола, а потім довелося витягувати його на подвір'я, бо люди все підходили. Матвій Карагач зняв зі свого горища кілька прадавніх дощок і збив з них щось схоже на високий поміст, до нього згодом було припасовано ще й кілька сусідських столиків. Хутірські та лісгоспівські молодиці з самісінького ранку чаклували біля печі, допомагаючи Марині.

Сходилися гості, поздоровляли Марину, чоловіки вмощувалися біля плоту й чадили махоркою, чекаючи частування. Прийшли з бурової Каїтан з Ільком Сторожуком, хоча директор не одразу й погодився.

- Розсадник у мене горить, а вони весілля.

- Треба вам прийти, Степане Стратоновичу, - сказав Ілько.

- Чого я там не бачив? У мене печінка хвора і... розсадник горить...

- А тут, може, людське щастя народжується, так що директор мусить бути, - зауважив Ілько, - Ось генерал Чоботар, к приміру, теж зайнятий чоловік, а приїде...

- Генерал? - перепитав Каїтан. - Нема в нього роботи, то буде по весіллях їздити.

- І Запорожний зостався, - переконував Ілько. - Не можна Марину й Парамона

зобидити, Степане Стратоновичу, тут в усьому праця їхня тяжка лежить.

Ну, якщо генерал буде, подумав Каїтан, то треба зайти. Змарнів і постарів за ці дні Каїтан. Згадував свою роботу і колишнє життя як прекрасний сон: сидиш собі в облземвідділі, папери підписуєш, по телефону дзвониш, а за вікном – садочок, річечка... у відрядження поїдеш, так не на вік же, повернешся за кілька днів, Юля чекає... Вечорами у парк ходили... А тут – ні дня, ні ночі. Живеш в якійсь комірчині, їси чортзна-що і цілими днями ходиш по цих пісках під пекучим сонцем, яке, здається, і не заходить тут. Передають по радіо, що на півночі й заході України ідуть дощі, осінь настає, а тут мовби вічне літо. Одне слово, Африка, як каже Ілько Сторожук.

Дивак цей Ілько, міркує Каїтан. Що він думав, коли, залишивши свої зелені Семидоли, приїхав сюди зі своїм взводом? Міг же відмовитися, інвалід, діти... Ні, приїхав. На другий день уже й дружину на роботу послав і сам крутиться в лісництві, як муха в окропі. Жодного разу не чув од нього скарги Каїтан. Хоч коли б устав Степан Стратонович, хоч коли б появився на ділянках Сторожука, – Ілько вже на роботі. Порожній рукав запхнутий за пояс, щоб не теліпався, в кишенях повно якихось книжечок і газет: як тільки випадає вільна хвилина – Сторожук читає. Це стало його пристрастю, наче щойно навчився грамоти. Розповідали Каїтану, що Ілько ніби якось ішов у лісництво, читаючи на ходу, бо дорога далека, а степ рівний – не спотикнешся; читав, читав, коли дивиться: річка. До Дніпра дійшов. Може, й вигадали, що до Дніпра, але те, що кілометрів з десять по степу пройшов, то правда.

– Колись, Ільку, – сміялася Тетяна, – зачитаєшся й додому не вернешся.

– Треба мені, Таню, все знати, бо це я для тебе просто Ілько, а люди приходять до мене, як до партійного, значить, групорга... Мені й агітацію всяку треба вести і пропаганду. Ось, скажімо, сьогодні питає мене Охрім: що таке "план Маршалла"? От і розкажи йому.

– Видно, якийсь маршал план видав, може, Жуков? – сказала Тетяна.

– Еге, – махнув рукою Ілько, – попала пальцем в небо. Добре, що Запорожний розказав, а так довелося б Охримові вік прожити й не знати про цього хитрого буржуя...

Каїтана захоплювали Сторожукова розважливість і спокій, поєднання природного розуму й солдатської витримки. І якщо говорити правду, то Степан Стратонович почуває себе перед Сторожуком винуватим, чесно подивитися йому у вічі не може, бо не полишає Каїтана думка втекти (підленька думка, але свердлить вона мозок) з Овечого і, мабуть, Ілько знає про це.

Каїтан попросив Запорожного, щоб той перед від'їздом визначив ділянки, на яких не прижилися саджанці.

– Зроби це для мене, Іване Трифоновичу.

– Ви ж перевіряли з комісією, – здивувався Запорожний. – Собі не довіряєте?

– Ні. Хочу докопатися, хто ж має рацію: Мартинюк чи Вигдаров?

– По-вашому, Мартинюк, – відповів Іван. – Ви ж про це заявили на бюро... Чого ж засумнівалися тепер?

– Знаєш що, Іване, – Каїтан поклав руку йому на плече, – така ситуація... Скажу тобі

чесно, що я зараз не можу відрізнити ділянки, які залісені по методу Мартинюка, а які по Вигдарову...

- Торішні можна, - сказав Запорожний, - з торфом - ріст інтенсивніший, але весняні... Краще перенесли посуху ті, які ми посадили за методом Вигдарова.

- Отже...

- Висновки, - перебив його Запорожний, - ви зробите через рік, Степане Стратоновичу... Авторитет Мартинюка не може триматися на гучних фразах і приятельських стосунках. Ці піски і час поставлять усе на свої місця. Я вам залишу карти усіх ділянок з детальними характеристиками. Але зараз мене найбільше тривожить розсадник. Якщо не підведемо воду - пропаде все.

А води не було. Каїтан і Сторожук не відходили від бурової, втрачали надію і бурильники: ґрунтові води відступали. Запорожний почував себе так, наче сам був винен у цьому. Якби пішла вода, то легше було б йому виїхати звідси, адже він пообіцяв людям воду, порятунок. Що скажуть люди? І навіть якщо мовчатимуть, то він побачить у їх очах зневагу.

Гості все поглядали на дорогу: де ж запропаستився Парамон?

- Воно, конешно, генерал на весіллі не завадив би...

- Не приїде, в нього свого клопоту повна голова.

- До солдата приїде.

- Якщо до кожного солдата на весілля почне їздити, то хто ж командувати буде?

- Ідуть! - висіли на воротах хлопчаки.

Справді" до хати підкотився широкий тупоносий джип, і з машини вийшли невеличка сива жінка, генерал Чоботар і щасливий Парамон. За ними несли якийсь ящик Сергій Картунов і Микола Шаров. Генерал з дружиною привітали Марину, а після її і Парамона разом.

- Просимо до столу! - вклонилася Марина.

* * *

Уже було проголошено безліч тостів за щастя і довгі роки молодих, і Парамон подумав, якби все хоч наполовину справдилось, то вони з Мариною прожили б у мирі та злагоді років триста. Усі тости вони з Мариною вислуховували стоячи, а після генералової промови Парамон виструнчився і на весь двір:

- Служу Радянському Союзу!

Радісно в Парамона на серці - такі люди славні зібралися, сидять усі хутірські - рідні та близькі, і ті, що в лісгосп на роботу поприїздили, як одна сім'я, бо різні там зайти та заробітчани не трималися довго в Степовому, zostавалися ті, хто зв'язував свою долю з цим майбутнім лісом.

До великої честі дожив Парамон. Хай і Марина порадіє за нього: і генерал тут з дружиною, і Запорожний залишився, і новий директор, і партійний секретар - товариш Ілько Сторожук. Он як, підморгує Парамон Матвієві Карагачу, який щось гаряче доводить капітану Шарову. Матвій тримає чарку в руках, але не п'є. Генерал розмовляє з Каїтаном, а Лідія Миколаївна з Мариною. На столах є що їсти, є що пити - Парамон за

всім стежить.

Марта сидить поруч з майором Картуновим, а напроти Запорожний. Вона й не подивилася на нього жодного разу.

- Я хотів би випити чарку, - підвівся Запорожний, і всі стихли, - за тих, хто народився і жив на цьому хуторі. За добрих, сміливих людей, які дали мені притулок, допомогли посадити перші деревця, повірили у велику мрію... Я хочу випити за здоров'я володаря цього степу, за діда Опанаса...

- Нема діда, - сказала Марта.

Всі переглянулися: справді, нема діда.

- Забули про старого, - з докором похитав головою Карагач.

- Пробачте, - Запорожний поставив чарку, перескочив через пліт і зник на Карагачевому "цундапі" в хмарі пилуки.

- Кликали діда Опанаса, - виправдовувався Парамон, - так він отару не хоче залишати.

- А що це за така знаменитість, - поцікавився Каїтан, - що за ним сам Запорожний поїхав?

- Чабан, - відповів Карагач.

- Я думав, бозна-хто, - всміхнувся Каїтан.

- Чого ви посміхаєтеся, Степане Стратоновичу? - спитав Сторожук. - Ми всі разом, може, зробили менше на цій землі, ніж він за свій вік...

- Та ні, я нічого, - почервонів Каїтан.

...Дід Опанас подякував Запорожному, вклонився весільним гостям і поважно підійшов до Марини й Парамона:

- Благословляю вас, діти... степом, сонцем і молодими нашими лісами... Мій дід і прадід колись думали, що ніколи не буде сили, яка зупинить ці піски. Я дожив до великого щастя, я побачив ліси в нашій стороні. Це зробили ви. Нічого, що вони ще маленькі, солдати теж виростають з дітей, - поглянув на Чоботаря дід Опанас. - Хай ніколи не болять ваші руки і світлими будуть ваші голови... Тобі спасибі, Іване, за те, що не злякався нашого дикого степу... Чув, що тебе зняли з директора. За що - не знаю. Кажуть, що порушив щось... Був би молодший, то пішов би та розпитав, а так у мене велика печаль буде, як ти поїдеш... Але хтось мусить піти і розпитати...

Дід Опанас випив чарку і сів біля Чоботаря.

- Спасибі за добре слово, діду, - сказав Чоботар.

- Слів добрих багато - та не до кожного пасують.

- Тату, ви б заграли нам, - перекилилася через стіл Ольга.

- Ні, дочко, на весіллях грати вже не буду, пальці не слухають, - дід Опанас поклав на стіл велику натружену руку з вузлуватими пальцями. - Колись ще грав на Мартиних іменинах веселої, а тепер тільки сумної можу...

- Ходімо погуляємо, - голосно сказала Марта Сергієві. Виходячи з-за столу, ненароком зачепила Івана. - Пробачте.

Сергій наздогнав Марту біля воріт. Вона, сміючись, взяла його за руку і потягнула в

степ.

* * *

Граф відчув незвичний запах і підняв голову: якась залізна тачка на трьох колесах з гуркотом під'їхала до чабана і зупинилася. Чабан щось сказав чорному собаці, якого звали Жук, подивився на отару, сів у залізну тачку й поїхав. Довга гирлига, мабуть для пристрашки, була застромлена в пісок на високому горбі, а на неї чабан повісив свою руду баранячу шапку – це вже знак для Жука: бережи шапку й не випускай у степ отару.

– Дивись мені! – погладив Опанас Жука.

"Добре", – помахав Жук хвостом і віддано подивився на чабана.

Залізна тачка з чабаном помчала до кошар. Граф подумав, що, мабуть, натрапив чабан на воду і, незабаром повернувшись, пожене отару на водопій. Хотілося пити. Граф і баранчики-дволітки ще трималися, а ягниці і ягнята, збившись у купу, лежали, важко дихаючи, і здавалося, що стогнав степ.

Сонце повільно котилося до обрію, спека спадала. Ніцці потроху оживали. Від отари відділялися гурточки місць, никали по степу, шукаючи поживи. Далеко не заходили – Жук був насторожі. Коли вівці відходили на недозволену відстань, він зривався і щодуху мчав до них, заганняв до отари, сердито гавкаючи. Звичайно, на Графа Жук не осмілювався гавкати таким тоном, але свою зверхність намагався показати, особливо коли посилав його чабан.

Минуло вже чимало часу, а чабан не повертався. Граф прийнявся – залізною тачкою й не пахло. Хотілося пити. Граф знав дорогу до водопою, але ніколи не наважувався вести отару без дозволу чабана. Але якщо його нема, то хто може зупинити Графа? Граф відбіг од отари, підняв голову і голосно звернувся до своєї рідні: "Бе-е! Бе-е-е!"

Все було зрозуміло. Вівці посхоплювалися із землі й почали гуртуватися навколо Графа.

Жук вискочив на горбочок і загавкав:

Ви куди оце зібралися?! По місцях! Ні кроку з місця!"

Бе-е! Бе-е-е!", – кинув клич Граф і пішов у степ, до хутора, до кошар, де на них чекала вода. Чиста, холодна, трошки солонкувата.

"Графе, вернися! – гавкав Жук. – Я пообскубую шерсть на твоїх боках!"

Глухо видзвонювали тронки.

Жук стрілою наздогнав отару, випередив Графа і загавкав на весь степ. Граф не звертав на нього ніякої уваги. Смирні овечки зупинялися в нерішучості на якийсь час, але коли Жук забігав на інший край отари, йшли собі далі. Чабанова гирлига й шапка були вже далеко. Жук не знав, що йому робити: чи бігати за отарою, чи стерегти шапку? Хоч розірвися, оце таке життя собаче. Жук, вибиваючись із сил, гасав навколо отари, але зупинити її не міг. Тоді він підбіг до Графа, присів на задні лапи і вишкірив жовті зуби.

Очі Графа налилися кров'ю, він теж присів і наставив на Жука свої величезні роги.

Жук знав їх міць, бо колись був свідком герцю Графа з Виворотом, і тому сховав зуби.

"Ти що, Графе, дурний? – тихо гарчав Жук. – Ти ж розумієш, що я не маю права відпускати вас. Я ж на службі... і шапка чабанова он висить. Будь другом, Графе, не йди. На біса тобі та вода..."

Граф змінив позу і без злоби дивився на Жука.

"Яке твоє собаче діло до мене? – питав Граф. – Ми хочемо води, і ти нас не зупиниш, ми – барани – вперті. Якщо тобі хочеться гавкати, то гавкай на місяць, він скоро з'явиться".

Граф пішов просто на Жука, і той відступив. Зі слізьми на очах дивився він, як ішла повз нього кількатисячна отара, видзвонюючи іржавими дзвониками. Жук повернувся до горбочка, звалив лапами гирлигу, взяв у зуби шапку й побіг на хутір.

Граф торжествував. Він став осторонь, пропускаючи повз себе отару і, впевнившись, що ніхто не відстав, знову очолив чорно-сіро-рудю хмару, що стугоніла копитцями по теплому степу.

Біля хутора Граф ще здалеку побачив щось зелене, що стирчало рівненькими рядочками із піску. Зеленого було дуже багато і пахло воно чимсь гіркуватим. Роздумувати було зайвим: хіба можна відмовитися од цих смачних, трошки колючих, віничків?

"Бе-е!" – скомандував Граф і першим забрів у пахучі рядочки.

Чорно-сіро-руда хмара повільно розповзалася по зеленому степу. Після неї залишався тільки розрихлений копитцями пісок...

* * *

– Вода! Вода! – На подвір'я Марини прибіг мокрий як чорт виконроб бурової. – Вода! Є водичка, – уже тихо сказав він і знесилено сів просто на землю.

– Вода! – радісно крикнув Запорожний і вибіг з подвір'я.

Це було наче сигналом. Усі повставали із-за столів і кинулися до бурової. Швидко пішла Марина, а за нею Парамон, Матвій з Ганною і Ольга, Ілько з Танею і Чоботар з Дружиною.

– Вода! – лунало над хутором.

– Тепер врятуємо розсадник! – сміявся Парамон, обнімаючи щасливу Марину.

Із широкої свердловини бив пружний потік води. Пили з відер, з бляшаних консервних банок, просто набирали в жмені... Обливали одне одного, сміялися й плакали.

– Вода!

– Вода-а!

Юрба оточила бурильників, підхопила на руки й підкидала вгору.

– Ура-а!

– Вода-водиченька!

– Запорожного качати!

– Запорожного!

Качали Запорожного і Сторожука, генерала й Карагача...

- Ура-а!

Запорожний вискочив на риштування бурової:

- Спасибі вам, дорогі наші! - дякував бурильника м.

- Пийте на здоров'я! - сміялися хлопці. - Даруємо мам цей артезіан назавжди, Іване Трифоновичу, - сказав виконроб. - Прийміть наш робочий дарунок, щоб росли ваші ліси.

Виконроб, хоч і знав, що Запорожний уже не директор, чомусь звертався до нього.

Каїтан злився:

- Теж мені церемонія. Пообливалися водою і раді.

- Так, ми раді, Степане Стратоновичу, - Запорожний аж змінився на лиці. - А для вас це не радість?

Каїтан відвернувся.

- Спасибі вам за такий дорогий подарунок, - подякував Запорожний робітникам. - З вашого дозволу хотів би я подарувати цей колодязь... Марині Гомон... на щастя.

Всі заплескали в долоні. Марина витирала сльози:

- Не заслужила я такої честі.

- Заслужили, Марино. - Запорожний набрав повне відро води і подав їй. - І віднині будемо називати цей колодязь "Гомоном".

Марина вклонилася людям і з повним відром пішла до хутора.

- Куди ж ти, Марино?!

- Куди?!

- На розсадник... полити треба, хоч трошки...

На цьому й скінчилося Парамонове й Маринине весілля. Всі, хто лиш був на хуторі, брали відра, бідони, діжечки й носили воду на розсадник. Генералу Чоботарю і Запорожному дістався старий погнутий бідон, нести його було незручно, але Дмитро Корнійович не хотів поступитися місцем Ількові Сторожуку, який з усім взводом теж носив.

- Ти коли їдеш, Іване? - спитав Чоботар, поливаючи тендітні сіянці.

- Якщо візьмете, Дмитре Корнійовичу, то поїду з вами до аеродрому, а звідти доберуся вже до Кам'янки.

- Візьму, - пообіцяв Чоботар, - Не жаль залишати Степовий?

- Жаль, - зітхнув Іван.

- Я поговорю в обкомі про твою справу, - сказав Чоботар. - Думаю, що рішення облземвідділ прийняв не дуже мудре... У науці діяти наказами не можна. Мартинюк, звичайно, авторитет, але Вигдаров ще теж не сказав останнього слова...

- Я теж так думаю, Дмитре Корнійовичу. Я доводив, але мене не послухали.

- Мені Мірошник розповідав.

Сутеніло. Генерал подивився на годинник, сказав дружині:

- Лідочко, нам пора.

Коля Шаров виріс перед генералом, як з-під землі.

- Дозвольте звернутися, товаришу генерал!

- Що в тебе, Миколо?
- По секрету можна?
- Давай.

Шаров щось тихо сказав генералу, Чоботар знову поглянув на годинник:

- До двадцяти трьох дозволяю, обом... машину пришлю.
- Спасибі!

Запорожний з Ольгою винесли з хати речі. Розпрощався з нею на ганку і пішов до машини.

- Прощавайте, - Іван потиснув руку Карагачеві і Сторожуку. - Ви ж тримайтеся, друзі...

- Не забувай нас, Іване, - витирала сльози Марина.
- Не забуду...

Останні потиски рук, поцілунки... Від'їжджає машина.

"Де ж вона? Де Марта? - стукає в скронях. - Невже не побачу? Ніколи не побачу... Не почую більше отого її "здрастуй"..."

Марта з Сергієм стояли на кургані. Запорожний помітив їх, попросив зупинитись. До кургану було далеко. Іван помахав Марті рукою.

Вона й не ворухнулася, тільки ноги чомусь підкосилися, Сергій підтримав її.

- Що з тобою, Марто?
- Нічого...
- Ти зблідла, тобі погано?
- Мені... дуже добре... Не віриш? Я можу засміятися!

І Марта заплакала.

За джипом слалася руда хмара.

* * *

Ні Марта, ні Сергій спочатку не могли нічого збагнути: щось повзло по молоденьких лісочках, перекочувалося сірими хвилями.

- Вівці! - закричала Марта.
- Ну й що? - Сергій не розумів, чому так стривожилася дівчина.
- Вони знищать ліс! Біжімо!

Марта побігла до хутора. Сергій ледве встигав за нею.

* * *

"Першому секретарю Ольвіопільського РК

Компартії України тов. Мірошнику Р.О.

Копії: нач. облземвідділу тов. Хоменку В.К., районному прокурору тов. Пересувку Х.К.

Доповідна записка.

Цим доповідую, що внаслідок безвідповідальності окремих осіб у лісгоспі Степовому склалося загрозливе становище. Отара овець в кількості 2789 голів забрела на лісові ділянки і знищила шляхом поїдання і топтання 126,7 га молодих насаджень.

Це сталося тому, що колишній директор лісгоспу т. Запорожний І.Т. перед своїм

від'їздом самовільно привіз з пасовища старого чабана Панаса Заклунного для проголошення тосту за його здоров'я. Запорожний не міг не знати, що відсутність пастуха може негативно позначитися на поведінці отари, що й було підтверджено на факті. Прошу допомогти робочою силою і матеріально, щоб залісити знищену площу і виконати план, а Запорожного притягнути до відповідальності за шкідництво, бо чабан Панас Законний дуже старий і не винуватий.

Надсилаю вам акт, яким підтверджено, що я не несу відповідальності за дії овець.

Директор Степового лісгоспу С.Каїтан"

* * *

Харитон Костьович Пересувко навшпиньках зайшов до кабінету Мірошника - він завжди до всіх кабінетів заходив навшпиньках - і поклав перед секретарем кілька надрукованих аркушів:

- Справа Запорожного, - пояснив і зітхнув.

Харитон Костьович завжди зітхав, коли доповідав про якусь серйозну справу, бо людиною був доброю і переживав, коли доводилося карати людей. Щоб не здаватися дуже м'яким, Харитон Костьович інколи вживав міцні слівця і погрожував різними статтями кодексу, які безбожно плутав, бо юридичної освіти не мав, а прокурором був призначений цілком випадково в перший по воєнний рік. До цього Харитон Костьович працював завідувачем загсу.

Харитона Костьовича примусили поступити вчитися заочно на юридичний факультет, але роботи було стільки, що на сесії він їздив тільки раз на рік і лише там дізнавався, які треба складати іспити. Мріяв Пересувко повернутися на свою улюблену посаду завідувача загсу, але про це говорив лише одному вірному другу - Петру Петровичу Лобану - після третьої чарки. Редактор сміявся з цієї наївної мрії і стверджував, що Харитон Костьович зі своїм розумом і практичною діяльністю може очолити обласну або й республіканську прокуратуру ("клянусь, що кращої кандидатури нема") а чи стати головою райвиконкому. Лобан подобався Пересувку за сміливість і принциповість, яку той проявляв усюди, правда, трохи дивним способом. Лобан завжди повторював прописні істини, але з таким виглядом, ніби це було його власним відкриттям. Коли, наприклад, приймалося рішення про дострокове завершення сівби в районі, то після всіх ділових пропозицій слово брав Лобан і говорив:

- ...але час ставить перед нами нові завдання, і ми повинні знайти шляхи для їх виконання. Вихід є лише один - це достроково завершити сівбу. Я переконаний у цьому і готовий до кінця відстоювати свою точку зору...

- Розкажіть, Харитоне Костьовичу, - відірвався від якихось зведень Мірошник.

- Прочитайте, там все написано, - зауважив Пересувко.

Мірошник прочитав, потім мовчки закурих і запитав:

- Ви теж переконані, що Запорожний спеціально забрав чабана, щоб вівці знищили посадки лісу?

- Це думка товариша Каїтана, - пояснив Пересувко. - Запорожний вважає, що його незаслужено звільнено з роботи, і мстить товаришу Каїтану.

- До вас товариш Лобан, - увійшла секретарка.

- Просіть, - відповів Мірошник.

Лобан привітався і поклав перед Мірошником гранки статті.

- Хочу порадитися з вами, Романе Олексійовичу.

Мірошник прочитав статтю, відклав її і подивився на Лобана:

- Ви що, серйозно?

- Цілком. Запорожний повівся як шкурник, кар'єрист і злочинець, - проголосив Лобан. - У вас інша думка, Романе Олексійовичу?

- Інша. Те, що сталося в Степовому, - просто фатальний випадок.

- Можна розцінювати й так, - погодився Пересувко, - хоча...

- Дивна класифікація, - буркнув Лобан. - Якщо ми... приховаємо цей кричущий факт - нас не зрозуміють, Романе Олексійовичу. Як редактор і член бюро я змушений буду інформувати відповідні органи... Запорожний - теж мій...: друг, але істина дорожча.

- Я зрозумів ваш натяк, Петре Петровичу, - знову закупив Мірошник, - але рубати з плеча я не буду.. Ми не маємо права бездоказово звинувачувати комуністів у злочинах, яких вони не зробили.

- Вам мало цих доказів? - показав на гранки Лобан. - Я хотів би послухати думку прокурора. Що ви скажете, Харитоне Костьовичу?

- Воно, звичайно, факт є, але... - довго підбирав слова Пересувко: як би це сказати так, щоб підтримати і Мірошника, і Лобана? - Але ми не можемо довести, що шкоду заподіяно свідомо.

- Так що - не друкувати? - встав Лобан.

- Думаю, що ні, - відповів Мірошник. - Я не можу собі уявити, щоб Запорожний пішов на таке. Не можу!

Лобан забрав гранки і демонстративно вийшов: якщо заборонять друкувати цей викривальний матеріал в районі, думав Петро Петрович, то є й інші газети. Стаття буде надрукована, хоче цього Мірошник чи ні. Відступати Лобану нікуди і особливо тепер, перед наступною районною партійною конференцією. Побачимо, чи рекомендуватимуть ще Мірошника на першого секретаря, а може... Про це Лобан думав і вдень, і вночі: може, оберуть його першим? Деякі товариші в області знають Лобанову принциповість, і така думка вже виникала не раз. Ця історія в Степовому могла відіграти свою роль перед конференцією. Лобан пішов у редакцію і замовив розмову з секретарем обкому Антоном Григоровичем.

- Так що будемо робити? - порушив мовчання Пересувко.

- Я викличу в райком Запорожного і поговорю з ним, - відповів Мірошник, - а ви продовжуйте розслідування.

Лобан з вікна кабінету покликав Пересувка, коли той проходив повз редакцію.

- Зайдіть, Харитоне Костьовичу.

Пересувко навшпиньках пройшов по скрипучій підлозі і сів у крісло:

- Сказав, що сам з ним поговорить...

- Вони, здається, добалакаються, - хитнув головою, Лобан. - Я розмовляв з Антоном Григоровичем.

- Що сказав? - насторожився Пересувко.

- Ситуація ускладнюється, - щось приховував Лобан. - Але ми не будемо мовчати.

Пересувко кивнув головою.

- Я можу постраждати, але проти своєї совісті не піду, - запевнив когось Лобан. - І в Мірошника на побігеньках не буду... Дивіться і ви, Харитоне Костьовичу, по всі ці діла вас не обминуть.

- Які діла? - не второпав Пересувко.

- Мірошник покриває розкрадачів народного добра, чи ви забули історію з Настею Сторожук? Не забули? От і добре. Тепер він хоче виправдати свого друга Запорожного... Але, я гадаю, - зробив відкриття Лопай, - що ніхто не має права порушувати закони. Це моя особиста думка, і я буду її відстоювати... до кінця, а ви?

- Я теж, - сказав Пересувко. - Я проти закону не піду.

- Ви вже пішли, - кинув Лобан. - Злодії розгулюють на волі, бо так хоче Мірошник. Тепер знищено сотні гектарів лісу, і знову винних нема. Вас по голівці не погладять.

- Що ж, що ж мені робити? - відвисла щелепа в Пересувка. - Петре Петровичу, ви розумієте моє становище?

- Не можна мовчати. Ви повинні написати заяву до "нікому про всі порушення соціалістичної законності, які допущені за вказівками Мірошника. І не бійтеся нічого: пишіть про факти - висновки зроблять без вас. А після конференції побачимо, хто буде на коні, а хто під конем. - Лобан загадково посміхнувся, що означало, певно, що він уже сидів у сідлі. - Не виключена можливість, що прийде інший секретар... Майте це на увазі... Товариш Колишев... хворіє часто... Думаю, що ви, Харитоне Костьовичу, теж справилися б на цій посаді...

- Та що ви, Петре Петровичу? - злякано оглянувся Пересувко.

- Події треба спрямовувати, - проголосив чергову сентенцію Лобан, - а не плентатися в їхньому хвості. Це моя особиста думка... Ідіть і пишіть.

Пересувко навшпиньках вийшов.

Лобан поклав гранки статті й пояснення в конверт, старанно заклеїв і написав: "Комісії партійного контролю при обкомі партії".

* * *

Тяжка задума огорнула Мірошника: це ж просто неймовірно, щоб Запорожний свідомо пішов на таке. Невже не розуміє цього Каїтан? Чому сумнівається Лобан і хитрує Пересувко? Мірошник подзвонив Колишеву:

- Зайди, будь ласка, Дмитре Андрійовичу.

Колишев, глухо кашляючи, зайшов до кабінету.

- Знову температура, напевно, - доторкнувся рукою до чола.

- Лікуватися тобі треба, Дмитре.

- Ніколи...

- Були у мене Пересувко і Лобан...

- Про Запорожного говорили? - спитав Колишев. - Вчора приходили й до мене.

- Що ти їм порадив?

- Прокурору породив виконувати чесно свої обов'язки, а того... послав, - признався Колишев, а після додав: - Інтелігентно... То ж не стаття, а... наклеп. Він звинувачує Запорожного у злісному, продуманому зриві постанови уряду. Це безглуздя! Він же працював там на Овечому як проклятий, а Лобан пише, наволоч!

- Спокійніше, Дмитре Андрійовичу.

- Не можу! Я звик говорити все, що думаю, так заведено у нас, шахтарів, і так мене вчить партія, - закашлявся Колишев. - А Лобан - кар'єрист і... наклепник. Це він писав на тебе анонімки і ще писатиме... Я знаю, куди він мітить, але комуністи знають ціну цьому демагогу. Провалять на конференції, аж загуде.

Треба викликати Запорожного, - сказав Мірошник і замовив Кам'янку, - Доброго здоров'я, товаришу Чупрун. Мірошник говорить. Я просив би передати Запорожному, щоб приїхав у райком... Чому не може?.. Тоді привітайте від мене і Дмитра Андрійовича. - Мірошник поклав трубку. - Завтра весілля в Запорожного...

- З ким він одружується?

- З Яринкою. Старої любові й іржа не їсть, Дмитре.

- А твою з'їла, - сказав Колишев. - Чи ще ні?

- Доїдає, - всміхнувся Роман Олексійович. - Листа отримав від Олени.

- Невже?

- Уяви собі.

- Що ж вона хоче?

- Не зрозумів... Про дочку пише, про Варю... Вже дев'ять років... Бачив ще маленькою...

- Може, повернеться? - обережно спитав Колишев.

- Ні...

Задзвонив телефон.

- Слухаю, - зняв Мірошник трубку. - Здрастуй, Іване Трифоновичу... Поздоровляю тебе від усього серця... Вудьте щасливі. Яринку вітай... Ні, не зможемо. Спасибі... Дзвонив, бо хотів зустрітися з тобою... Нічого серйозного не сталося... Гуляйте. Колишев обнімає тебе... Все добре, не турбуйся.

За вікном кружляли перші сніжинки...

15

"Вчора плакала тітка Ольга Заклунна. Був день народження Марти, але ніхто вже не зробив зарубки на стовпчику ганку... І ніхто не знатиме, скільки їй літ.

Максим пише, що перейшли на зимову форму. У них заметілі і довгі-довгі ночі... У нас теж довгі ночі, а снігу нема. Ілько Гнатович привіз мені німецько-руський словник, і я вже вивчила двісті слів, але граматики нема, а наша не підходить..."

(Із зшитка Ганнусі Гомон)

Уже два місяці не показувався на хуторі дід Опанас. Востаннє його бачили перед

конторою лісництва, коли пін прийшов з повинного до Каїтана. Дід, видно, йшов від далеких кошар, бо був стомлений, і довга його сорочка, штани й чоботи були рудими від піску. Дід ішов, спираючись на гирлигу, наче п'яний, натикався на плоти й на телефонні стовпи, що лежали вздовж дороги.

Дід ішов зі степу, від кошар, до яких уже, знав, не повернеться ніколи. З радгоспу приїхали два чабани.

Молоді вони були чи старі, дід Опанас не знав, бо все зливалося в нього перед очима. На Парамоновому весіллі ще добре бачив чабан, а коли добрався до потравленого лісу, наче сіра пелена опустилася перед ним. Думав, що то від сліз, аж ні: слъози висохли, а туман не розвіявся.

Нові чабани принесли дідові акта про передачу отари, щоб підписав, але Опанас відмовився.

- У степу підпишу. Хочу з отарою попрощатися.

І пішов. Дорога ледь туманіла, але тут, в степу, Опанас не міг заблукати: стільки ж років ходив по ньому! Зараз він не бачив степу, але відчував, як той торкався до нього запахами пізньої осені.

- Уже прийшли, діду! - гукнув старший чабан.

- Знаю, - дід Опанас зайшов в отару, наче забрів у зарослий вовною став.

Терлися об ноги теплими боками вівці, лизали руки ягнятка. Дід Опанас шукав Графа.

- Жени Графа, - сказав чабан Жуку, і той прокладав йому дорогу.

Дід Опанас підійшов до Графа, взяв за роги і нахилився: бачив розпливчатий контур великої голови. Граф слухняно пішов за чабаном. Так вони вдвох і вийшли з отари.

Дід Опанас сів на землю, і тепер Граф дивився просто в зажурені очі чабана. Він пам'ятав ці очі й шкарубкі руки ще змалечку. Граф витягнув шию і потерся вогким ротом об чабанову бороду.

- Прощаюся з вами, - сказав дід Опанас. - Не буду вже вас пасти, не буду стригти, не буду заганяти в кошари, коли настане негода... І тебе, Графе, не побачу більше. Якби ти був розумний, то прокляв би тебе навік і здав би на м'ясопоставку за те, що таке горе приніс ти на наш хутір... Тепер мені до могили не буде спокою, бо, якби я не лишив отари, то зеленіли б лісочки. Все одно проклинаю тебе...

Граф нижче опустил голову і, здалося, сказав чабану:

"Я не знав, що то ліс... Я ніколи не бачив лісу... Ми їли зелені гіркуваті вінички. І я досі не знаю, за що нас били кілками і вилами люди... Ми так перелякалися, що ти сам нас три дні збирав по степу... Я - баран, я - не винен..."

- Що ж, живи, - промовив чабан і обняв Графа. - Бережи отару...

Дід Опанас навмання підписав якогось папірця і попрощався з чабанами.

Біля контори лісництва стояли люди, чекаючи, поки закінчиться нарада в директора. Шанобливо привіталися з чабаном.

- Сідайте, - хтось підсунув дідові чурбака.

- Може, вас додому провести?

- Не треба. Я постою... Хочу директора побачити, йому сказати і вам...

На сходах почулися кроки - закінчилася нарада.

- Он директор, - показав хтось на Каїтана. - Дід Опанас до вас прийшов, Степане Стратоновичу.

Каїтан зупинився:

- Чого вам треба?

- Підійди, - промовив чабан, - бо не бачу тебе...

Каїтан підійшов, їх оточили люди.

- Все одно не бачу, - з жалем сказав чабан.

- Невже осліпли, діду?

- Може, й не осліп, але не бачу...

- Я слухаю вас, - нагадав про себе Каїтан. - Чи підемо в контору?

- Ні, хай усі чують... Оце я прийшов зі степу, від отари... Уже ніколи не повернуся туди... Пішов маленьким у степ, а повернувся... старим... Не шкодую ні за чим, бо жив для людей... Але не так скінчив своє чабанство, як хотів... Зганьбив свою сиву голову... Прошу у вас прощення...

Дід Опанас опутився на коліна і, наче б'ючи поклони, вклонився на всі боки.

- Якщо можете - простіть... Той зелений лісочок був останнім з того, що я бачив на цій землі... З ним і помру...

- То не ваша вина!

- Хто ж міг знати, що так скінчиться...

- Встаньте, діду Опанасе...

- Ні. Я - винуватий. Чув, що цю ганьбу перекладено на Івана Запорожного. Це буде великим гріхом, люди... Не беріть його на свою душу... Якби мені сила, то я сам посадив би ліс на цих пісках... Я не можу, але прийде Іван і посадить... багато лісів... Простіть... Він прийде.

Дід Опанас підвівся з землі, знову вклонився й пішов. Стало тихо-тихо, тільки чути було, як глухо стукала по землі стара суха гирлига, яка за довгі роки, мабуть, виросла й стала трохи вищою за діда Опанаса...

- Проведи мене, Олю, в ту кімнату, де жив Іван, - попросив чабан невістку.

- Живіть у цій, де Марта була, сумно мені самій буде, тату.

- Ні. Хочу сам... Звик у степу.

Так і залилася сама Ольга. Заходила до діда вранці та ввечері - приносила поїсти, та й знову сама. У кімнаті все нагадувало Марту: вишивані рушники, дивовижні узорі, вирізані з кольорового паперу, старенькі платтячка і туфлики із збитими підборами. Кажуть молодіці в лісгоспі, що могла й не підпустити Ольга дочку на той аеродром. Говорити легко, а як не пустиш? Вбігла тоді в хату зі степу і забилася в риданні, не могла вже повернутися до знищеного лісу, до того, що минуло... З Сергієм не попрощалася, а вранці встала, поскладала в кошик свій одяг, пальто і теплу хустку взяла й сказала:

- Я, мамо, піду...

- Куди? - зразу в сльози Ольга..

- На аеродром... Там робота є в їдальні... Сергій мене влаштує. Ти не плач, все одно я не зможу тут жити. - Погляд у Марти твердий, видно, все продумала, поки зважилася.

- А може...

- Поїду, - повторила Марта. - Крім тебе і дідуся, у мене тут не залишилося нікого... Я приїждитиму, це ж недалеко...

- Сергій любить тебе? - Ольга повинна була знати це.

- Любить.

- А ти?

- Вчора, коли... той виїздив, - любила...

- Коли хто виїздив? - перепитала Ольга.

- Іван...

- Ой доню, дивись, бо зазнаєш горя...

- Я вже зазнала, мамо.

Що ж, їдь, - тяжко зітхнула Ольга. Хто її втримає? Може, знайде там своє щастя? Якби ж вийшла за Сергія заміж? Так ні, про того думає. А де він? Приїхав, розтривожив та й подався у свої краї, щоб його мої очі не бачили. Видно, не дарма його з директора зняли... А так наче славний був... Ніяк не могла Ольга розібратися в думках.

Каїтан їхав у райцентр зустрічати дружину, то пообіцяв підвезти Марту до аеродрому. Марта чекала біля контори, і ніхто на неї не звертав уваги: ну їде кудись - повернеться. І матері сказала, щоб не проводжала:

- Я й сама наплачуся.

=- Куди ти їдеш? - почула Марта й обернулася - Ганнусю.

- На аеродром.

- Кудись полетиш?

- Не знаю, Ганнусю. Робити там буду.

- А ліс не хочеш садити?

- Не хочу.

- А я завжди буду садити ліс, - промовила Ганнусю. - Весною на розсадник з мамою піду, а потім на курси Каїтан обіцяв послати... Можна тебе попросити...

- Можна, - всміхнулася Марта. - Ти - красива, Ганнусю...

- Я не знаю...

- Дуже гарна. Очі в тебе карі, наче кринички...

- Вкинь, будь ласка, листа, бо поки дійде від нас...

- Добре, Ганнусю. - Марта машинально прочитала: "Карагачу М.М." - Пише тобі?

- Пише, - опустила очі Ганнусю. - Часто. І я теж...

- Ти його любиш, Ганнусю?

- Я не знаю, що таке любов... А ти знаєш? - дуже серйозно запитала Ганнусю.

- Знаю, але цього не можна розповісти... Це щось велике і сильне... ну, як... ураган

в степу...

- Це так, як Бранка, правда?

- Так.

- Поїхали! - вийшов з контори Каїтан.

Через дві години машина зупинилася біля знайомого вже Марті шлагбаума. Молоденький солдатик, червоніючи, кудись подзвонив, і незабаром Марта побачила струнку підтягнуту постать Сергія. Він узяв кошика, обняв Марту за плечі й повів до білого довгого будинку!

- Все домовлено, Марто. Будеш працювати в офіцерській їдальні... Я щасливий, що ти приїхала. А чого ти невесела?

- Я буду весела, Сергію.

* * *

Юлія Анатоліївна вже чекала чоловіка біля райвиконкому. Каїтан тютцем підбіг до дружини, але холодний погляд зупинив його.

- Через півгодини ти мене тут уже не застав би... Збожеволіти можна! Ти хочеш, щоб я їхала на оцій таратайці? - кивнула носиком на півторатонку.

- У мене іншої нема, Юлю...

- Ну вези, - махнула сумочкою і сіла в кабінку.

"Пропав, - подумав Каїтан, трясучись у кузові. - Як побачить мою "квартиру", то..."

І справді, ввійшовши до кімнатки, в якій мешкав Каїтан, Юлія Анатоліївна глянула на чоловіка так, наче тут повинно було скінчитися її життя. Гостренький носик Юлії Анатоліївни вловлював безліч запахів, що проникали із загальної кухні, і її занудило.

- Відчини кватирку, - простогнала вона, похилившись на канцелярський стіл.

Кватирки, звичайно, по проекту не передбачили, і Каїтан спробував відчинити вікно. Завіси були тільки на одній рамі, тому друга одразу ж вилетіла, задзеленчали розбиті шибки.

- Уже б'ються, - почула Юлія чийсь голос у кухні.

Каїтан вибіг надвір, так-сяк припасував раму, але крізь вибиті шибки в кімнату задував вітер, і рудий пісочок уже потріскував на Юлиних дрібненьких зубах.

- Куди ти мене привіз? - зіщулилася у кутку Юлія.

- А ти думала, що я тут на курорті? - відгризнувся Каїтан, завішуючи ковдрою вікно. Кімната сповнилася темінню і задухою. - Завтра поїдеш, а я залишуся... Їдь! Я тебе затримувати не буду... Можеш собі підшукав ти когось іншого... А в мене нема для тебе палацу..., їдь!

Каїтан знав із власного досвіду, що тільки таким тоном можна було хоч трохи втихомирити Юлію. Це вплинуло, і Юлія почала роздягатися, дістала з чемодана легенького халатика, накинула на себе і смиренно стала перед Каїтаном:

- Не гнівайся, Стьопо... Давай вечеряти.

Каїтан дістав з шафи відварену баранину і хліб, нарізав бринзи і поставив пляшку горілки. Юлія привезла якісь консерви і тоненький, з патьоками крему, торт - Каїтан був дуже зворушений такою увагою, бо любив солодке. Потім Юлія захотіла вмитися, і

Степан Стратонович повів її на кухню до вмивальника. Юлія, переступаючи через ночви, відра, горшки й каструлі, якось добралася до вмивальника, сполоснула руки і, супроводжувана цікавими поглядами сусідок, пішла до кімнати, проклинаючи Каїтана, свою дурість і долю. Хто її силував виходити заміж за нього? Старший за неї, дихавичний чоловік... І вона – ще моложава у свої тридцять з гаком, кругленька, симпатична, на яку ще заглядаються офіцери з місцевого гарнізону. Але з Каїтаном їй було добре, він любив її, забезпечував матеріально і не докучав ревностями. Взагалі він жив якось непомітно. Інші вже давно обігнали його на службових шаблях. Каїтан не вмів пробиватися, хоч Юлія не раз допомагала йому розробляти різні плани, пов'язані з новими призначеннями і службовими перемінами. Всі ці хитрощі були такими примітивними, що їх розгадували одразу, і Каїтан так і не виліз із свого заступницького крісла. Сто разів запрягався Степан Стратонович не слухати Юлиних порад, не принижувати себе недостойними тактичними ходами, – і знову робив те, чого воліла вона. Послухав і провалявся два місяці в лікарні, хоч навіть санітарки знали, що вилежується він тут, аби не поїхати в Степовий. А що з цього вийшло?

– П'ю за твоє здоров'я, Стьопо, – мило усміхнулася Юлія.

– І за твоє, – він неохоче випив чарку теплої горілки й закусив м'ясом. На зубах захрустів пісок. Юлія скривилася і відсунула миску.

Хліб теж був з піском. Змішався він і з кремом, і торта не можна було їсти. Каїтан обрізав краї головки бринзи, і вони повечеряли з Юлією.

– Будемо спати, Юлю? Ти стомилася з дороги. – Каїтан подивився на вузьке залізне ліжко з продавленою сіткою і почав роздягатися.

Юля скинула халатика і прослизнула під ковдру. Якись колючі залізяки вп'ялися їй у бік, але вона змовчала. Каїтан якось примостився біля дружини, обняв її кругле тепле плече.

– Скучала? – прошепотів.

– Скучала.

Він ніжно поцілував Юлію, вона заплющила очі і... кудись провалилася...

Падали вони вдвох не довго – на підлогу, бо ліжко раптом розсунулося, і продавлена сітка м'яко опустилася на долівку. Каїтан розсміявся. Юлія заплакала.

– Так далі жити не можна. Треба щось робити, Стьопо.

– Що?

– Ну... піти сказати, що ти хворий, що ти...

– Я вже лежав у лікарні...

– Відмовся.

– Я не маю права.

– Чому ти мусиш відповідати за все, що тут натворив якийсь Запорожний? Йому записали догану, і він тепер живе собі спокійненько, а ти...

– Мені теж записали догану в облземвідділі, – зітхнув Каїтан. – За чужі гріхи. Запорожний забрав чабана, вівці знищили посадки, а догана мені, бо я, бачиш, директор і відповідаю за все... Отака правда... Добре, що хоч у райкомі не розбирали, а

то не знаю, чи й у партії zostався б...

- Живуть же якось і безпартійні, - сказала Юлія.

- Ти дурна, - грубо обізвав дружину Каїтан! - Ще як бовкнеш комусь таке, то... Я не про себе думав, коли вступав у партію, і... чесно все виконував... І буду чесно...

- Виконуй, виконуй, - Юлія сіла на матрац, розстелений на підлозі. - А про себе ти коли подумаєш? Як на пенсію відправлять? Почекай ще п'ять років... Куди ти повернешся з цього хутора, де буде твій дім? Квартиру нашу заберуть, мене вже запитували, коли я звільню... Сюди я не приїду. Якщо виселять - поїду до мами. А ти викопуй.

- Юлю, я не можу отак зразу кинути все й поїхати, - потроху здавався Каїтан. - Це треба зробити тонко...

- Роби, роби.

- Треба дочекатися слушного моменту, - переконував дружину Каїтан, - щоб усе... благородно було...

- Це ж якого благородства ти чекаєш? - спитала в'їдливо.

- Ну... щоб... перевели на іншу роботу...

- і... нагородили орденом, - допікала Юлія, - а ти щоб і пальцем не поворухнув? Так не буває, бо під лежачий камінь вода не тече... Ти дочекаєшся!

- Якось буде, - зітхнув Каїтан і обняв Юлію. - Ти скучала без мене?

- Товаришу Каїтан! - хтось немилосердно гатив кулаком у двері. - Цеглу привезли, то йдіть розпишіться, бо шофери чекати не хочуть до ранку.

- Ви чого по ночах швендяєте? - крикнула Юля. - Яка невихованість!

- То спіть, - буркнув той за дверима. - Мені яке діло?! Звиняйте, що перебив, але я не знав, що ви з молодницею.

Каїтан одягнувся і пішов до складів, підписав якісь накладні. Не хотілося повертатися у задушливу кімнату, не хотілося бачити невдоволеної, сердитої дружини. Каїтан примостивсь у затишку на штабелі дощок, закупив, і знову обсіли його роєм тяжкі думки. Річний план посадок не виконано: залишилася незалісеною витоптана, жертва вівцями площа. І в цьому звинуватили не Запорожного, а його, Каїтана. Правду казав Лобан, що Мірошник не дасть в обиду свого друга. Рука руку миє. Лобан божився, що Запорожному й не розказали про цю страшну подію в лісництві, бо прокурор Пересувко заявив на бюро, що ніяких підстав звинувачувати Запорожного нема. Догоджає Пересувко Мірошнику.

Приїжджав недавно в лісгосп Петро Петрович Лобан, співчував Каїтану, а потім попросив підписати колективного листа про негідну поведінку Мірошника. Було там написано таке, що й читати незручно, згадувалася Настуня Сторожук, Ількова дочка, з якою нібито живе Мірошник, бо врятував її від тюрми, писали, що й самого Сторожука висунув у лісничі, бо той прокрався в колгоспі, і ще про якогось родича-п'яничку, що зв'язаний з духовенством... Каїтан не підписав.

- Боїтеся? - блімнув очима Лобан. - Пошкодуєте, Степане Стратоновичу... Думав, що ви людина принципова. Значить, помилився.

- Я не знаю про ці факти, Петре Петровичу, - виправдовувався Каїтан. - Як я можу підтвердити, що Мірошник здався добровільно в полон, коли відомо, що він не був у полоні.

- В оточенні був, - сказав Лобан. - Значить, контактувався з ворогом...

- Не підпишу...

- Дивіться, щоб після конференції не шкодували, - натякнув на можливі переміни Лобан. - Можете в цьому степу й засохнути... А можете і... змінити обстановку... Ольвіопіль вам подобається?

- Подобається, - промовив Каїтан.

- Майте на увазі, що особняк голови райвиконкому може незабаром стояти порожнім і чекати...

З цими словами Лобан поїхав, залишивши Каїтана в роздумах.

Отже, мітить Лобан в секретарі райкому, зробив висновок. І пропонує йому посаду голови райвиконкому. І все це відверто, цинічно. Так він міг говорити лише зі своїм спільником або з людиною, яку зневажає. Хто ж тоді він, Каїтан?

А славний особняк у голови райвиконкому Колишева... В садочку, над ставком. Приїхав увечері з колгоспів, узяв вудочку і лови собі карасиків... А під абрикосом Юля накриває столика... В халатику ходить, посміхається...

- Якого ти чорта отут сидиш?! - почув Каїтан грізний Юлін окрик. - Задушитися можна в тій конурі. Давай мені машину, я поїду!

- Юлю, не гнівайся... Я маю тобі щось сказати...

- Машину! - крикнула Юля і зі злості жбурнула кудись свою сумку.

* * *

Катерина Власівна тихенько чиркнула сірником: п'ята година ранку. Такі ж оці ночі зимові довгі, що й не переспиш їх. Підклала в грубку дровець, підійшла до дверей, що вели в сусідню кімнату, - сплять. Певно, Іван скоро встане, сам нагріє молока і понесе Яринці: Одарка наказала, щоб перед світанням поїти молоком, тоді воно все буде як слід. Яринка легко переносила вагітність, і саме цілющому молоку приписувала це Одарка.

Відколи повернувся Іван з Овечого та одружився, то й хата стала веселішою. Іван поправився й помолодів, хоча сивина й нагадувала про пережите. Весілля справили тихе, негучне. Чекав Іван Мірошника й Колишева, але вони не приїхали. Випили по чарці, поспівали й розійшлися.

- Не весілля, а якесь збіговисько, - гнівалася Одарка. - Що вам, свахо, грошей жалко? Ні музик, ні начальства.

- То вже молодих питай, Одарко, їхня воля, - відказала Катерина.

Того вечора й перебралася Яринка до Запорожного. Остап Веремійович запряг коней і привіз придане. Одарка збила подушки, і вони лежали горою на возі, поскладала ковдри, всяку білизну, все це прикрила килимом, але так, щоб було видно, що везуть.

Івана призначили помічником лісничого, і він поступово втягнувся в звичну роботу:

встане вранці та й у ліс. З села й не виїздив, бо на наради в район викликали лісничого, а для заступника завжди діло знайдеться. Лише Яринка знала, як переживав Іван перші місяці після повернення із Степового: все журився, чи встигли до морозів посадити заплановані ділянки, чи не пропав розсадник. А коли розповів йому лісничий, що вівці потрапили молодий ліс на Овечому, то зібрався Іван їхати в Степовий. Ледве відмовила його Яринка:

- А яке тобі діло? Ну, пропало кілька гектарів, ще посадять.

- Кажуть, що багато пропало. Шкода.

- Не пушу! - Яринка була невблаганною. - Мало тобі дісталося на тому хуторі?

Запорожний не поїхав. Потім доходили до нього чутки, що в Степовий виїздила якась комісія, прокуратура вела слідство, але його не викликали. Може, не стільки уже там і тієї шкоди, як балакають? Іван написав листа професору Вигдарову. Відповідь отримав від Валі. Писала, що Василь Олександрович поїхав читати лекції в сільськогосподарську академію і весною обіцяв прибути, щоб далі провадити дослід. Мартинюк перебрав усе до своїх рук, і на ділянках Вигдарова наукові роботи припинено. Так швидко і буденно була розвіяна мрія Вигдарова. І в цьому Іван відчував свою вину, бо справді не мав права без офіційних рекомендацій впроваджувати на великих масивах не перевірений ще метод посадки лісу.

Після Овечого хутора Кам'янка здалася Іванові раєм: робота легка, бо промислових рубок не велося, а лише санітарні, нових площ під посадки відводилося мало, бо колгоспи своїми силами висаджували полезахисні смуги. Часу було вільного чимало, і Запорожний з Яринкою поринули в свій невеличкий затишний світ. Яринка розквітла після заміжжя, вся віддалася своєму вистражданому щастю. У вихідні дні ходили по лісі, лише для того, щоб бути поруч, щоб було менше хвилин у житті без нього. Вечорами; коли залишалася на педраді, - Іван чекав її біля школи, і це приносило стільки радості, що, мабуть, вистачило б на все село.

Яринка й не гадала, що Іван буде таким ніжним і уважним, що в нього знайдуться такі слова для неї, яких вона й не читала в романах. Коли вона сказала йому про свою вагітність, Іван цілував її руки при матері, і просив:

- Ви ж дивіться тепер, мамо, за Яринкою...

Тільки одного не зносила Яринка: коли Іван починав згадувати Овечий хутір. Їй все здавалося, що він говорить про той степ, про піщані бурі, які засипали молоденькі ліси, а згадує Марту. І якось вона не втрималася:

- Скажи, Іване... ти любив її?

- Я любив тебе...

- Вона сказала, що жила з тобою і...

- То неправда.

- Поклянися мені... поклянися нашим майбутнім сином.

- Не буду, - сказав Іван, і чорна тінь наповзла на його обличчя. - Марта... вона така чиста...

- Не хочеш, боїшся? - тремтів Яринчин голос.

- Ти повинна мені вірити.
- А я не вірю, не вірю! - раптом розплакалася Яринка.
- Ну й не треба, - сказав Іван і вийшов на кухню.

Тепер він справді думав про Марту...

Тихо, наче кішка, підкралася до нього Яринка, обняла:

- Я не буду більше... Ніколи.

Одарка й Катерина не спускали з Яринки очей, ходили біля неї так, ніби вона була першою жінкою на світі, що мала народити. Одарка те й робила, що бігала від своєї хати до Катерининої: що їла? що пила? як спала, як встала? чи ніхто не зобидив?

І можна тільки уявити, що було, коли одного разу Яринка повернулася зі школи заплакана й стривожена. Нічого не відповіла згорьованим матерям, тільки Іванові сказала, коли той повернувся з роботи:

- Данило Прах перестрів мене...
- Що говорив? - зблід Іван.
- Сказав, що любить... і... діждеться, що я буду з ним.
- Падлюка! - вилаявся Іван, накинув кожушка і побіг.

Данило відкидав сніг од нової хати, що так і стояла недокінчена. Переказували люди, що Данило, дізнавшись про Яринчине весілля, напився і хотів спалити хату, добре, що нагодилася Явдоха та врятувала. Для годиться покликали Праха на весілля, але він не прийшов. З того часу й запив Данило, зачинявся в кімнаті, пив і плакав. А виплакавшись, ставав мовчазним і тихим.

- Ти б до роботи, сину, брався, - просила Явдоха, - хату закінчити треба...
- Не хочу. Не треба мені хати, нічого не треба, - відказував Данило.
- Стільки ж грошей вкладено, - журилася Явдоха, - для себе ж старалися.
- Я для неї, мамо, старався, для Яринки, а зараз нічого не хочу.

Позабивав Данило дошками вікна і вийшов, нарешті, на роботу до тракторів. Працював як чорт, з ранку до ночі, немов хотів розвіяти по чорних гонах своє горе. Тільки тепер, коли Яринка була втрачена, Данило зрозумів, що загубив своє щастя назавжди. Осінніми темними ночами він підкрадався до хати Запорожного і стояв, вслухаючись в ледве чутні розмови і сміх. Коли гасло світло, Данило уявляв, як тішитися Іван з нею, і тоді нелюдський біль пронизував усе його єство, Данилові хотілося кричати на весь світ, вбити Запорожного, забрати її і щезнути...

Данило відкидав сніг...

- Здоров, - не дивлячись, відповів Запорожному.
- Я прийшов сказати, - одразу перейшов до діла Іван, - щоб ти дав спокій Ярині...

Якщо підійдеш ще раз, то... краще не підходь...

- А ти мені, Запорожний, не указ, - випростався Данило. - І йди своєю дорогою.
- Вона моя дружина, Прах...
- Плювать мені на те, чия вона дружина, - тихо сказав Данило.
- Я тобі... я... забороняю, Прах.
- А ти для мене - ніхто. Ніхто мені не може заборонити... Я люблю її - і все.

Начальник знайшовся. – Данило розсміявся. – Пішов ти, Запорожний... А будеш, льотчик, приставати до мене, то полетиш так, що кісток не позбираєш. Газуй звідси і не показуйся на очі.

Іван нічого не міг відповісти йому. Та й що скажеш на Прахову відвертість? Треба, очевидно, просто не зважати.

– Привіта передай, – почув уже на вулиці Іван.

Після цієї розмови Данило вже не підходив до Яринки, і Запорожний заспокоївся.

Лютували морози, змінюючись відлигами та хуртовинами. Не було такого дня, щоб Іван не їздив до лісу. Допомігав лісникам розвозити корм зголоднілим звірам, бо дуже сутужно доводилося їм. Сьогодні теж виїхав Запорожний на маленьких санях, навантажених сіном та картоплею, до Смалієвого кордону – найдальшого в лісництві. Позакладав сіна в кормушки для оленів, сипнув кукурудзи і картоплі для зайців у звичні місця і повертався, коли вже почало сутеніти. В лісі було тихо, синій сніг переливався червоними відблисками сонця, що пробивалися крізь густий сосняк. Через дорогу перебігла зграйка переляканих косуль. Іван зупинив коня, зійшов з саней і став біля старої сосни. Поперед нього щось зашаруділо й стихло. Мабуть, олень, подумав Іван, і в цю мить пролунав постріл. Зі свистом пролетів жакан і врізався в сосну.

Іван присів, тріски посипалися йому на плечі.

Запорожний схопив з саней рушницю і, заряджаючи на ходу, кинувся в зарості. Біля трухлявої берези стояв Данило Прах. Іван вдарив своєю рушницею по прикладу і вибив з рук Праха стару берданку.

– Та ти що? – переляк застиг в очах Данила. – Я по зайцеві стріляв... Віддай ружжо, бо тут тобі й кінець...

– Жаканами по зайцях б'єш, наволоч?! – крикнув Іван і, відчувши, що зараз Прах кинеється на нього, вдарив його під груди.

Прах зойкнув і впав у сніг. Запорожний забрав його рушницю і скомандував:

– Вставай! Ти не знаєш, що у нас полювання заборонено? Іди. Тільки оглянешся – стрілятиму, – Запорожний звів курки.

Данило покійно пішов до саней. Іван відчепив з антапок рушниці ремінь:

– Руки!

– Ти що, гад, в'язати мене будеш? – прохрипів Данило.

– Руки! Я тебе знаю.

Данило протягнув обидві руки, але, як тільки Запорожний наблизився, – вдарив його ногою в живіт. Іван скрутився від болю, другий удар – в щелепу – відкинув його в кущі.

Прах узяв свою рушницю, зарядив і підійшов до Запорожного:

– Я по тобі не стріляв, чуєш? Подаси до суду – свідків нема. Скажу, що ти мені за Ярину мстиш. – Прах допоміг встати Запорожному. – І взагалі – обходь мене...

років, а він сказав, що народився разом з нашим степом. Невже дід Опанас вічний?"

(Із зшитка Ганнусі Гомон)

Так і не відіслав Лобан "колективну" заяву на Мірошника до обкому партії. Місяцями носив її в кишені, кілька разів передруковував, бо папір перетирався на згинах до дірок. Підписів було малувато, але це не стримувало Петра Петровича. Він вичікував слушного моменту. Але ситуація все не складалася на користь Лобана: район не сходив з обласної дошки Пошани. А в цьому році зібрали добрий урожай, перевиконали всі плани. На нарадах і пленумах хвалили район і Мірошника. Йому навіть простили деяке скорочення посадок лісів, мотивуючи це розходженням позицій Мартинюка й Вигдарова, що й дезорганізувало роботу в лісгоспі.

Можна було б послати заяву анонімно, але хто зараз зважатиме на цю писанину? Лобан розумів, що завдати поразки Мірошнику можна лише у відкритому бою, в чесній дискусії. Саме в чесній, бо Лобан давно перекопав себе й інших, що діяв принципово, а якщо й написав там кілька анонімних заяв, то це була не підлість, а крик душі. По тих заявах приїздили комісії, щось перевіряли, але "оргвисновків" не робили.

Лобан хотів передати "колективну" заяву сьогодні, але секретар обкому повідомив про рішення провести партійні конференції восени і взимку наступного року. Отже, поспішати не було потреби. За цей час можуть статися події, які ще раз підтвердять звинувачення Лобана.

Петро Петрович помітив, як останнім часом прохолодою повіяло між ним і секретарем райкому. Звичайно, Мірошник знав, хто пише на нього заяви, хоча підтвердити своїх здогадок не міг. Інша справа Колишев, той не приховував зневаги до Лобана і якось на засіданні бюро назвав його наклепником і кар'єристом. Мірошник повинен був, звичайно, спростувати безпідставні твердження голови райвиконкому, але промовчав. І Лобан вирішив міняти тактику. Після кількох таких виступів, а Лобан умів підібрати факти, за ним утвердилася слава безкомпромісної людини, для якої правда – понад усе. І якби тільки Мірошник замислив проти нього якусь акцію, то всі знали б, що це... розправа за критику.

У виступах Лобан ніколи не допускав крайностей. Він підкреслював ініціативу Мірошника, навіть самозабуття в роботі, але звинувачував у лібералізмі, відсутності твердості і заграванні "з масами". Довести це можна було завжди, бо справді Мірошник був людиною м'якою і довірливою. Дехто цим користувався і не раз підводив секретаря. На останньому засіданні бюро Мірошник привселюдно змушений був визнати це. Навіть Колишев змовчав, коли Лобан припер їх обох до стіни, заявивши, що в чотирьох колгоспах він виявив колосальне окомилування і приписки. На бюро була зачитана передова стаття, написана Петром Петровичем для чергового номера газети. У цих колгоспах, не без відома деяких впливових людей, приховали майже тисячу гектарів посівів озимої пшениці, щоб таким чином потім збільшити цифру врожайності. Райземвідділ і прокуратура підтвердили це...

Лобан бачив, як розгубився Мірошник: для нього це було як грім серед ясного дня. Він ніколи не думав, що люди здатні на такий злочин.

- Друкуйте, Петре Петровичу, передову, - сказав Лобану. - Спасибі. Ми суворо покараємо порушників... Хоча ви могли б розповісти мені раніше, а не проводити розслідування самостійно.

- Розслідування, Романе Олексійовичу, вели мої кореспонденти, - відповів Лобан. - Наша газета елементарно виконувала свій обов'язок... Цього вимагає від нас партія...

- Усе правильно, Лобан, тільки прошу тебе, не зчиняй гвалту і не бий у дзвони, - сказав Колишев.

- Як вас зрозуміти? Ви хочете затулити мені рота? Тисячу гектарів...

- Я не про це. Ти сказав, що приписки робилися з благословення деяких... впливових осіб. Хто ці особи? Мірошник чи я?

- Я вам доповім, коли факти будуть перевірені... І на бога мене не беріть, - він вийшов, не попрощавшись.

...Після наради в обкомі Мірошник запропонував Лобану їхати в його машині, але той відмовився:

- Ще маю в редакцію зайти. Поїду з Пересувком... До речі, як там поживає Запорожний?

- Я дуже давно бачив його, - відповів Мірошник.

- Він знявся у нас з партійного обліку? - спитав Лобан.

- Звичайно, ще коли виїздив із Степового. А в чому справа, Петре Петровичу?

- Товариш Каїтан від імені робітників лісгоспу звернувся з листом до редакції, в якому наполягає, щоб Запорожного притягнули до відповідальності за зрив державного плану в Степовому, - пояснив Лобан.

- З хворої голови на здорову, так? - Мірошник ішов до виходу.

- Ні, я просто хотів довести до вашого відома, що справа із знищенням посадок лісу ще не закінчилася... Народ вимагає справедливості.

- Спасибі за інформацію, - холодно промовив Мірошник і пішов до машини, де вже його чекав Колишев. - Може, заїдемо повечеряємо, Дмитре?

- Поїдемо, Романе. Тобі треба поспішати, друже, - загадково сказав Колишев.

- Куди?

- Додому... Я дзвонив...

- Щось трапилося? - насторожився Мірошник.

- До тебе приїхала дочка...

- Варя? Не може бути! - Мірошник відчув, як у нього шалено забилося серце.

- Чекає, - Колишев відчинив дверцята машини.

Парамон завжди, повертаючись зі степу, заходив на розсадник по Марину. Випнувши груди, він вів її під руку урочисто, немов щойно од вінця. Дехто проводжав їх насмішкуватими поглядами, але Парамон не звертав на це уваги - він не приховував свого щастя. Жили вони з Мариною душа в душу, не проявляючи особливої ніжності, але з великою шаною одне до одного. Парамон був добрим батьком для Марининих дітей, і, мабуть, це було найбільше, що цінувала вона.

Він щодня голився, ходив у чистій сорочці – так уже пильнувала за ним дружина, та й сама помолодшала Марина, тільки інколи проступав в очах давній-давній смуток.

По неділях, коли всі збиралися в хаті, любив Парамон співати, йому підтягували діти й Марина, і тоді весь хутір нишкнув: ото вже хата щаслива. Діти вчилися в школі-інтернаті на центральній садибі радгоспу, привозили їх лише на вихідні, і Парамон усе робив для того, щоб цей день був святковий. Він продав свою хату і щедро витратив гроші на дітей – справив новий одяг, накупив усякої всячини Марині і розчулив її до сліз:

– Спасибі тобі, Парамоне, бо я вже й забула, коли мені щось дарували...

І лише тепер згадав Парамон, що найдорожчого подарунка він так і не віддав Марині: лежав і досі вузлик на дні Парамонового сундука.

Повечерявши, Парамон пішов у комору і приніс вузлика.

– Маринко, заплющ очі, – попросив дружину.

– Навіщо?

– Прошу тебе.

Марина заплющила очі, і Парамон накинув на неї легку прозору хмаринку.

– Тепер дивися!

Марина ледве вибралася з цього павутиння: махала руками, а воно знову падало пухом на голову, обвивало шию.

– Боже мій! – вигукнула Марина. – Це мені?

– Тобі, Маринко... Одягни...

– Я соромлюсь...

– Одягни, Маринко...

Марина пригасила лампу і, відійшовши в куточок кімнати, скидала з себе кофтину, спідницю. Парамон, відвернувшись, стояв біля вікна.

– Все, – ледве чутно промовила Марина.

Парамон підкрутив гнота, і жовтувате сяйво освітило Марину. Парамонові здалося, що це не вона. Посеред хати на долівці стояла русалка, яку бачив колись Парамон намальовану... І коси були розпущені – падали легкими хвилями на стрункий стан, і навіть посмішка була русалчина, загадкова...

– Яка ти красива, Марино, – прошепотів Парамон, він хотів обняти її, але не насмівся.

Хтось постукав у двері, і русалка вибігла в другу кімнату. Ввійшов Ілько Сторожук. Парамон не здивувався, бо не було такої хати на хуторі чи кімнати в гуртожитку, щоб там щодня не побував Ілько. До кожного в нього було діло, або його кликали на пораду чи й на сварку, щоб помилив.

– Вечеряти будете, Ільку? – вийшла вже переодягнена Марина.

– Може, доб'юся додому, то з Тетяною повечеряю... Казала, що подасть на розлучення, – посміхнувся Сторожук, а потім до Парамона: – Тебе викликав сьогодні Каїтан?

– Викликав. Я там бумагу якусь підписував, – пояснив Парамон, – щоб нам

зменшили плана, бо ще ж треба засадити й ту площу, що вівці з'їли, то Каїтан сказав, що у нас не вистачить ні средствов, ні енергії. То я, значить, підписав.

- Молодець, - похвалив Ілько, - грамотний чоловік, одразу й видно... Ну, а про Івана Запорожного що там написано?

- Про Запорожного? - морщив лоба Парамон. - Про Івана, значить, пише, що він... слово якесь не наше...

- Фальсифікатор, - підказав Ілько.

- Точно, - підтвердив Парамон, - і дезертир... Відкрив мені очі Степан Стратонович, а я думав, що Запорожний чоловік справжній, а воно виходить...

- Що виходить? - спитала Марина. - Кажі!

- Каїтан каже, що Запорожний все оце навмисне робив, щоб... втекти з хутора. Відмовитися боявся, щоб з партії не виключили, то він, значить, підлаштував усе так, щоб його зняли за порушення агротехніки... О, - Парамон прицмокнув язиком і підняв продимленого тютюном пальця. - Хитрий. А тепер цю кашу Каїтану розсьорбувати доводиться... І старого чабана він тоді навмисне від отари забрав...

- А це навіщо? - ще спокійно спитав Ілько.

Діло ясне, - нахилився Парамон до Ілька, - щоб замести сліди... Та ділянка, яку знищили вівці, була посаджена за методом Вигдарова, без торфу... Тепер спробуй доведи, на чиему боці правда.

- Це брехня, - промовила Марина. - Я ніколи не повірю, щоб Запорожний...

- Мартинюк говорив Каїтану, що все це Вигдаров з Іваном зробили, а ти - "брехня", - ображено сказав Марині Парамон. - Не я вигдавав, а люди кажуть...

- І я тобі кажу, Парамоне, що брехня, - насупився Ілько. - Це Каїтан хоче втекти звідси і все звалює на Запорожного. Що плани завищив, бо хотів вислужитися, знищив ліс, щоб замести сліди...

- Хіба ти не знаєш Івана, Парамоне? Невже ти забув той перший рік, коли він приїхав у цей степ? - з докором похитала головою Марина. - Ти забув, як ми садили ті лісочки, як тачками возили торф...

- Я не забув, Марино, але Каїтан каже, то я мушу слухати...

- А ти знаєш, що сказав Каїтану Карагач? - спитав Ілько.

- Карагач - діло інше, він лютий ворог Іванів, той що хоч наговорить, а я мовчав і слухав, - відповів Парамон. - Знаєш, що було колись між ними?

- Знаю. Так цей "ворог" сказав Каїтану, що не простить йому, коли щось станеться із Запорожний...

- Чув? - нервово прикушувала губи Марина.

- Сказав Карагач, що піде в обком партії, до ЦК, якщо буде треба.

- І я піду, - сказала Марина.

- Я не проти, але... - опустил голову Парамон, - коли начальство каже, то...*' Що ж мені робити, Ільку?

- Роби так, як підказує твоя совість. - Сторожук заправив порожнього рукава за пояс. - Марини спитай. Вона знає.

...Каїтан перестрів Сторожука біля контори:

- Усіх оббігав?

- Ще ні, - спокійно відповів Ілько.

- Ти мені, Сторожук, палиці в колеса не вставляй, бо я не подивлюся, що ти партгрупорг...

- Ви мене, Степане Стратоновичу, не лякайте, бо я вже ляканий. І в піжмурки з вами грати не буду і під вашу дудку не танцюватиму. Чого ви хочете, скажіть?

- Справедливості, - відрубав Каїтан, згадавши Лобана. - І я доб'юся... А ти не заривайся, Сторожук, бо невідомо, чи буде ще те весілля, чи ні...

- Яке весілля? - здивувався Ілько.

- Кажуть, що Мірошник у твої зяті... проситься... Чи, може, вже й хрестини разом із весіллям відгуляємо? - Каїтан розсміявся і пішов у контору.

* * *

За обідом Сергій вибрав все-таки момент і шепнув Марті, яка снувала з підносом поміж столиками їдальні.

- Приходь у кіно, чекатиму.

Марта ледь кивнула головою, щоб не привертати уваги офіцерів, їй і Сергієві здавалося, що ніхто й не догадується, які стосунки між ними. Та це, звичайно, було не так, бо на аеродромі, крім військових секретів, інших не існувало. Всі знали, що майор Кртунов по вуха закоханий у довгоногого степовичку і сам влаштував її на роботу.

Поява Марти викликала сенсацію серед нежонатого контингенту льотного складу, одружені теж не без цікавості поглядали на горду красуню з лукавими очима. Жіноче населення аеродрому - кілька офіцерських дружин - старалося не помітити цієї появи, бо говорили про неї чомусь через оцінку власної персони:

- Я, коли була молодшою, то в мене талія була тонша... Така тонка, що аж невдобно...

- У мене коси були кращі... Це зараз повилазили, а то були кращі...

- А я брала походкою... Так, як і ця, ходила.

Офіціантки, а їх було три, зустріли Марту вороже: а ця звідки взялася? Особливо була невдоволена Ася - старша офіціантка, яка носила найкоротшу зачіску, спідничку і мала найдовші нафарбовані нігтики. В одну мить, тільки глянувши на Марту, Ася зрозуміла, що програє їй по всіх статтях і параграфах. Скликавши подруг - ще двох офіціанток, Полю і Марію, - Ася провела коротку нараду, на якій новенькій було оголошено бойкот.

Марту не одразу випустили в зал. Кухар наказав, щоб вона придивлялася, як працюють дівчата, а поки поставив мити посуд. Згодом начальник адміністративно-господарської частини приніс Марті відріз зеленуватої тканини на плаття, ще один на спідницю і на кофту - це була форма. Видали Марті й жовті туфлики на високому каблучку. Аеродромний кравець з допомогою Марти пошив і плаття, і спідницю, але за кофту не взявся. Довелося Марті шити самій.

І ось одного ранку Марта з'явилася перед начальником АГЧ і кухарем у своїй новій

формі.

- То, що нада, - сказав начальник, оглянувши критичним поглядом Марту.

- Так точно! - сказав кухар.

- Пхі, - сказала Ася.

Марта взяла піднос зі стравами і вийшла в зал.

Офіцери зацікавили, їх обличчя розповзлися в усмішках.

Старший комсклад розмов не припинив, але багатозначно переглянувся.

Ася спостерігала за цією картиною, сховавшись за ширмою, і бажала своїй (майбутній) суперниці усіх лих та бід. Асине бажання було таке жагуче, що саме тоді, коли Марта розставляла склянки з кефіром, молоденький лейтенант встав, щоб дівчині зручніше підійти до столу, зачепив плечем піднос, і все, що стояло на ньому, - розлетілося зі дзвоном по залу.

Марта вмерла.

А коли ожила, то побачила, що цілий офіцерський взвод збирав на підлозі шматки скла і черепки. Чорнявий капітан витирав серветкою облитий кефіром кітель і всміхався Марті так, ніби це була найщасливіша хвилина в його житті. Марта розплакалася і побігла на кухню.

Ася аж заливалася від сміху.

Кухар підморгнув Марті:

- Усі так починають.

- Не плач, Марто, - заспокоювала Поля, яка першою порушила умову про бойкот.

Для дівчат начальник АГЧ виділив невеличку кімнатку при складі, обставив її солдатськими ліжками й тумбочками і, як людина лірична, виписав кілька метрів парашутного шовку на покривала. Стіни кімнати були прикрашені текстом військової присяги, ілюстраціями з журналів, фотокарточками родичів і обгортками з плиток шоколаду, яким безперебійно й щедро постачали офіціанток льотчики.

Біля Асиного ліжка висіло чотири карточки військових і цивільних хлопців, біографії і почуття яких змінювалися в залежності від настрою Асі. А Марія запевняла, що це ніякі не кавалери, бо Ася забуває їх імена і завжди плутає.

- А ти сама собі пишеш листи! - нещадно викрила Маріїну таємницю Ася.

Марія - низенька, з довгим, у ластовинні носиком, з руденькими косами - тиха й несмілива, справді писала собі листи від імені міфічного лейтенанта Льоні. Їй минуло вже двадцять два роки, і ще жоден хлопець не написав їй. І ось одного разу, коли Ася й Поліна пішли в кіно, Марійка написала собі листа, в якому невідомий красень клявся їй в коханні і благав, щоб вона не гуляла з льотчиками енського аеродрому, а чекала його. Як звали хлопця - Марія не знала і вирішила підписати так: "Твій до гроба лейтенант Льоня".

Листа було прочитано вголос дівчатам. Вони зітхали і просили Марію бути вірною лейтенанту Льоні. Потім листи почали надходити частіше й частіше, інколи по два на день. Льоня дедалі більше закохувався і захоплювався красою своєї Марійки і, мабуть, тому дуже швидко одержував підвищення по службі і звання. Як тільки Ася

розповідала, що їй не дає проходу старший лейтенант Корольков, то в наступному листі Льоня підписувався: "Твій до гроба старший лейтенант Льоня". Досить було Асі запевнити, що капітан Бабич призначив їй побачення, як через тиждень і Марійчин Льоня вже був капітаном... Дізнавшись, що майор Сергій Картунов уже давно закоханий в Марту, – командування еньської Льониної частини негайно присвоїло Льоні звання майора.

Може, й досі тривало б це листування Марії із Льонею, якби Ася не знайшла чорновика останнього листа майора Льоні, який чомусь писав Марійчиним почерком в її тоненькому зошиті.

Майор Льоня був нещадно розвінчаний Асею, розжалуваний і відправлений в небуття. Марійка плакала, наче за справжнім, за живим. Ася сміялася; Поліна мовчала, як завжди.

– Це нечесно, – сказала Марта Асі. – Не треба лізти в чужу душу... з ногами.

– А тобі яке діло? – загопили губу Ася. – Маєш свого хахалю, то й тримайся за нього. Чесна яка! Бачила я таких шмондів розманіжених.

Різким хлопчачим рухом Марта дала Асі ляпаса, потім схопила за плечі і виштовхнула за двері:

– Скажеш ще одне погане слово – приб'ю!

Ася прийшла опівночі, проплакала всю ніч, а вранці кинулася Марті на шию і знову гірко плакала:

– Марто, прости... Не буду... ніколи...

З того дня вони стали подругами.

Сергій не приховував своєї симпатії до Марти, бо, як уже було сказано, секретів, що стосувалися б життя кожного, на аеродромі не було. Генерал Чоботар і політпрацівники, люди з великим досвідом і тактом, зуміли поєднати в єдине ціле залізну дисципліну і душевність у взаєминах особового складу. На аеродромі, закинутому в цих безкраїх степах, далеко від населених пунктів, льотчики і техніки, обслуга наземного забезпечення жили справді доброю бойовою родиною, основою якої були льотчики, що пройшли війну в з'єднанні генерала Чоботаря. Цим духом звияжної слави, самовідданістю переймалося й молоде поповнення, що прибувало з училищ.

Чоботаря любили й поважали, прощали йому деяку різкість у висловах, бо в них ніколи не було зла. У Лідії Миколаївни – дружини генерала – на думку всього особового складу, взагалі не було ніяких вад. Офіцери й рядові, всі без винятку, любили її, як матір. Вона була для кожного немов часткою рідного дому. Невеличка, сива й струнка, як дівчина, вона переносила всю свою любов після загибелі сина на цих сміливих, чесних і добрих орлят.

Лідія Миколаївна до всіх зверталася лише по імені, знала про кожного все не з послужного списку, а з душевних розмов. Дружини офіцерів, хоч їх було й мало, намагалися в усьому наслідувати їй, так виникла на аеродромі жіноча рада, яка, власне, й зіграла якоюсь душевністю, людяністю тяжку солдатську службу. Жіноча рада відзначала дні народження солдат і офіцерів, звичайно, не було урочистих трапез,

але на тумбочці іменинника завжди стояв букетик степових квітів і маленький торт... Тільки той, хто знає, що таке військова служба, може оцінити це...

Лідія Миколаївна зустріла Марту як давню знайому, запросила до себе, розпитувала про хутір, про всіх, кого знала. Те, що вона приїхала сюди, не осудила, бо зрозуміла, що не тільки бажання перемінити місце спонукало дівчину до цього. А Марта й не приховувала своїх тяжких дум од Лідії Миколаївни. Розповідала їй і про Івана Запорожного, і про Сергія.

- Про Івана ти, Марто, забувай, - промовила Лідія Миколаївна.

- Не зможу... Думаю про нього, думаю...

- Треба дивитися на речі реально, - сказала Лідія Миколаївна. - Він одружений...

- Що?! - вирвалося в Марти.

Одружений, хіба ти не знала?

- Ні... Не може бути, не міг він... а як же я?..

Лідія Миколаївна пошкодувала, що сказала їй про це, (і гадки не мала, що Марта не знала.

- Ще минулої осені одружився. Надіслав нам запрошення...

- Ви їздили, Лідіє Миколаївно? З Яриною одружився чи...

- Ми отримали запрошення із запізненням на тиждень, Марто... Таке життя.

- Я піду, - налилися невимовною тугою Мартині очі, - я піду...

Марті хотілося не йти, а бігти, розтанути в темені весняної ночі, кричати, проклинати його, свою долю і день, коли зустрілися вони. Але бігти було нікуди - аеродром лежав перед нею, заллятий білим світлом прожекторів, ревіли мотори.

Марта зупинилася, не знаючи, що їй робити, куди піти.

Чітким строєм пройшов повз Марту взвод солдат. Старшина, що командував ним, задивився на дівчину, спотикнувся, збився з кроку і сердито крикнув:

- Ногу!

Марта розсміялася...

* * *

Мірошник, не заходячи в райком, під'їхав до свого будинку. Відпустив шофера і якось несміливо відчинив хвіртку, йшов стежкою до ганку і встиг за ці секунди згадати все: і першу зустріч з Оленою, і ще неосмислену усмішку доньки, і останнього листа, в якому Олена писала, що вийшла заміж, бо їй написали, що він пропав безвісти... "Може, приїхала й Олена? - билася тривога. - Навіщо? Чого вона хоче?"

Світилися вікна в квартирі Прокопа Марущака, напевно, вони там. Мірошник постукав. Огрядна Параска виросла перед ним. Стояла, взявшись у боки, загравала:

- Не пуцу! Викуп давайте, Романе Олексійовичу.

- Добре, - сказав Мірошник і побачив за столом веселенького, прилизаного рідного діда Юхима Івановича.

- Ромка, стройся! - вигукнув дід і поліз цілуватися. - Не ждав? А ми - раз, два і як часи!

Роман нарешті вивільнився з дідових обіймів і побачив на ліжку худеньку дівчинку

з пишним волоссям і червоними бантиками.

- Варя, стройся! - скомандував дід. - Ось твій тато! Став, Ромка, могорич дідові.

Дівчина зіскочила з ліжка, обсмикнула коричневе платтячко й білого фартушка, проковтнула слину, витягнувши тоненьку шию, і широко розплющеними очима, не кліпаючи, дивилася на високого худого чоловіка з сивими скронями.

Роман ступив крок до дівчинки, і підлога провалилася під його ногами.

- Варю, - тихо сказав Роман і підхопив дочку на руки. Вона й не поворухнулася, так і тримав, наче ляльку.

Так тривало довго, а може, мить.

І раптом Варя міцно обвила руками батькову шию, припала обличчям до його грудей і заплакала, голосно, аж зайшлася слізьми.

- Не плач, моя маленька, не треба, Варочко, - носив її по кімнаті Роман, відчуючи, що зараз розплачеться й сам.

- Ромка, давай за щасливу зустріч! - голосно нагадав про себе Юхим Іванович.

- Злякалася дитина, - зітхнула Параска. - Не плач, Варочко, це твій тато...

- Ромка, стройся!

- Вона вечеряла? - спитав Роман Параску.

- Нагодована, спати їй треба покласти, Романе Олексійовичу.

- Хочеш спати, Варочко? - Роман так і тримав дочку на руках.

- Хочу.

Мірошник відніс Варю в свою кімнату, посадив і заходився лаштувати постіль, дістав чисті простирадла, підбив подушку.

- Роздягайся, Варочко.

Варя акуратно склала платтячко, згорнула в трубочки кісники й лягла.

- Ви можете йти, я не боюсь, - випросталася в ліжку, натягнувши на шию ковдру.

- Я посиджу, Варю... Ми поговоримо з тобою. - Роман сів на ліжку і взяв холодну доччину руку.

- Про що поговоримо?

- Ти мені розкажеш про себе, як вчишся...

- Я вчуся на "відмінно" й "добре" в третьому класі, - сказала наче під чиюсь диктовку.

- А звідки ти приїхала?

- Ми живемо в Челябінській області... Мене мама привезла до бабуні в Харків на канікули...

- Мама залишилася в Харкові?

- Так. Коли ми їхали з дідусем до вас, то вона йшла за поїздом і плакала.

- Ти мені повинна говорити "ти", Варю...

- Я знаю, бо ти мій тато, а татів називають на "ти"... А Михайла Івановича я, коли забуваю, то теж називаю "татом"...

- Він не кривдить тебе?

- Ні, він тільки... - Варя змовкла, ніби щось пригадувала.

- Що він? - допитувався Роман, зневаживши прописні істини педагогіки.

- Він тільки... забирає у мами гроші, які ти надсилаєш нам, - непомітно для себе Варя перейшла на "ти". - І мама плаче, коли він приходить п'яний... Я теж боюсь і ховаюся... А коли він не п'яний, то приносить мені гостинці, цілує маму й мене і сам плаче...

- А мама працює?

- Мама працює бухгалтером, - старанно вимовила Варя, - на фабриці.

- Ромка, на вихід! - причинивши двері, шепнув Юхим Іванович.

- Тихо, діду, потім прийду.

Мірошник вимкнув світло і знову сів біля дочки, вона знайшла його руку, притиснула до щок і заснула.

Юхим Іванович був у доброму настрої, розповідав про все, що стосувалося його персони, згадував ольвіопільських знайомих, шкодував, що нема балалайки, і Роман уже втратив надію почути від нього, яким чином Варя й Олена опинилися в його батьків у Харкові і що, власне, означає приїзд Варі до нього. На всі ці запитання Юхим Іванович відповідав: "Одне слово, жисть, Ромка" - і знову патякав про всяку всячину.

- Видно, що приїхала з якимсь намеренієм, - встряла в розмову Параска.

- Іменно, - підтвердив Юхим Іванович, якому трохи розвиднілося після четвертої склянки чаю. - З намеренієм, Ромка, прибула твоя колишня супруга... У ногах твоєї матері валялася, щоб простила, бо жисть її, значить, дала тріщину і... розкололася... Виходила заміж у війну за директора радгоспу, а він за ці роки дослужився до... ручки. Збирає залізний брукхт, а все через чарку. Бо хто не вміє пити - хай не береться, - зробив висновок Юхим Іванович. - Та й годинами він дуже, значить, перегнав Олену, і тепер вона пішла в розвідку на предмет вашого контакту, Ромка... Два дні вони з твоєю матір'ю плакали, а потім вирядили мене, щоб я показав тобі дочку. Сказано, щоб через два дні вернувся, а якщо твоя згода, то щоб і ти з нами прибув. Ромка, на виході - Юхим Іванович взяв пляшку, але вона була порожня. Мабуть, з горя дід підпер рукою щоку і голосно заспівав:

Ой із Колимського дальнього края,

Ой шлю тобі я, малютка, привіт...

Хтось постукав у стіну, і Мірошник упізнав голос Лобана:

- Та припиніть, нарешті, ці співи - працювати не можна.

Дід, не звертаючи уваги, послав ще одного привіта невідомій "малютці" і заснув.

Вранці, попросивши Параску доглянути Варю, поки він повернеться, Мірошник пішов у райком. Біля редакції зустрів Лобана:

- Пробачте, Петре Петровичу, за вчорашнє... дід приїхав, то...

- Нічого, нічого, - посміхнувся Лобан, - буває. Кажуть, у вас дочка об'явилася?

- У мене завжди була дочка...

- Даруйте, але я не знав, що ви одружені...

- Був одружений.

- Буває, буває, усі грішні, - і Лобан зник за дверима.

Мірошник подзвонив у кілька колгоспів, прийняв відвідувачів і, сказавши секретарці, що не буде до вечора, сам сів за кермо і під'їхав до хати. Варя стояла біля хвіртки.

- А я вас жду, тату... Тьотя Параска сказала, що... ти приїдеш за мною.

- Сідай, Варю, ми поїдемо з тобою в степ.

Мірошник вивів машину на семидольський шлях. Він і сам не знав, чому саме повернув на нього, виїхавши із містечка. Інколи Варя, забачивши стару скіфську бабу, просила батька зупинитися, і вони, оглянувши її, ішли зеленими врунами, потім заїжджали на пасовиська до величезних отар, чабани частували їх свіжою бринзою і кислим-кислим вином.

Дивлячись на дочку, Роман знаходив у ній все більше і більше свого. Вона й сміялася так, як він, і ніс був його, і брови - чорні, розльотисті. Хіба він зможе тепер, побачивши її, маленьку, беззахисну, залишити, щоб вона чула сварки і тремтіла зі страху перед якимсь чужим п'яним Михайлом Івановичем? Треба забрати її, щоб жила біля нього... Можна попросити Параску, щоб доглядала й Варю, має своїх п'ятеро, то ще одне буде...

Але ж Олена не віддасть дочки, думав про Варю й забув, що є жінка, зрадлива й, мабуть, нещасна... Але пін не зможе жити з Оленою. Все їх коротке спільне життя було випадковим, як і зустріч, і одруження, й розлука.

- А яке це село? - запитала Варя.

- Семидоли. Бачиш, яке велике й красиве. - Мірошник зупинив машину.

- Можна, я піду на той горбик, подивлюся?

- Можна, Варю.

Звичайно, Олена задумала повернутися до нього... Вона знала, кого послати. Тепер він втратить спокій, тепер він щодня буде згадувати свою дочку, буде мучитися і шукати виходу. А вихід може бути єдиним - зійтися з Оленою. Без прощення, без кохання, заради дочки...

- Тату, йди сюди! Швидко, - гукала Варя, - побачиш щось смішне!

Роман підійшов, і Варя, показуючи пальцем на синю бідарку з одним великим і другим малим колесом, дзвінко сміялася, бідарка подолала крутий схил, з неї зіскочив здоровенний білявий міліціонер і, приклавши руку до кашкета, привітався:

- Здравія бажаю, товаришу Мірошник!

Варя побачила, як усміхнувся тато і потис міліціонерові руку. Потім тато перестав усміхатися і пильно дивився на якусь тьотю з великими синіми очима, що сиділа в бідарці. Тьотя була висока й гарна, вона теж зійшла з бідарки, і тато простягнув їй руку.

- А це моя донька, - показав тато на мене.

- Донька? - Синьоока тьотя подивилася на тата так, ніби він украв мене.

- Я вас давно не бачив, Настуню, - сказав тато.

- Велика печаль! - чогось розсердилася вона і сіла знову в синю бричку. - Поїхали, Милентію!

- Можна їхати? - запитав тата міліціонер.

Тато кивнув головою, ми сіли в машину і теж поїхали. Тато чогось довго мовчав.

17

"Ні, Бранка добре зробила, що не втекла від свого коханого. Я теж не втекла б... Я теж померла б разом з ним".

(Із зшитка Ганнусі Гомон)

Остап Веремійович біг лісом, біг просіками, пробирався через чагарники, спотикався об пеньки і кричав хрипким голосом: .

– Іване-е! Іване-е-е! Син! Си-ин!

Ліс мовчав. Остап Веремійович надібав криничку, напився води й знесилено сів на траву: де ж той Іван подівся? Знову пішов, гукаючи, старий лісник. За плечима у нього погойдувалася торбинка, зготовлена на radoщах Одаркою: може, доведеться людей почастивати?

Аж підвечір знайшов Остап Веремійович Запорожного біля смолокурні – чорний, як чорт з пекла, тільки очі блищать.

– Ваню, Ваню, син! – крикнув здалеку лісник.

– Що? .

– Син! Народився в Яринки.

– Брежете! – чомусь не повірив Іван.

– їй-бо-присій-бо! – забожився Остап Веремійович і обняв Івана.

Той вирвався з цупких рук лісника і кинувся бігти.

– Куди ж ти?! – гукнув Остап Веремійович.

– Не знаю, – зупинився Іван. Він і справді не знав, куди й чого біжить. – Скільки важить?

– Привезе Яринка, тоді й зважимо, – розсудив Остап Веремійович. – Скільки не є – все наше... Такий хлопчик! Ну, козак!

– А ви хіба бачили?

– Ні, але такий уже козак та... – Остап Веремійович вийняв з торбинки пляшку й закуску, налив у щербату чарочку. – Щоб ріс щасливий!

Випив і налив Івану.

– За нього й за Яринку!

Вранці Іван, за добрим звичаєм лісників, посадив на подвір'ї дубочка на честь народженого сина. У кімнату, де лежала Яринка, сільська акушерка не пускала нікого, й Іван простоював біля вікна годинами. Яринка, бліда, щасливо посміхалась і щось говорила йому.

– Що вона говорить? – спитав, коли вийшла акушерка.

– Каже, що любить тебе...

Потім Яринку приходили вітати вчителі й подруги. Навіть Явдоха Прах прийшла, поклала хліб на рушнику і квіти.

– Таке вже щастя у вашій хаті...

– Вродилося, та й усе, – відказала Одарка і, щоб не наврочила Пращика,

пришпилила непомітно шпильку до білої ковдрочки, якою був накритий хлопчик.

Явдоха сиділа довго, ніби чогось чекала. І справді, як тільки Одарка вийшла на кухню, Явдоха тицьнула Яринці записочку:

- Данило просив передати. Ти вже, Яринко, звиняй, але прийти не може...

Яринка хотіла сказати щось зле Явдосі, але стрималася і записки не порвала: може, просто людина поздоровити хоче...

"Яринко! - прочитала вона, залишившись сама в кімнаті. - Поздоровляю тебе з сином. Я люблю тебе і не шлю тобі проклять за зраду. Я люблю тебе і таку, не мою. Світу мені без тебе нема і не буде. Д. П."

Яринку кинуло в жар. Знову Данило. Коли він дасть їй спокій? Вона пошматувала записку, щоб не побачив Іван.

Хлопчика назвали Михайликом. З цієї нагоди запросив Іван гостей. На радіощах навіть Данилові сказав, зустрівши в конторі колгоспу, бо незручно було усіх запросити, а одного обійти.

Данило подякував, але не прийшов. Після тієї зимової пригоди вони обминали один одного: щадили, певно, не себе, а Яринку.

Хата наповнилася піснями.

- Візьми, Іване, маленьке, щоб не злякалося, - подала Одарка Михайлика, - погуляйте.

Іван, обережно несучи сина, вийшов на подвір'я. Ось воно, його кохання, його радість, його життя. Він і не мріяв про таке щастя, коли возив уночі тачкою торф на Овечому.

Підійшов листоноша:

- З синочком уже парубкуєте, Іване Трифоновичу? А вам кореспонденція, - подав Запорожному саморобний конверт. Почерк був незнайомий, якийсь круглий, дівочий.

Іван сів біля палісадника, відкрив конверт.

"Добрий день, Іване Трифоновичу! Цього листа вам пише Ганнуся Гомон. Я пишу не сама, а те, що мені каже дід Опанас, бо він сліпий і писати не може..."

Посилаю тобі, Іване, поклона з хутора Овечого, з нашого степу. Прийшла моя пора помирати, Іване, бо пожив на білому світі довго, може, двадцять отар за життя змінив. Жаль, що зробив мало, але хотів зробити багато. Крові своєї за нашу землю не шкодував, ходив з червоними ескадронами на Перекоп і на Дон. А коли було тихо на землі, то пас отари в степу. І не мені судити про моє життя.

Коли ти прийшов на наш хутір і посадив перше дерево, Іване, то мав я велику радість, бо ти прийшов рятувати степ, мою колиску, землю мого народу.

(Дід заплакав і більше нічого сьогодні не сказав, - написала Ганнуся).

Я не хотів би дожити до того страшного дня, коли ти забрав мене на Парамонове весілля, але, проклятий богом і людьми, живу й досі. Доля змилювалася, і я осліп, щоб не бачити сплундрованого вівцями лісу, який посадили люди на радість, але і сліпий я бачу степ. Кажуть, що це ти зробив навмисне, щоб помститися за те, що тебе було скинуто з директора, і ще кажуть, що ти втік з хутора, як боягуз. Ти про це, може, не

знаєш, то я пишу, щоб знав. Жити боягузом людина не може. То приїдь, Іване, та посади ліс там, де пройшла моя отара, бо я сам уже не зможу, а якщо не прийдеш, то дуже тяжко буде мені помирати й прощатися з білим світом, а тобі жити. Опанас Заклунний".

Іван, білий, як стіна, увійшов до хати й покликав Яринку:

- Візьми дитину...

Вони вийшли в сіни.

- Що сталося, Ваню? - спитала Яринка.

- Я мушу подзвонити Мірошнику.

- Скажи, що сталося?! - наполягала вона.

Іван подав їй листа. Ярина прочитала, зім'яла його і кинула на долівку.

- Навіщо?!

- А ти що, може, послухаєш цього божевільного діда? - Ярина забрала сина й пішла в хату.

Гості вже трохи втихомирилися. Ярина причинила за собою двері суміжної кімнати, перепеленала Михайлика і поклала в колиску. Сиділа в передчутті якоїсь тривоги, викликаній листом. А що, коли Іван справді поїде? Може, цього листа написала Марта?

У куточку щось зашаруділо. Яринка здригнулася: на неї дивилася гостра мордочка миші. Вмить згадала і ту, що появилася перед нею в класі... Істеричний крик вирвався в Яринки, і вона знепритомніла.

* * *

Не доїжджаючи до лісгоспу, чоловік у синьому плащі і сірій кепці, з-під якої вибивалося чорне, посічене сивиною волосся, попросив шофера зупинитися і вийшов з машини. Обличчя незнайомця було вилицювате, мідне від засмаги, очі вузькі, гострі, ніс з горбинкою надавав йому суворого вигляду.

На здивування шофера, чоловік, взявши старенького чемодана, пішов не до хутора, а в степ, до кургану.

Дивак, подумав шофер, всю дорогу розпитував про Овечий, а коли під'їхали - майнув у степ.

Залишивши чемодана, чоловік, грузнучи в піску, вийшов на курган і оглянувся: не впізнавав він тепер Овечого. Появилися нові будинки і ліс... Правда, ще невеличкий, але зеленів по всьому степу. Погляд чоловіка зупинився на крайній хатині, і серце його радісно забилося: там жила вона, Марина. Там був його син. Син Берика Джусуєва, до якого він прийшов через війну і роки поневірянь у фашистському полоні. Прийшов до нього, до Марини, ще не провідавши батьків, не побачивши землі свого роду.

Ще годину тому він зовсім по-іншому уявляв свій приїзд: прийде в її хату і скаже: "Я прийшов до тебе, Марино, назавжди... Покажи мені нашого сина..."

Тепер Берик стояв на кургані, не наважуючись показатися їй на очі. Він уже знав із розповіді шофера, що Марина торік вийшла заміж за якогось Парамона і живуть вони, як пісню співають (так і сказав). Тільки про сина нічого не знав шофер.

Берик зійшов з кургану, сів на землю і задумався: що робити, куди йти? Отак

розвіялися його мрії, надії, вистраждані в неволі. Що ж, Марина не його жона і вільна була робити, що хотіла. Але син? Він мусить хоча б поглянути на нього, перш ніж поїде в інші степи, де чекає на нього стара мати.

Уже стемніло, коли Берик, нарешті, зважився піти на хутір. Зустрічалися незнайомі люди, з цікавістю проводжали його очима: звідки цей вилицюватий чоловік взявся в Степовому?

Біля хати Заклунних Берик побачив Ольгу, зрадів, як рідній:

- Олю, це я...

Підійшла до плоту, дивилася довго, впізнавала.

- Берик! - обняла і тричі поцілувала. - А ми вже й поховали тебе...

- Вижив...

- Ти до Марини? Так вона... знаєш...

- Знаю. Можна в твою хату зайти?

- Заходь, Берику. Сама живу. Дід на тій половині, а я сама... Поїхала Марта, - зі своїм горем Ольга. - А ти ж звідки? Роздягайся... Така ж я рада...

Ольга приготувала вечерю. Берик їв, а вона слухала його сумну розповідь.

- Союзники нас звільнили в сорок п'ятому, - розповідав Берик, - а потім у свої табори заперли. Ми військові заводи розбирали по гвинтику й відправляли кудись... Двічі я тікав, ловили й знову в табори, не хотіли, щоб на свою землю поверталися... І тільки в минулому році мені пощастило потрапити до нашого консула, у Франції... І ось прийшов, - зітхнув Берик. - Ти мені, чуєш, про неї розкажи, Ольго... Все розкажи. Забула вона мене... А як мій син?

- Хай вона тобі сама розкаже, Берику. Я покличу, - накинула хустку Ольга.

- Не треба, Олю.

- А син схожий на тебе... Юрасик.

Сиділи довго, вже й стемніло в Степовому.

Берик бачив, як темінь огорнула Маринину хату.

А вдосвіта встав, подякував Ользі, вийняв з чемодана дві хустки.

- Одну собі візьми, а цю... Марині.

- Сам би віддав, Берику.

- Ні. Людина, яка може принести горе в юрту друга, не мусить зупиняти коня. - Берик попрощався. - Скажеш, що був... Все одно знатиме. І ще скажеш, що мене врятувала любов.

Берик пам'ятав дорогу на центральну садибу радгоспу, це була вроджена властивість степових людей - не заблукати в безмежжі. Він не знав, що робитиме далі, - зараз він хотів лише побачити свого сина. Він ішов повільно і невпевнено, часто зупинявся, наче збирався ось-ось вернутись.

У селі він одразу побачив школу. Було тихо - уроки закінчилися. Старенька прибиральниця показала Берику, де інтернат. Це була звичайна хата з маленькими вікнами, але вкрита черепицею. Кілька хлопчиків і дівчаток грали у волейбол. Натягнута на два стовпчики віршовка служила їм за сітку. Суддею була висока, з

карими очима дівчина. Дуже знайомою здалася вона Берику. Він підійшов до неї:

- Мені треба побачити Юрасика... Джусуєва...
- А ви хто? - дівчина пильно вдивлялася в незнайому людину.
- Я... Джусуєв, - посміхнувся Берик, - я... його батько.
- Я впізнала вас, - просяла дівчина і кинулася до хати. .

Потім... потім Берик побачив себе: ішов худенький, чорноволосий, тільки носик був без горбинки.

- Ось він, - промовила кароока дівчина.

Юрасик спідлоба подивився на Джусуєва, в очах - недовіра й переляк. Берик нагнувся, щоб обняти сина, але Юрасик не дався.

- Це твій тато, - сказала дівчина. - Не бійся.
- У мене тата нема, - шморгнув носиком Юрасик.
- Є, є, - сказав Берик. - Я твій тато... Я...
- Мого тата вбили на війні, - пояснив хлопчик. - У мене тато Парамон.
- Я живий і приїхав до тебе...
- Ні, мого тата вбили на війні, мама казала.
- Я хочу подивитися, де ти живеш, - Берик спробував перемінити тему розмови.
- Я вас проведу, - зголосилася дівчина.

Вони зайшли у вузьку кімнату, в якій стояло шість ліжечок і хиткий столик, застелений цератою.

- Де ти спиш? - запитав Берик. Хлопчик мовчки показав на ліжко в кутку.

Поступово кімната заповнювалася Юрасиковими однокашниками, які ще не вміли приховувати своєї цікавості і безцеремонно розглядали Джусуєва.

- Це його тато, - почув Берик чийсь шепіт.
- У нього нема. Він напівсирота, вчителька казала...

Берик розкрив чемодан і вийняв новенькі черевички.

- Це тобі, - сказав Берик, - і костюм тобі... Можеш одягнути.

Юрасик подивився на дівчину і скинув штаненята. Товариші, затамувавши подих, стежили за кожним рухом Юрасика. Костюм був великий, довелося підсукати холоші і рукави піджачка. А черевички малі. Хоч як старався Юрасик втиснути в блискучий хром свої ноги - нічого з цього не виходило.

- Малі, - сказав білоголовий хлопчик.
- Малі, - з жалем повторив Юрасик.

- Можна - я взую? - попросив білявий хлопчик і, не дочекавшись згоди, натягнув на босі ноженята черевички. Пройшовся по хаті і жалібно подивився на Джусуєва. - Скидати?

- Носи... А чим вас годують, Юрасику?
- Борщем і кашею, - хором відповіли хлопці.
- Чай дають, - тихо додав Юрасик, - з цукром...

Берику хотілося побути з сином на самоті, і він сказав йому:

- Давай пройдемося по селу.

- Я не піду без Ганнусі, - відповів Юрасик і взяв за руку карооку дівчину.

- Це ти - Ганнуся? - лише тепер він упізнав її. - Виросла як...

- А я вас зразу впізнала... Мама вас часто згадувала.

Усі троє походили вулицями села, підійшли до кооперації, але на дверях висів рудий замок. Хоч як намагався Берик втягнути в розмову сина, той мовчав. Узяв його за руку, але Юрасик висмикнув, ніби опікся.

- Юрасикові треба робити уроки, - нагадала Ганнуся. - Ви до нас ще прийдете?

Прийду, - непевно відповів Джусуєв. Потім він вийняв з кишені пачку грошей і подав дівчині. - Візьми, хай мама вам щось купить...

- Не треба, - відмовилася Ганнуся. - У нас є.

- Прошу тебе, візьми. Ганнусю.

- Нам не треба...

- А мені тато. Парамон купить коня, - похвалився Юрасик.

- Навіщо тобі кінь? - запитав Берик.

- Я буду їздити по степу на коні, бо я казах. У мене тато казах, і я буду казахом, мама казала... Джигітом.

Берик нічого не встиг сказати синові - Юрасик, не попрощавшись, побіг до інтернату.

- До побачення, - сказала Ганнуся і теж пішла.

Берик сховав гроші і побрів селом. Оглядався, аж поки не сховалася за поворотом старенька хата з новим черепичним дахом.

За селом шматочок фанери на стовпі цілився кудись у весняний степ: "На Ольвіопіль". Скільки кілометрів - не було написано, зрештою, на десять більше чи менше, не мало ніякого значення в цьому неміряному степу. Берик ще раз оглянувся на село, не знаючи, коли повернеться сюди. Він звик до ударів долі і мужньо зносив їх. Він витримав три полонянські роки, провал підпільної групи у німецькому таборі, розстріл і голод, поневіряння по розтерзаній повоєнній Європі і, може, вмер би вже п'ять разів, якби не жили в ньому прагнення до волі і надія, що повернеться колись до Марини й свого сина. І те, й те об'єднувало в собі слово "Батьківщина". Він до кінця виконав свій обов'язок перед нею. Батьківщина дала йому волю, за його повернення боролись її представники, велись дипломатичні переговори і посилялися ноти. Він був потрібний своїй Батьківщині, вона не забула свого солдата. Тільки на Овечому хуторі забули про нього...

Степ, ще встелений зеленим килимом трав, дихав весною на всі груди, бо знав, що незабаром пекуче сонце випалить ці трави, висушить, і йому буде тоді тяжко дихати. Раптом перед Бериком вдалині показалася юрта.

Юрта! його рідна юрта!

Степ і юрта... Берик не міг втямити, як він опинився в Казахстані, біля юрти свого батька - чабана Джусуя. Біля юрти струмився в небо стовпчик сизого диму і паслися коні. Берик побачив і кибитку, лиш овець не було видно. Берик побіг. Зараз кинеться до нього мати.

- Апа-а! Кимбати апа! [Дорога мамо!] - кричав Берик. - Я прийшов до тебе! Я...

Але мати не вибігла йому назустріч. Берик зупинився: замість юрти він побачив старе циганське шатро, двох жінок і двох чоловіків. Двоє коней паслися, осторонь, а третій - каштановий, з широкими грудьми, але худий, лежав, витягнувши спутані передні ноги. Старий циган підійшов до коня і оперезав його батою. Кінь не поворухнувся.

- Навіщо б'єш?! - крикнув Берик.

Циган ще раз ударив, зміряв байдужим поглядом Джусуєва:

- Бо мій... Чому не вітаєшся і не питаєш, чи ми здорові?

- Здрастуйте, - сказав Берик. - Як ваше здоров'я?

Старий циган кинув батога і подав руку:

- Доброго дня. Ми всі здорові. Сідай. Будемо вечеряти. - Циган сказав щось молодій циганці, і та винесла з шатра килимка і простелила біля вогню. Старша, видно, дружина, насипала в миски пшоняної каші, звідкись узялися діти й посідали до вечері.

Потім усі закурили. Маленьке циганча теж зо два рази потягнуло материну люльку.

- Не треба дітям, - сказав Берик.

- Та воно ще дурне, мале, - відповів, циган. - Ти куди йдеш?

- Ще не знаю.

- Тоді нам по дорозі, - усміхнувся молодший.

- Ні, ми на ярмарок, - поправив старий. - Хочу отого чорта продати, - тицьнув люлькою на спутаного коня.

- Славний кінь, - похвалив Берик. - Я бачу... Навіщо продаєш?

- Вредний кінь, - зітхнув циган. - Два дишлі зламав - не хоче в упряжі ходити.

- Тікає?

- Ні.

- А навіщо спутав?

- Це йому, кара така: спутаний - не їсть. Гордий, щоб він здох... Тиждень тому купив на свою голову, а запрягти не можу. Продам.

Берик підійшов до коня, погладив довгогриву шию.

Очі в коня були сумні, на губах засохла піна, Берик витер її рукавом свого коверкотового плаща.

- Я розпутаю його, - і, не дочекавшись згоди, зняв пута. Кінь встав, стрепенувся і вткнувся теплою мордою в Берикові груди. Джусуєв обняв коня за шию і сказав щось на незнайомій циганові мові. Потім Берик легенько вдарив коня по крупу і крикнув:

- Арту-уй! Арту-уй! - так кричав колись його дід на кінських перегонах.

Кінь рвучко підняв голову і вдарив копитом об землю.

- Я знаю, чому ти не можеш його запрягти, - сказав Берик цигану. - Це кавалерійський кінь. Він звик до сідла..

Берик вхопився руками за холку і вмить опинився на коні. Кінь, відчувши спритність вершника, нетерпляче перебирав ногами. Джусуєв легенько натягнув повід

і, доторкнувшись підборами кінських боків, крикнув уже знайоме:

- Артуй!

Кінь зірвався з місця і помчав степом. Берик пригнувся до витягнутої шиї коня, немов злився з ним. Дух перехопило Берику. Цей кінь повертав йому молодість, і оживав у Джусуєві голос його предків – степових джигітів. Берик перевів коня на рись і під'їхав до шатра, зліз з коня і поцілував його.

- Продай коня, – сказав Берик.

- Що будеш з ним робити?

- Не знаю, – відповів Джусуєв, згадавши сина: але навіщо йому, маленькому, кінь?

- Скільки дасиш? – перейшов на діловий тон циган.

- Скільки скажеш.

- Дай мені за нього, – прикидав циган, – дві тисячі... і за мороку... ще п'ятсот... – Циган подивився на дружину й додав: – І ще триста за те, що жаль мені з ним розлучатися... А щоб було... кругло, то давай три тисячі!.. і ще двісті на могорич.

Берик відрахував гроші і подав цигану.

- Двісті заberi назад, – протягнув циган гроші, – треба ж торгуватися, хто ж так продає?..

Циган дав Берику стареньке рядно замість сідла:

- Щасливий їдь... Треба ж було поторгуватися, – все ще шкодував циган, – хто ж так купляє, ех... Слухай, давай поторгуємось? Скільки даєш?

- Мені треба їхати, – сказав Берик. – Дай мені якусь торбинку. А чемодана заberi.

- Це можна. – Циган виніс з шатра смугасту рядняну торбину й подав Берику. – Ні, почекай. Торба теж грошей просить.

- Так я ж тобі даю чемодана, – розсміявся Джусуєв.

- Торба дорожча. Скільки даєш на додачу?

- Ну, десять карбованців.

- Давай сорок, – циган ляснув долонею по руці Берика.

- Дванадцять, – відповів Берик.

Циган присів, розмахнувся і знову ляснув Берика по руці:

- Тридцять п'ять. Такої торби нема в світі. Ти поглянь, яка торба! Ти дивись, яка строчка.

- П'ятнадцять.

Циган розсердився і пішов за шатро, потім виглянув:

- Двадцять п'ять!

- Не дам, – сказав Берик. – Торба латана.

- А яка латка! Ти бачиш, яка латка? – знову підійшов циган.

- Двадцять п'ять!

- Ні, – циган трусив торбою перед Бериком, вивертав, заглядав усередину, кидав її під ноги Джусуєву, піднімав і знову тицвав у обличчя. – У цій торбі нічого не пропадає. В ній золото можна возити...

Довго ще сперечався циган, а коли зійшлися на двадцяти карбованцях, він обняв

Берика.

- Умієш купляти. Бери торбу - грошей не треба. Щасливо їдь!
- І ви будьте щасливі. Може, зустрінемося. Довго будете в степах?
- Як вона скаже, - циган показав на дружину, і сльози навернулися йому на очі.

Берик узяв коня за вуздечку і пішов - циган проводжав його:

- Ми сюди приїздимо кожної весни... Тут перед війною стояв наш табір. Великий був табір, веселий... Тут нас застала війна... і наші хлопці пішли до військкомату... самі пішли, і мій син теж... Мати сказала йому, що коли скінчиться війна, щоб він першої ж весни прийшов сюди, ми чекатимемо його... Уже чотири весни ми приїздимо сюди... а... сина чогось нема...

Берик мовчки обняв старого цигана і сів на коня.

- Арту-уй!

Уже підвечір Берик під'їхав до аеродрому. По дорозі, що огинала його, мчали автомашини - кінчався для Берика степ. Кінчалася ця пригода, як сон. Треба було прощатися з конем. Берик поїхав до Овечого хутора: там він пустить коня.

Уже було за північ, коли вони натрапили на сонне степове джерельце. Берик відпустив коня пастися і, підстеливши плаща, заснув.

Він прокинувся на світанні. Коня не було. Берик приклав руркою долоні до рота, і понеслося по степу:

- Арту-уй!

Кінь вибіг з-за піщаного косягу і став перед Бериком.

- Спасибі тобі, - промовив Берик, дав коневі хліба, розділивши шматок навпіл, і пішов туди, звідки зривалися в синє небо сріблясті літаки.

* * *

Післяпологова лихоманка надовго прикувала Яринку до ліжка. Майже все літо жив у постійному страху Іван, бо пішли різні ускладнення, але, як казали лікарі, молодий організм переміг хвороби. Яринка очуняла, поверталися сили, і настав час, коли Іван запрягав легеньку бричку і щодня возив дружину з сином у ліс, до озера. Поверталися вони ввечері веселі й щасливі, купали Михайлика, радіючи, що так гарно росте, що вже говорить щось. Белькотання Михайлика Яринка негайно перекладала на зовсім зрозумілу мову, і виходило, нібито синочок казав, що дуже любить татуся, що сам Михайлик слухняний, буде їсти кашку і спокійненько спати...

За турботами та за роботою швидко спливало літо, залишивши слід хіба що в лісі на Івановому кордоні та в нього самого на скронях. Посивів Іван, тільки сила в руках ще була молодістю. Яринка поправилася і знову зайнялася своїми першокласниками, здавалося, що спокій уже назавжди оселився в їхній хаті. В хаті так, але не в Івановій душі. Кожного разу, коли він приходив до лісу, виринав з пам'яті лист діда Опанаса. Запорожний запам'ятав кожне слово, кожен рядок, що були тяжким докором і ви роком його слабкодухості і зраді. Іван сто разів виправдовувався перед самим собою, переконував невидючого діда, але марно: дід не прощав. Будив його серед ночі, вимагав одвертого слова й дії: або визнай, що ти боягуз, або приїдь і подивися людям в

очі.

Про від'їзд на хутір, поки хворіла Яринка, не могло бути й мови, але зараз ця думка вже невідступно переслідувала Запорожного.

Рішення визріло при зустрічі з Мірошником, коли він приїхав у колгосп. Іван знайшов його на полі, і вже до вечора вони не розлучалися. Побували в тракторній бригаді, на фермах, їздили до чабанів. Не бачилися давно і не могли наговоритися. Запорожний запропонував Мірошнику переночувати, той погодився. Повечеряли вдома, а на ніч поїхали до Іванової сторожки на лісовому кордоні.

Розклали багаття, посідали на пеньках, закурили.

- Забув ти мопс, Романе Олексійовичу, - сказав Іван.

- Ти у мене в резерві, Запорожний.

- Довго сиджу...

- Така розмова мені подобається. Не забув, Іване. Вже двічі про тебе з Колишевим говорили. Хотіли головою колгоспу послати, так з Яринкою було погано. Пожаліли.

- Як там у Степовому? - спитав Іван.

- Мартинюк узяв шефство... персональне. - Мірошник підкинув у багаття березової кори, вона спалахнула, освітивши замріяний ліс. - Кинули туди й техніку, й добрива, але не даємо й половини того, що було при тобі... За методом Вигдарова ми могли б уже посадити п'ять тисяч гектарів лісу, а товчемося на другій тисячі.

- Валя мені писала, що ліс, який ми садили без торфу, росте не гірше, ніж із торфом. Хіба цього Мартинюк не знає?

- Там не знають, - показав кудись угору Мірошник. - Мартинюк переконав самого президента академії в непогрішимості свого методу, і там не визнають Вигдарова.

- Чому ти не поговориш про це в обкомі партії? - запитав Запорожний.

- Після висновків тієї комісії і статті Лобана нашому першому... натякнули, що ми застосували метод Вигдарова для того, щоб зняти галас, мовляв, ач, які ми завзяті - три плани даємо на рік... Ну й охолов запал, - зітхнув Мірошник. - Не думай, що все так легко, Іване. Авторитет Мартинюка похитнути тяжко... Вріс.

Його слово - закон, його слово - постанова й інструкція. Куди вже нам, бідолашним, до того світила... Розмова коротка: хто проти Мартинюка - той проти науки.

- А Вигдаров як?

- Весною приїздив на два тижні, просидів на своїх дослідних ділянках і поїхав... Був на Овечому, так його Каїтан не прийняв. Розумієш?

- Романе Олексійовичу, - після довгого мовчання промовив Запорожний, - я хочу повернутися на Овечий.

- Що? - не повірив Мірошник.

- На Овечий, - повторив Запорожний. - Мушу...

- Я не маю права звільнити Каїтана, - сказав Мірошник.

- Я піду... лісником. Рядовим лісником.

- Ну, знаєш, лісники у нас є, - махнув рукою Мірошник. - Головою колгоспу будемо рекомендувати тебе, Запорожний. У "Колос". Там нудьгувати не будеш - п'ятнадцять

тисяч гектарів пшениці і стільки ж степу. Бельгія.

- Не зможу.

- Ти й чортам раду даси, Запорожний. Даю тобі місяць на роздуми і... консультації з Яринкою. Згода? - вдарив долонею по коліні Запорожного.

- Я мушу повернутися на Овечий, - повторив Іван.

- Що тебе туди тягне? Захочеш - садитимеш ліс у "Колосі".

Іван дістав потертого Ганнусинога листа й подав Мірошнику. Роман Олексійович, нагнувшись до вогню, прочитав.

- Ясно... Розумію... Дай мені цього листа... Я теж поїхав би... Ти... молодець, Запорожний. - Мірошник помовчав; потім спитав: - Аз Яринкою як?

- І вона зі мною...

- Ти щасливий, Іване... Знаєш, моя... теж об'явилася... Льолька... Олена, - сказав Мірошник. - Дочка приїздила... Варя...

- Хоче повернутися?

- Мабуть... Не бачив, не говорив... Забуте все, пережите...

- Але самому теж тяжко і взагалі...

- Договорюй, договорюй, - наказав Мірошник. - Щось чув?

- Чув... Про Настуню Сторожукову, - признався Іван, - кажуть таке...

- Правду кажуть, - усміхнувся Мірошник. - Диму без вогню не буває... Закохався я, Іване... Не дивися так на мене... Секретарі райкому теж можуть закохуватися.

- А вона що?

- Не можу розгадати...

- Жінки загадкові істоти, Романе...

- Настуня - дивовижна, - сказав Роман. - При кожній зустрічі я бачу в ній десять інших, не схожих одна на одну Настунь. Не збагну, як може в одній дівчині поєднатися безмежна щирість і зневага, доброта і зло, світлий розум і глупота, рішучість і примітивний страх. То вона буває гордою, як принцеса, то жалюгідною, аж нищою переді мною, завчено повторюючи: "Товаришу секретар райкому".

- Бо ти для неї є секретарем райкому в першу чергу, - розсміявся Іван. - І вона не вірить, що ти можеш закохатися в звичайну доярку.

- Не вірить, - погодився Роман. - І я не можу нічим їй довести, що в мене до неї найкращі почуття.

- Запропонуй їй одружитися. Не пробував?

- Боюсь, - сказав Мірошник достоту щиро.

Вони полягали на сіні в сторожці, думаючи кожен про своє.

- У мене є й радість, - Мірошник торгав Івана за плечі. - Чуєш, Запорожний? Берик Джусуєв повернувся... Той, що врятував мене в оточенні... Зустрів у містечку. Питаю, ти знав, що я тут працюю? Каже: знав. Чому ж не зайшов? Побоявся, розумієш? Я готовий був зробити для нього все, - казав Мірошник, - але він нічого не хотів... Ні грошей на курорт, ні кімнати, нічого...

- Де ж він зараз?

- Попросив влаштувати його... чабаном на Овечому хуторі, бо там...

- Я знаю! Я згадав! - вигукнув Іван. - Це - другий чоловік Марини Гомон. Берик Джусуєв... Казах... Ти влаштував його?

- Звичайно...

- А Марина ж як?

- Не знаю. Кажуть, що вона одружена...

Прокинулися вдосвіта. Шофер уже грів на вогнищі чай. Мірошник поспішав:

- Мені ще в "Колос" треба добратися на восьму ранку, у механізаторів партійні збори... Ну, а ти, Іване, за ніч не передумав?

- Ні. Через два дні я буду на хуторі.

- Жду.

Вони попрощалися.

Михайлик сидів на високому саморобному стільчику - Яринка годувала його кашею. Ця процедура, очевидно, дуже не подобалася йому, бо кожна ложечка, до якої торкався його ротик, коштувала неймовірних зусиль бабі Одарці: вона розмахувала віником, вилазила на лежанку, наповнюючи хату звуками всіх існуючих і неіснуючих тварин і птахів, Михайлик дивився на бабу хитрими оченятами й усміхався, саме в цей момент ложка опинялася в роті, і Одарка повторювала, як молитву:

- Слава богу...

Побачивши батька, Михайлик протягнув рученята, що означало: візьми. Іван узяв сина, підкинув до стелі, перелякав до смерті бабу й сказав Яринці:

- Я мушу їхати. - Він вирішив цього разу обійтися без дипломатії: все одно це не врятує від сліз, умовлянь і Одарчиних прокльонів.

- Куди їдеш? - спитала Яринка.

- Певно, якусь нараду Мірошник придумав, - догадалася Одарка.

- Ні... я поїду на Овечий...

- Чого? - вибалушила очі теща.

- Працювати.

- Здурів чоловік! - сплеснула руками Одарка. - Ти чуєш, дочко?

- Нікуди він не поїде, мамо, - Заспокоїла матір Яринка.

- Я поїду, - повторив Іван, дістаючи з-під ліжка чемодан. - Я мушу, розумієш, мушу...

- А вони ж як? - показала Одарка на дочку і внука.

- І вони зі мною.

- Я не поїду в ті піски! - Яринка відчула, що це серйозно. - Ніколи не поїду!

- Яринко, зрозумій... Я повинен поїхати, бо... мусить же бути в кожного щось... святе... найдорожче...

- А жінка й син тобі не дорогі?! - кричала Одарка.

- Дорогі, - тихо промовив Іван, - але я мушу, бо інакше жити не зможу.

Узяв чемодана, поцілував сина й заплакану Яринку.

- Ви колись зрозумієте... Я напишу... Бувайте здорові.

Отаке було прощання.

18

"Учителька каже, що колись на наших степах росли великі ліси. Дві з половиною тисячі років тому приходив на нашу землю історик з Греції – Геродот і назвав її ГІЛЕЄЮ – країною лісів... Минали століття, ліси щезали, їх викорчувували скіфи під пасовиська, нищили бурі і завойовники, палили пожежі, і не стало Гілеї. Її поховали піски. Мені дуже хочеться, щоб знову була Гілея..."

(Із зшитка Ганнусі Гомон)

Темна осіння ніч огорнула степ. Дід уже звик до вічної темряви, йому було все одно, що на небі – сонце чи місяць: він звівся з ліжка, одягнув чисту білизну, знайшов синю сатинову сорочку, чорні нові штани і сірого піджака, які йому купила Ольга ще до війни.

Потім розчесав дерев'яним гребінцем бороду і довге сиве волосся, взув чоботи і вийшов з хати.

Здавалося, що холодне сонце засліпило діда, і він прикрив очі рукою. Повільно зійшов з ганку, обернувся до хати й сказав:

– Я пішов...

Уже з воріт дід повернувся в хату (буде невдача, подумав). Зняв зі стіни скрипку. Жалібно бренькнула струна. Дід поцілував її і поклав на лаву. Потім він намацав у кутку гирлигу і вже тоді вийшов з хати. Назавжди.

– Прощайте, я пішов, – вклонився дід Опанас хаті, воротам і гарбузинню, що плелось по плоті.

Дід усе бачив. Він ішов, опираючись на гирлигу, в степ, який злився з чорним небом, і не можна розібрати, звідки світять зорі – з неба чи вони розкидані по землі. *

Проводжали його тисячі людей, яких він зустрічав у своєму житті. Вони стояли уздовж тяжкої дороги Опанаса Заклунного веселі й сумні, але всі були молоді, бо старими їх ніколи не бачив Опанас. Він упізнав свого батька, матір, наймита Мирона, з яким вони пішли в партизани, побачив командира ескадрону, пораненого, на коні. Поруч стояли Опанасові друзі, з якими він брав Перекоп. Усміхнувся йому голова комнезаму, вбитий у тридцятьому році. Тільки своєї Катерини не бачив Опанас Заклунний. Де ж ти? Чого ж ти не прийшла, моя чайко степова? Проведи мене в цей степ, як проводжала колись... Пам'ятаєш, Катрусю, нашу першу ніч, хай благословенного вона буде. Ти прийшла до мене в кошару, бо я не мав хати, і... Де ж ти, моє кохання?

Так і не побачив Катрі Опанас Заклунний, може, й стояла вона серед тих, кого стрічав у своєму житті, але тепер дід забув, яка вона була...

Опанас Заклунний гордо йшов у свою смерть. Не зігнули його роки, не полишила багатирська сила. Чуєте, як лунають його кроки в степу?

Це тільки так здається, що Опанас Заклунний ледве відриває підшви від землі, просто земля не відпускає його.

Це тільки так здається, що гирлига підтримує його немічне тіло. Просто він не випускає її з рук.

Це тільки здається, що він сліпий. Він і зараз може дивитися, як беркут, на сонце широко розплющеними очима. Він усе бачить. А те, що, збираючись у свою останню дорогу, Опанас Заклунний одягнув не нові чорні штани, які купила йому перед війною дочка, а латані, то це вже так вийшло – поспішав...

Опанас ішов до піщаного кургану. Ось зараз він має бути. Йти ставало дедалі важче й важче. А колись вони з Катрею залюбки вибігали на нього, бувало, він на руках виносив її на цю піщану гору, ближче до неба, до зірок.

Опанас Заклунний, долаючи сипучу крутизну, піднімався вище й вище. Ще кілька кроків, і він стане на вершині кургану і побачить свій степ. В обличчя вдарив запах далеких кошар і холодних висушених трав...

Дід Опанас зупинився на самісінькій вершині кургану, таки добрався, подумав він і випростався. Звідси йому було видно весь степ – широкий і вільний. Дід побачив його в зелених травах і лісах, деś далеко бродили отари і дзвеніли тронки.

– Прощайте! – гукнув на весь степ Опанас Заклунний, хоча цього ніхто не почув.

Прощався зі старим чабаном Степ, прощалися Сонце і Вітер, Трави і Вівці, прощалися Піски і Зорі.

На височенному кургані стояв Опанас Заклунний і бачив з нього весь Світ.

– Прощайте, – линуло над Степом.

Опанас відкинув гирлигу і підняв руки, наче для обіймів, гирлига впала.

– Катрусю! – покликав Опанас.

І сталося диво: він побачив її. Вона бігла до нього: гінка, русокоса, молода. Опанас стояв на кургані і чекав її...

Вранці знайшли діда Опанаса. Він лежав перед старою приземистою кошарою, так і не дійшовши до піщаного кургану...

Дід не хотів помирати в хаті.

Дід помер у степу.

* * *

Марина знала, що він приїхав на хутір, – шепнула їй, забігши в хату, Ольга, а потім прийшов Парамон – блідий, насторожений. Винувато посміхнувся й сказав:

– Берик... уже той... приїхав. Тут буде жити... Чабаном його настановили замість діда Опанаса.

– Бачив його?

– Умгу... Познайомились. Я запросив його до нас. – відповів Парамон.

– Добре, Парамоне, – сказала з вдячністю.

Ці дні жила Марина ніби в тумані. Не могла збагнути, чому Берик так і не зайшов, болісно шукала причини в розповіді Ольги про його відвідини.

– Не хоче, видно, поперек твого щастя стати, – догадувалася Ольга. – Любить він тебе... Казав, що, мабуть, врятувала його любов...

Марина вткнулася обличчям у подаровану Бериком хустку – плакала довго й

невтішно.

- Що ж тепер мені робити, Олю? Порадь.
- Люди тобі поради не дадуть... Серця свого слухай.
- А воно ж, Олю, болить та мовчить, оте моє серце.

Мучилася Марина від того, що після такої довгої розлуки не захотів Берик побачитися, хай уже не з нею, а з сином. Відлягло від серця, коли діти розповіли, що приходив до них в інтернат, але куди потім дівся – ніхто не знав.

І ось Джусуєв з'явився на хуторі, привіз його сам директор радгоспу: дуже радів, що матиме такого досвідченого чабана, а крім того, Мірошник просив, щоб якнайкраще зустріли його. Було Беріку виписано муки і солі, нову куфайку й поношеного кожуха, привезено на випаси і представлено чабанам. Ті прийняли його щиро в свою хатину, що нещодавно збудував радгосп біля далеких кошар. Берик розпитував про отару, про випаси одразу видно, що чоловік з чабанським ремеслом обізнаний.

Вечорами, сидячи коло вогню, вели чабани безконечні розмови – кожен про своє, – та найбільше любили слухати Берика: ото вже довелося йому пережити та поблукати по світах. Він розповідав їм про свій рід, про свої степи, які весною зацвітали тюльпанами, і не могли зрозуміти чабани, чому він не поїхав до свого роду, а Прибився до цього Овечого хутора. Питати ж не хотіли, бо були людьми вельми делікатними: захоче – сам колись розповість.

А недавно, переганяючи отари на нові пасовиська, чабани були до краю вражені: вони побачили здичавілого коня, що біг степом. Берик теж помітив його і раптом, скинувши куфайку, кинувся йому навперейми. Він щось кричав, але чабани не могли розібрати що. Кінь, мабуть, почув, бо зупинився, та, як тільки Джусуєв наблизився, – заіржав і зник у степу. Берик побіг за ним.

Він біг довго, безконечно довго. Кінь мчав риссю, зривався на галоп, описуючи широкі кола, і здіймалося над ним каштанове полум'я гриви.

- Артуй! Арту-уй!

Кінь зупинився. Він добре знав, що його в ескадроні називали Булатом. Правда, коли його списали і віддали якомусь чоловікові, то все рідше називали цим іменням. У Булата часто мінялися господарі, які чомусь не любили його. Дивні це були люди: замість того, щоб осідлати його і кинутися в атаку чи пройти риссю під звуки мідних труб, вони все хотіли обплутати його якимсь мотуззям і примусити тягнути обозні шарабани, дошки, втикані залізними зубами, або зовсім незрозумілий предмет (колеса якого нагадували кулеметні) з коротким лафетом і блискучим уламком меча, який краяв землю. З цим Булат змиритися не міг і ламав дишлі, рвав мотуззя, перекидав догори кулеметними колесами незрозумілі предмети, а коли його стриножували – падав, наче вбитий, бо справді хотів бути краще мертвим, ніж спутаним.

- Арту-уй!

Хтось уже так називав Булата. І він пригадав вершника, який зняв з його ніг пута і дав хліба.

- Арту-уй!

Булат заіржав і підбіг до високого чоловіка з сильними і добрими руками. Джусуєв не сів на коня, а, взявши за вуздечку, повів до кошари. Кінь за ці тижні вигуляв ся на волі – було що їсти в степу і до води знаходив дорогу.

– Я знав, що знайду тебе, – промовив Джусуєв. – Будемо тепер удвох з тобою, Артуй... Я називатиму тебе Артуєм, так звали колись мого коня. Мені його подарував батько. Я тоді був зовсім маленьким – не вищим за домбру... Тепер у мене теж є син, і, може, я подарую тебе йому. Ти не знаєш, що таке син? Це такий маленький хлопчик, якого народила найкрасивіша жінка в світі. Я її кохав, моя любов була великою, бо народилася в горі. Те, що народжується в горі, завжди велике... Я її давно не бачив. Уже кілька разів одцвітали тюльпани в моїх степах і кобилиці приводили лошат. Ти розумієш, Артуй, як багато минуло часу?

Вона була красива. (У тебе, мабуть, підсічена нога. Я тебе вилікую.)

Вона врятувала мені життя і народила сина... (У тебе в гриві реп'яхи...)

Тепер вона не моя. (Я нагодую тебе, Артуй...)

Ми не можемо бути разом. І в цьому ніхто з нас не винен.

Я хотів поїхати звідси, щоб ніколи не бачити її. Але не зміг. Не відпустили мене син і спогади. Я хочу побачити її, а вже після поїду. Я ходив поблизу її хати вночі, але зайти не наважувався, бо не знаю, чи вона хоче бачити мене. Може, я сьогодні піду до неї, Артуй. Ми підемо вдвох з тобою, бо мене запросив у гості її чоловік.

...Берик Джусуєв під'їхав до Марининої хати, прив'язав коня до плоту й зупинився перед низенькими сінешніми дверима. На них був намальований крейдою білий кінь з вершником і підписано: "Джигіт Юрко Джусуєв".

* * *

Каїтанове обличчя витягнулося., окуляри сповзли з лоба на звичне місце, він прочитав ще раз папірця й спитав Запорожного:

– Доконали?

– Хто? – не зрозумів Іван.

– Ті, хто послав тебе сюди.

– Я сам приїхав, Степане Стратоновичу.

– Спокутувати гріх? – Каїтан ретельно протирав скельця.

– У мене їх не більше, ніж в інших, – усміхнувся Запорожний.

– Справді підеш лісничим? – все ще не вірив Каїтан.

– Там же написано.

– Ну давай, – Каїтан заховав папірця. – Мені патріоти зараз отак потрібні... План завалив, зима йде, люди розбігаються. Скоро й до мене комісію надішлють.

– Щось у вас настроїв не дуже, Степане Стратоновичу, – промовив Запорожний.

– Який настроїв? – махнув рукою Каїтан. – Хворий. Мартинюк з одного боку їсть, дружина з другого.

Запорожний хотів було завести розмову про Каїтанову доповідну записку, але, подивившись на страдницький вираз його обличчя, змовчав.

– Що ж, влаштовуйся, а потім уже про справи поговоримо. Кімнату дам, – пообіцяв

Каїтан.

- Я в Ольги Заклунної поселюся, а там побачимо, - відповів Запорожний.

Ольга дуже зраділа, що Іван житиме в неї: не так сумно буде. У кімнаті все було так, як він залишив. Тільки на стіні висіла стара скрипка діда Опанаса.

Ще помітив Іван, що на Мартиному стовпчику не було нових зарубок. Торік, напевно, забула, а цієї осені не було її на хуторі. Весь вечір розповідала Ольга про лігоспівські новини, тільки про дочку ні слова, наче й не було її ніколи.

- А як Марта? - все ж запитав Іван.

- Працює, - неохоче відказала Ольга. - Навіщо тобі чужий клопіт?

Іван відчув за цією байдужістю докір йому за не таку вже й щасливу доччину долю. Та помилився.

- Така вже рада Марта, що вирвалася звідси, - аж повеселішала раптом Ольга. - Добре їй... Усе офіцери та генерали... Сергій на машині привозить її до мене.

- Заміж не збирається?

- Ти ж нікого не питав, коли одружувався... Казали, що син у тебе.

- Михайлик... Хто казав?

- Марта... Тепер уже маєш про кого думати, - похитала головою Ольга, а потім знову про дочку: - Не впізнав би ти її...

- Упізнав би...

- А ти постарів, Іване, - звела ще одну стіну між ним і Мартою.

- Постарів, - погодився Запорожний.

Обом чомусь стало незручно.

Ілько Сторожук голосно привітався і кинувся обіймати Івана.

- Таню, диви, хто приїхав! - вигукував Ілько, повертаючи Запорожного на всі боки, щоб Тетяна переконалася, що це справді він.

- Ти, Ільку, наче маленький, - присоромила чоловіка Тетяна і церемонно подала руку Запорожному.

- Добре, що приїхав, - ляскав своєю єдиною рукою по коліні Сторожук, - бо не дає мені життя Каїтан...

- Та що ти, Ільку, одразу про роботу? - втрутилася Тетяна.

- Перепрошую, - сказав Ілько, - але що я можу зробити, коли в мене таке положеніє. Розірвись надвоє, скажуть, чому не начетверо... Хоче Каїтан послати тебе на Вигонівське лісництво.

- Боже мій, - зітхнула Ольга, - в таку далину.

- І я йому кажу, - вів далі Сторожук, - а він своїї.

- Поїду, Ільку Гнатовичу, на Вигонівське, - промовив Запорожний. - Місця знайомі. Там хоч збудували якусь хату?

- Є маленька, а робітників машинами возимо, бо там же такі піски! Подує вітер - хоч пропадай.

Ольга заходилася готувати вечерю, але Тетяна запросила:

- До нас ходімо.

Довелося погодитися. Сторожуки вже мешкали в невеличкому фабричному будиночку, їх кілька завезли в новостворені лісгоспи області. Доклала рук до нього Тетяна – стояв він, як лялечка, чепурний, з пофарбованими віконницями. У хаті теж було чисто й затишно. Взвод Сторожуків порідшав, бо старші були в інтернаті. Господарювала в хаті Настуня.

– Моя старшенька, – відрекомендував дочку Івану. – Знайомтеся.

– Настуня, – тихо промовила дівчина, ховаючи усміх в синіх-синіх очах.

– Запорожний Іван.

– Я про вас чула... Тато розказував.

– І я про вас чув... У гості приїхали, Настуню?

– Ні, назавжди...

– Буду хату продавати в Семидолах, – сказав Ілько, – бо, видно, доведеться мені, Йване, в цих лісах віку доживати...

– Уже ми звикли, – додала Тетяна.

– Робочий чоловік швидко звикає до нового місця, бо йому ніколи сумувати, – розставляв Ілько чарочки.

– Та ти б і на полюсі прижився, – сказала Тетяна.

– Так треба ж комусь цю нашу жизнь будувати, як кажуть... Думав я колись, що найкраща робота – це сіяти хліб, – розмірковував Ілько. – Красива робота, душевна... Ліс почав садити – теж робота красива. Тяжка, але при ній людина доброю стає... Якби мені та ще обидві руки, то...

– Для тебе, Ільку, всяка робота красива. Сідайте вже до столу, – запросила Тетяна.

– Хочу випити за твоє здоров'я, Іване Трифоновичу, – підняв чарку Ілько, – за те, що повернувся, бо не кожний зважиться знову пройти по тій дорозі, яку ти обрав для себе...

– То забагато сказано про мене, Ільку Гнатовичу, – заперечив Іван. – Я не знаю, чи повернувся б, якби не дід Опанас Заклунний... Він покликав мене, і я мушу пройти цю дорогу, щоб чесно дивитися людям у вічі... Перед ним я, мабуть, буду у вічному боргу, як перед цією землею.

– Тату, хто це Опанас Заклунний? – тихо спитала Настуня.

– Вважай, дочко, народ, – промовив Ілько, – так я розумію...

Вулицею проїхала машина, лиш мати помітила, як здригнулася Настуня, виглянула у вікно і заспокоїла дочку:

– Не він...

* * *

Він мав приїхати сьогодні.

Тиждень тому Мірошник побачив її на фермі й сказав:

– Наступної неділі я приїду до тебе, Настуню. Мені треба поговорити з тобою...

Можна приїхати?

– Про що нам говорити, Романе Олексійовичу?

– Про все.

На цьому їхня розмова закінчилася, бо підійшов голова колгоспу й покликав Мірошника до телефону.

Настуня рахувала не дні, а години. Що принесе їй ця зустріч? І взагалі, навіщо вона? Ще тієї, останньої, не може забути Настуня, коли побачила його з дочкою. Варя здалася їй дуже схожою на Мірошника, і Настуня всміхнулася, уявивши себе в ролі сердитої мачухи. Лізуть в голову різні дурні думки...

За три дні до неділі Настуня побілила всередині хату, випрала рушники й фіранки: думає одне, а робить інше...

Чекала.

Сьогодні п'ятниця – приїде через два дні... Коли б швидше минали вони...

Ой Романе-Романочку, не гай мене до раночку...

Він говоритиме, що любить її.

Що вона відповість йому?

Певно, він приїде ввечері, щоб не так бачили люди...

Треба приготувати вечерю.

Ні, вона не зможе розмовляти з ним.

Вона скаже йому правду. Скаже, що стомилася від своїх думок про нього, від свого кохання.

У п'ятницю ввечері Милентій Магур зважився переступити поріг Настуниної хати і мовчки, наче повістку до суду, вручив чергове послання:

"Настуню, я люблю тебе. Буду чекати в клубі до 23.00. А потім поїду виконувати бойове завдання з село Райки. М.М."

Післязавтра мав приїхати ВІН.

Настуня одягнулася й пішла до клубу. До виїзду на бойове завдання ще залишалось дві години, і Милентій сидів у читальні. Вона викликала, його на вулицю і спитала:

– Ти знаєш, де хутір Овечий?

– Так точно! Лісгосп Степовий.

– Ти зможеш мене взавтра відвезти туди, Милентію?

– Так точно! Коли приїхати?

– Вранці.

* * *

Маленький старий замочок висів на дверях Сторожукової хати. Мірошник поїхав на ферму, доярок уже не було.

– Ви не знаєте, де Настя? – запитав сторожа.

– До батька поїхали ще вчора. З Милентієм...

Мірошник зрозумів, усе...

* * *

У хаті ясно світилася зелена гасова лампа, але Джусуєв нічого не побачив, крім великих темних очей Марини. З кожним його кроком вони збільшувалися, і, поки він дійшов до середини хати, – уже нічого не бачив, ніби потрапив у нічну темінь.

Потім він чув, як тихо зойкнула Марина, цей стогін вивів Берика з темряви.

Марина стояла перед ним, склавши руки на грудях. Лесть тремтіли кутики її рота.

- Добрий вечір, - прошепотів Джусуєв і скинув шапку.

- Вечір добрий, - відповів Парамон. - Сідайте в нашої хаті.

А Марина мовчала.

- Спасибі, - сказав Джусуєв і поклав шапку на лаву.

А Марина мовчала.

- Роздягайтеся, - знову голос Парамона, бо Джусуєв його не бачив.

Не зводячи погляду з Марини, Берик скинув піджака. Здавалося, він боявся відвернутися, щоб вона не зникла, як привид.

- Прийшов, - Марина впала на груди Джусуєва.

Парамон цього не бачив: голова опускалася все нижче й нижче, важко лежали на колінах руки, і чорна тінь від його постаті слалася по долівці. Потім вона повільно поповзла по стіні аж до стелі й промовила:

- Я той... піду дам сіна теляті.

Парамон зачинив двері і, хитаючись, вийшов на подвір'я. Зривався вітер, у степу вже тоненько голосили піски, похропував прив'язаний кінь. Чого це я вийшов, подумав Парамон, відчуваючи, як студеніє його тіло. Ага, треба дати сіна теляті. Він підійшов до низенького стіжка, насмакував оберемок колючого сухого бур'яну і приніс у хлів - теля й не поворухнулося. Очі поступово почали звикати до темряви, і крізь відчинені двері Парамон побачив сіру завісу неба й коня.

По садочку ходжу,

Кониченька воджу,

Через рідну няньку Нежонатий ходжу...

пригадалася пісня, яку співали минулої суботи, коли діти приїхали з інтернату. Марина була весела й рада, що зібралися всі, співала і сміялася, неначе хотіла цим сміхом відігнати смуток, що вже обступав її з усіх боків.

- А до Юрасика приїздив тато, - сказала Ганнуся.

- Він привіз мені костюма, тільки великого, - і Юрасик дістав з торби обнову. - А ти казала, мамо, що його вбили... А я йому сказав, що у мене є тато Парамон.

Сталося те, чого найбільше боявся Парамон.

Він знав, що на хутір приходив Берик Джусуєв, що не захотів зустрітися з Мариною, отже, зрозумів, що нема йому сюди вороття, - тішив себе Парамон. Мало що могло статися в житті! Зрештою, Марина - не його законна жона, а Парамон розписаний з нею в загсі... І Джусуєв правильно вчинив, що не захотів руйнувати їхнього щастя... Сказано, третій зайвий... Їдь собі, чоловіче, у свої краї та й шукай своєї долі, як шукав її Парамон. Тільки не літай поза хмарами, бо можеш пройти повз своє щастя, яке було поруч. (Хіба не сватався я, дурний Парамон, до Марти? А Марини й не помічав...)

Марина теж не згадувала про Джусуєва, і Парамон не заводив розмови про нього: жили - ніби нічого й не сталося. (У домі безнадійно хворого не говорять про смерть). Але над ними вже нависла тривога, страшна своєю невідворотністю.

І ось Марина взяла тремтячими руками синенький костюм Юрасика і крізь сльози:

- Він живий... живий...

- Він сказав, що прийде знову, - сказала Ганнуся.

- А я від нього втік! Я сказав, що тато Парамон купить мені коня і я буду джигітом.

- Юрасик заглянув у вічі Парамону:- Купиш?

- Куплю.

Більше їй не згадували того вечора про Джусуєва, хоча всі відчували, що він є, що присутній тут. Навіть Юрасик принишк, а лягаючи спати, запитав:

- Хіба може бути в мене два тата?

Йому ніхто не відповів.

Потім Парамон побачив Джусуєва, коли його привіз директор радгоспу до чабанів. Вони познайомилися, і Парамон, не виказуючи своєї розгубленості, як чемний господар запросив його в гості...

Тепер Парамон сидів у хліві, палив цигарку за цигаркою і не міг дати ради своїм думкам. Мабуть, не може бути людина завжди щасливою. Все влаштовано на білому світі так, щоб перемежовувалося щастя з горем, добро зі злом, аби людина, борючись за краще, сама ставала кращою. Адже і Парамон став кращим, він і сам колись не знав, який він. Він трохи хвалькуватий і, можна зізнатися собі, легковажний чоловік, бо до війни, к приміру, на жодній роботі довго не тримався, і вдома особливого ладу не було, і до дружини ставився якимось байдуже. Одне слово, не знав Парамон ціни своєму життю. Війна багато дечого навчила Парамона. Повоював, пережив багато і думати про життя став ширше і про себе теж. Інша справа, що це не впадало в око: Парамон був, Парамоном і зостався, думали люди і не знали, що ходив уже по землі на своїх пружинистих ногах не жовтоокий, лисуватий хутірський джигіт, а окрилений коханням Парамон Чарій - лицар і трудар.

Усе, що було кращого в Парамонові, наче вилилося на поверхню разом з любов'ю до Марини, і лиш тоді це помітили люди. Коли він повертався разом з нею з роботи, то йому хотілося, щоб їх бачив увесь його полк, дивізія, увесь світ. Парамон сам дивувався, як багато він, виявляється, знав ніжних і прекрасних слів, коли розмовляв з Мариною. Він і не думав, що може бути таким батьком для її дітей...

Невже це відійде тепер назавжди і Марина згасить його запізнілу любов?

Скільки він уже сидить у цьому холодному хліві? Годину, дві чи рік? Не кличуть Парамона до хати. Забули про нього... Ні, він не хоче сидіти в хліві. Це принижує його.

Парамон, не оглядаючись на освітлені вікна своєї хати, вийшов на вулицю. Хотілося припасти до шибки і подивитися, що там роблять вони. Але гордий Парамон не зупинився.

Раптом хтось кинув його на освітлені фари, закрипіли гальма.

- Ти чого швендяєш п'яний? - крикнув шофер. - Ледве під машину не втрапив!

- Я - не п'яний, - промовив Парамон, - я - нещасний...

- Тоді пробач, - серйозно сказав шофер. - Скажи, нещасний, де живе Іван Запорожний?

- Он там, де ялинки ростуть, - показав Парамон на освітлену хату Заклунної.

"Навіщо я сказав, що нещасний? - повернувся Парамон на свій хутір, на свою вулицю. - Вона любить мене, любить!"

- Я - щасливий! - крикнув Парамон вслід машині. - Чуєш, ти!

Він підбіг до своєї хати. Певно, Марина давно вже шукає його...

І раптом перед Парамоном майнула велика чорна тінь.

- Артуй! - почув Парамон гортанний голос вершника.

Кінь став дибки, перелетів через паркан і помчав у степ.

* * *

- Іване, спиш? - постукав Мірошник у двері.

- Ні, - Іван вийшов на ганок, - Романе Олексійовичу! Яким вітром?

Вони зайшли в кімнату.

- Ти можеш зробити мені одну послугу? - запитав Мірошник.

- Звичайно, - Запорожний швидко взув чоботи. - Що треба?

- До Сторожука повинна була приїхати Настуня...

- Я бачив її, - сказав Іван.

- Попроси, щоб прийшла сюди... Я чекатиму... Скажи, що дуже прошу.

- Зараз вона буде тут. - Запорожний вийшов з хати.

Мірошник поглянув на годинник: чверть на дванадцяту. Добре, що він встиг добратися ще до півночі, бо пізніше, мабуть, не наважився б потурбувати Настуню і мучився б до ранку зі своєю невисказаною надією. Він уже простив їй те, що вона поїхала із Семидолів, аби лиш не зустрітися з ним. Він знаходив виправдання всім її вчинкам і словам. Просто склалися так обставини, що вона змушена була поїхати, не дочекавшись його.

Тепер вона повинна буде вислухати його і відповісти "так" чи "ні".

Тік-так, тік-так - ходики на стіні.

"Тільки так... тільки так", - вчувається Роману.

Одне лише її "так", і він буде щасливий.

"Я - не п'яний, я - нещасний..." - пригадалися зболені слова Парамона Чарія. Мірошник впізнав його тоді на дорозі й не сказав нічого, бо ніхто не втішить Парамона. Може, і він, Роман, винен у тому, що Парамон став нещасним. Він умовив Берика Джусуєва залишитися тут і прийти до Марини...

Чому так довго її нема?

"Тільки так, тільки так..."

Він сьогодні й скаже Ількові Сторожуку й Тетяні, що одружується з їхньою дочкою...

Треба буде підшукати кращу квартиру, щоб і садочок був. Насадить квітів Настуня...

Де ж це Іван? Уже можна було б повернутися з аеродрому.

Настуня, звичайно, піде у вечірню школу...

"Тільки так, тільки так..."

Улітку до них приїздитиме Варя. Їй сподобається Настуня. Хотілося б Роману, щоб вони подружили...

Здається, йдуть!

Мірошник вибіг на ганок. Не бачив Запорожного, лиш почув:

– Не прийде...

– Чому? Чому не прийде, кажи!

– Знайся, каже, віл з волом, а кінь з конем...

* * *

– Я – щасливий! – переконував ніч Парамон. – Щасливий!

А може, це кричав Мірошник?

Сердито сичали сипучі студені піски в степу.

19

"Максим написав, що скоро приїде у відпустку і щоб я чекала. Я чекаю.

Мені пішов сімнадцятий рік. Мама подарувала мені свою найкращу хустку. Я закутаюсь нею, коли приїде Максим, і буду красивішою за Марту. Я хочу бути дуже гарною в той день. І ще хочу, щоб усі люди були гарними".

(Із зшитка Ганнусі Гомон)

Марта давно не була на Овечому хуторі. Мати вже й людьми переказувала, й листи писала, а дочка не приїздила. Відповідала, що роботи багато. Чогось її побільшало відтоді, як повернувся в Степовий Іван...

Але тепер Марта повинна поїхати, щоб дати відповідь Сергієві і... собі. Вчора генерал Чоботар викликав Картунова і з жалем сказав:

– Будемо прощатися з тобою, товаришу підполковник.

– Чому? – здивувався Сергій.

– Прийшов наказ відкомандирувати тебе в розпорядження командуючого протиповітряною обороною.

– Коли виїздити?

– Два дні на збори і влаштування особистих справ.

– Єсть!

Двох днів на збори вистачало, а щодо "особистих справ", то Сергій не знав, як він їх влаштує. Все залежало від Марти, а вона...

Вона дивно поводитися з ним. На аеродромі всі знали, що Марта дружить з Сергієм. Саме дружить, а не щось інше. Це слово, мабуть, точно визначало характер їх стосунків, принаймні її ставлення до Сергія. Це було щось більше, ніж товариська приязнь, і менше, ніж закоханість. Картунов прагнув завжди ставити всі крапки над "і", як людина рішуча і відверта, але й досі не зміг добитися від Марти й слова на просте: "Ти любиш мене?" Марта ніби не чула цих запитань, а Сергій не знаходив відповіді в лукавому погляді дівчини.

Недавно, коли вони з друзями скромно відзначали присвоєння Картунову звання підполковника, Марта подарувала йому дві червоні троянди, яких ще ніхто не бачив у

цьому степу. Квіти стояли в простій склянці посеред столу, льотчики зачаровано дивилися на них і чомусь розмовляли тихо." Марта не прийшла на цю холостяцьку вечірку. Сергій, провівши друзів, зайшов до жіночого гуртожитку, але Марти не було. Ася по секрету сказала, що Марта отримала від когось листа і пішла, мабуть, в степ.

Сергій знайшов її за аеродромом на піщаному, косогорі. Вона завжди приходила сюди, бо він нагадував їй курган в Овечому.

- Чому ти не прийшла, Марто? - стурбовано запитав Сергій.

- Бо я не вмію прикидатися...

- Я тебе не розумію.

- На твоєму вечорі треба було бути веселою, а мені... сумно. Ось і все.

- Чому тобі сумно?

- Так...

- Це не відповідь, Марто.

- Значить, я не хочу відповідати...

- Тоді інша річ... Мені піти?

- Як хочеш...

- Чому ти так розмовляєш зі мною? - Сергій легенько обняв Марту.

- Бо я не вмію прикидатися, - Марта зняла його руку з плеча.

- Від кого ти отримала листа?

- Від мами.

- Щось трапилося?

- Ні.

- У неділю можемо поїхати, - сказав Сергій.

- Не хочу.

- Мені важко з тобою говорити, Марто, - признався Сергій.

- Я не примушую...

- Я люблю тебе, Марто... і я не можу жити в цій невідомості... Я хочу знати, що буде далі...

- Я не ворожка.

- Я повинен знати, що ти... думаєш про мене, як ти до мене ставишся...

- Ставлюся до тебе добре, - просто відповіла Марта.

- Ти хоч трохи любиш мене?

- Хіба можна любити "трохи"?

- Не знаю, але ти мені скажи...

- Коли покохаю, тоді скажу...

Мовчання.

Сергій подивився на годинник:

- Мені треба йти. О четвертій ранку політ.

- Йди, Сергію, спочинь.

- А ти?

- Мені летіти нікуди... я побуду тут.

Сергій так і пішов, не розвіявши своїх сумнівів. Марті було жаль його. Вона хизувалася перед ним відвертістю, але побоялася розповісти, що стривожило її. Треба було прочитати йому один рядок з матиного листа: "У Степовий повернувся Іван, живе у нас. Казав, що приїде до нього Ярина з сином". Оце і все. Марта розуміла, що назавжди розійшлися їхні з Іваном шляхи, що не було в нього справжнього почуття до неї, але нічого не могла вдіяти з собою. Здавалося, що вже почала забувати, але досить було цього єдиного рядка, щоб знову збунтувалася її душа і, всупереч всякій логіці, з'явилася якась надія.

...Ася першою принесла цю новину дівчатам:

- Сергій виїздить!

- Який Сергій?

- Куди?

- Коли?

- Картунов. На збори генерал дав два дні. Переводять в іншу частину.

- Це правда? - спитала Марта Сергія, ледве дочекавшись, поки він прийшов на вечерю.

- Правда. Звільнишся - зайді, поговоримо.

Дівчата майже виштовхнули Марту з їдальні:

- Без тебе впораємося. Йди, чекає ж.

Картунов займав невелику кімнатку в офіцерському гуртожитку. Марта ще ніколи не була тут і з здивуванням побачила на столику свою фотографію, що висіла колись у червоному кутку в березневій стінгазеті. Сергій відкрив коробку цукерок:

- Прошу, Марто.

- Коли ти виїздиш?

- Післязавтра.

- Жаль, - промовила Марта.

- Справді? - ледь усміхнувся Картунов.

- Справді... Ти хороший... друг, Сергію.

- І тільки?

Не відповіла.

- Ми можемо з тобою, Марто, не розлучатися.

- Як?

- Давай одружимося.

- А-а...

- Поїдемо разом... завтра на хутір, скажемо мамі, ;і потім...

- Швидкий, - спідлоба глянула на Сергія.

- То як, Марто?

- На хутір поїдемо...

* * *

Сизим від паморозі степом котився парокінний віз. Біля Остапа Веремійовича сиділа Ярина з сином на руках, позаду, на засланому килимом сіні, - Одарка Павлівна її

Катерина Власівна у великих картатих хустках. Мовчали, бо, видно, Одарка вже стомилася клясти цей завітрянний степ, свою долю, піски й зятя.

- Яюсь воно буде, - час від часу заспокоював усіх Остап Веремійович.

- Живуть же тут люди, і я звикну, мамо, - втішала Ярина.

- Бог тобі суддя, - зняла з себе всяку відповідальність Одарка, переклавши її на плечі всевишнього. - Сама захотіла, я тебе не силувала. Пошкодуєш.

Ще позавчора Яринка й не збиралася на Овечий, та прийшла зі школи і застала від Івана листа. Нічого не писав про своє життя, її не кликав, лиш просив, щоб прислала синову карточку, бо "так я скучаю за вами..."

Ярина зрозуміла, що за цією фразою стояв відчай. Тяжко Іванові в тому степу, тяжко самому. Треба щось вирішувати, бо так далі тривати не могло. А тут ще цей Данило Прах. Він переслідував її своєю мовчазною любов'ю. Зустрічав щодня, нічого не говорив, як бувало, ;і тільки сумно, приречено дивився на неї. Стояла недобудована хата - теж ніби докір Ярині... Вона боялася цих зустрічей, відчуваючи свою беззахисність.

Треба їхати до Івана, бути поруч з ним, допомогти йому і повернути свій втрачений спокій.

- Я поїду, - сказала тієї ж ночі матері.

Одарка Павлівна просила, благала, лякала і просто кричала, - та дарма: опівдні Остап Веремійович уже винити речі та вимощував воза. Почувши, що їде Одарка, Катерина й собі зібралася:

Хоч побачу, де він ті ліси вирощує...

Данило прийшов попрощатися, допоміг запрягти коней, потім відкликав Ярину:

- Усе ти забрала в мене... Тепер і надії нема... Але я буду чекати...

Данило скинув шапку, вклонився. Заторохтів віз по мерзлому груддю. Данило зачинив ворота і, згорблений, постарілий, побрів вулицею.

Заночували в невеличкому степовому селі, і лиш засіріло надворі, Остап Веремійович уже ладнав воза.

- Якщо добре їхатимеш, то на полудень доберешся до лісгоспу, - сказав господар хати Остапу Веремійовичу, - Тримай курс просто на аеродром - на кілометрів тридцять ближче буде.

Зривалися зі степу винищувачі, наповнюючи гуркотом небо. Михайлик стежив за ними вирячкуватими оченятами й тулився до матері.

- Наш тато теж колись літав... і Михайлик буде літати... високо-високо.

Зелена машина з червоними зірочками на дверцятах промчала мимо. Ярина помітила, що за кермом сидів військовий і жінка. Потім газик круто розвернувся й зупинився біля воза. Військовий у чорній шкіряній куртці вийшов з машини:

- Здрастуйте!

- Доброго здоров'я, - озвалися Остапові пасажирки.

- Далеко їдете?

- На Овечий, тобто в Степовий лісгосп, - пояснив Остап Веремійович.

- У гості? - військовий розглядав незнайомців.
- До Івана Запорожного їдемо, може, чули про такого? - сказала Одарка.
- Ми друзі з Іваном, - зрадів військовий.
- Дружину й синочка везу Іванові, - кинув на Ярину Остап Веремійович.
- Бачиш, - звернувся військовий до жінки, що сиділа, забившись у куточок. -

Іванову рідню зустріли!

З машини вийшла струнка висока дівчина в шапці-вушанці, зграбно підігнаній шинелі і блискучих хромових чобітках, привіталася, пронизавши Ярину гострим холодним поглядом. Ярина відповіла тим же.

- Пересідайте в машину, - звернувся Картунов до Ярини, - навіщо ж вам дитину мучити?

- Справді, Яринко, - погодилася Одарка.
- Ні, дякую, - відмовилася Ярина, - ми всі разом приїдемо.
- Жаль, - сказав Сергій.

Марта крутнулася на одній нозі й пішла до машини.

- Може, передумаєте? - все ще стояв Картунов.
- Ні, дякую...
- Сподіваюся, зустрінемось? - козирнув Картунов і сів за кермо.
- Чого ж ти не поїхала? - накинулася Одарка на дочку.
- Не хотіла з тією, - відказала Ярина.
- А хто ж вона? Славненька солдаточка, - похвалила Одарка.
- Марта...

Вдалині забовваніли лісгоспівські будівлі, а незабаром Остап Веремійович зупинив коней і зіскочив з воза:

- Ви ж подивіться! - захоплено вигукнув старий лісник. - Росте!

І всі побачили зелене море молодого лісу. Смарагдові сосонки рівними рядками розбігалися по степу. Старші" чотирилітки, вже сягали до плечей Остапу Веремійовичу. Молодші - лапасті, приземкуваті, вузлуватими стовбурчиками тяжглися в ріст.

- Ну й Іван, - похитав головою Остап Веремійович і пішов у посадку.

Попадалися зріжені ділянки, деякі сосонки повсихали - все це помічав Остап Веремійович, але вражало його інше: не на клаптику піщаної пустелі виростав ліс, а зеленів широким розливом у степу, на тисячах гектарів. Остап ніжно гладив колючі гіллячки - він знав ціну цьому лісу і праці, вкладеній людьми.

Біля воза йшли останні приготування до в'їзду на хутір: Одарка Павлівна одягнула нову спідницю, перевзулася в хромові чоботи, Катерина Власівна запнула квітчастою хусткою й дістала синього жакета - хай подивляться, що й ми люди не бідні і маємо свою амбіцію.

- Ви ж, тату, як слід проїдьте хутором, - наказала Одарка.

Остап Веремійович махнув батогом, натягнув віжки, і коні, вигнувши шиї, влетіли на тиху вулицю Степового*

- Куди ж їхати? - обернувся Остап Веремійович до Одарки.

- Поганяйте до того великого будинку, певно, там Іван живе, - вирішила Одарка, - а де ще може жити директор?

Біля будинку стояли жінки. Критично оглянувши прибулих, вони одразу розчарували Одарку Павлівну:

- У Заклунної Ольги наймає кімнату Іван Трифоновичу. А директором у нас товариш Каїтан Степан Стратонович...

Ну якби ж Остап Веремійович не від'їхав, то розказала б їм Одарка, хто її зять! А так не встигла й оглянутися, як уже коні стали біля подвір'я Заклунних. Зустріла їх Ольга:

- Заходьте, будьте, як вдома...

- О господи! - окинула Одарка швидким оком всю садибу Заклунних. Хіба можна порівняти оце обійстя з її кам'янським? Тільки й садка, що під ганком дві ялинки, хата - низенька, очеретом вкрита, сіна якогось жмут, сушені кізяки під хлівцем та дві курки - усе господарство...

- Марто, - гукнула Ольга, - поможи, дочко, людям у хату перебраться.

На ганок вийшла Марта в короткій синій спідниці і захисного кольору гімнастерці. Широкий офіцерський пояс перехоплював тонку талію дівчини.

Все-таки гарна, подумала Ярина, лише тепер збагнувши, що це і є Мартина хата і що їй доведеться тут жити. Тим часом Марта взяла з воза кошики і понесла до хати. За нею Остап Веремійович втягнув розібране залізне ліжко, а Одарка з Катериною - подушки та ковдри.

- Заходь, - сказала Марта Яринці, яка все ще сиділа на возі, не маючи сили й поворухнутися: затерпли руки, боліла спина.

Марта протягнула руки до Михайлика, і він, усміхнувшись, визволився з материних обіймів.

- О, бачиш, в які хороми завезла свою дочку, - шепнула Катерині Одарка, оглядаючи кімнатку.

- Якось воно буде, - сказав Остап Веремійович. - А де ж це Іван?

- Ще зранку поїхав на Вигонівщину, у своє лісництво, - відповіла Ольга. - Він же й не чекав... Давайте дитину скупаємо та нагодуємо...

Двері у суміжну кімнату були відчинені. На підлозі стояла велика балія, парували баняки з водою. По тому, що із обох кімнатах було прибрано по-святковому, Яринка зрозуміла, що на них чекали.

- А Івана Сергій скоро привезе, - заспокоїла Ольга Ірину, готуючи купіль.

- Це той військовий шофер? - тихо запитала Одарка.

- Підполковник, - уточнила Ольга, а потім, переконавшись, що Марти нема, додала: - Сватати хоче...

Ярина почула цю новину, і стала раптом затишнішою хата, привітнішою люди, і на Марту вона подивилася лагідніше, коли та ввійшла з кошиком картоплі й двома качанами капусти. Поки бабуні купали Михайлика, Ярина з Мартою вже по-новому

облаштували кімнату.

- Тісно вам буде, - співчувала Марта, - але краще, ніж у тому бараці.

- Певно... А ти не збираєшся повертатися додому? - обережно вивідувала Мартині плани Ярина.

- Ні... Ти пробач мені, Ярино, за те, що я тоді сказала... Нічого в мене з Іваном не було, віриш?

- Вірю, - не дуже впевнено відповіла Ярина, згадавши ту ніч, коли тікала з цього хутора. - Забудемо все, що було, Марто.

- Давай забудемо...

Вони посміхнулися одна одній, знаючи, що не скоро забудуть.

- Щось дуже довго нема Івана, - виглянула у вікно Ярина.

- Сергій знайде...

- Він подобається тобі? - пішла на відвертість Ярина.

- Хто?

- Сергій.

- Ми... дружимо... Завтра він виїздить звідси...

"А ти?" - хотілося запитати, але в цей час під'їхала до воріт машина. Ярина бачила, як вийшов з неї Іван - неголений, в якомусь старому плащі. До нього кинулися мати, Одарка Павлівна й Остап Веремійович...

- Іди ж, - сказала Марта Ярині.

Він стомлено посміхнувся їй, ідучи назустріч, і тихо сказав:

- Спасибі тобі, що приїхала.

Підійшли до ганку.

- Здрастуй, - почув Іван. І війнуло від цього слова чимсь тривожним, напівзабутим і дорогим. Так могла сказати тільки вона, оце "здрастуй".

"Здрастуй", - повторили Мартині очі...

* * *

- Дуже просив Іван Трифонович, щоб ви прийшли, - ще з порога сказала Ольга, ввійшовши до хати, й замовкла: біля столу, схиливши голову на руки, сидів Парамон, Марина й очей не підвела, стояла перед ним, наче прикута провиною. Ольга тихенько причинила за собою двері.

Це мало статися рано чи пізно. Тільки не знали, хто почне цю розмову, - обом тяжко, але зважилася Марина. Все одно не обминути їй своєї долі. Хай хоч син матиме рідного батька. Хіба не зрозуміє Парамон, що інакше не може бути?

- Чого ти мовчиш, Парамоне? - вже вкотре питала Марина, а він неначе онімів.

- Я любив тебе, Марино, - здригнулися Парамонові плечі.

- Знаю... І ти для мене був добрим, тільки що зроблю, коли моє життя таке покручене...

- Мені без тебе порожньо буде на цій землі і... холодно жити.

- Я повинна думати не лише про себе, Парамоне.

- Так, так, - повторив Парамон, - тільки мені нема про кого думати... Бо є тільки

ти... Була ти, Марино, і твої діти... як мої... Тепер у мене забрано все... Я піду...

- Не треба так, Парамоне, хай приїдуть діти... Потім підеш...

- Ні. я піду.

Парамон приніс з комори старого солдатського чемодана і почав складати свої пожитки: білизну, дві сорочки, військову форму. У кропив'яний мішок поклав чоботи, куфайку. Постояв, подумав і взяв з мисника ложку й бляшану мисочку.

- Здається, все, - тремтячими руками зав'язав мішок.

- Ще бритву забув, - нагадала Марина. - І рушників візьми...

- У мене є два...

- Куди ж ти підеш, Парамоне? Хату продав, на нас витратився... Ми тобі повернемо згодом, - рвалося Маринине серце. - А все через мене, через мене...

- Те, що я мав з тобою, - не можна купити ні за які гроші, Марино. Мені вже нічого не треба... Жити буду н Івана Запорожного, на Вигонівському кордоні, там є хатина... Не журись... Ну, як кажуть, з богом... Спасибі тобі, Марино, за той шматочок щастя, яке дісталось й мені...

- Хоч би повечеряв, Парамоне... Завтра пішов би... Куди ж ти проти ночі?

- Мені все одно... Зоставайся щаслива, Марино, якщо завинив перед тобою - прости, - Парамон узяв чемодана й мішка і вийшов з хати. У сінях зупинився й сказав: - Там Ілько Сторожук виписав мені сукна на форму, то візьми, Юрасику пошиєш, бо я, значить, обіцяв...

Так і пішов Парамон.

Ішов степом, пробирався через молоденькі лісочки, простуючи до Вигонівського кордону. Весь час стояла перед ним Марина, наче виростала із степу, з лісів, пронизана місячним сяйвом і зорями. Парамон зцілював потрісканими губами зорі з її обличчя, грудей і рук.

Загавкали собаки, і Марина, злякавшись, розтанула.

Парамон набрів на отару, яка ще догризала промерзлий бур'янець.

Біля багаття чиясь згорблена постать кликала собак. Джусуєв - упізнав по голосу Парамон і підійшов..

Джусуєв випростався, схилив голову в поклоні і сказав:

- Прошу до вогню.

- Спасибі, - Парамон поклав свої речі і сів біля вогнища. Пахло вареним баранячим м'ясом.

- Куди йде твоя дорога? - запитав Берик так, як споконвіку питали зустрічних в його степах.

- На Вигонівський кордон... Покуримо й піду...

- Беш-бармак будеш їсти, чай будеш пити, а потім підеш, - сказав Берик, - Такий закон.

- Не хочу їсти.

- Тільки вороги не п'ють з однієї піали і відмовляються від частування, - промовив Джусуєв, наливаючи її бляшану квартиру чай.

Треба було б Парамонові вилити на промерзлу землю цей чай, встати й кинути Джусуєву в очі; "Так, ти мій ворог! Ти забрав у мене щастя, мою любов, вигнав мене із затишної хати, як собаку, я не прощаю тобі!"

Але Парамон взяв квартиру й сказав:

- Спасибі, Берик... Які ми вороги? Просто в нас було тяжке життя... І ми не можемо бути щасливими усі одразу... Я пішов од Марини...

- Дозволь мені нічого не говорити про це, - відповів Джусуєв.

- Я сказав, щоб ти знав. Вона чекає тебе...

- Але ще не кличе, Парамон-ага... Їж беш-бармак.

Випита остання кварта чаю, викурено ще по одній цигарці.

- Мені пора, - почав збиратися Парамон. - Спасибі за хліб-сіль.

- Хай буде легкою твоя дорога. - Берик провів гостя до загону, відв'язав коня і подав Парамонові повід. - Бери. Дарую тобі коня.

- Та ти що?! Як даруєш, навіщо?

- Такий закон. Я хочу подарувати тобі коня, якщо відмовишся - не буде більшої образи для мого роду. Бери коня. Називай його Артуй...

Джусуєв підтягнув попруги саморобного сідла і приторочив до нього Парамонові речі.

- Якщо такий у вас закон, то візьму, - промовив збентежений Парамон, - але що я подарую тобі?

- Ти подарував свою дружбу, а для джигіта нічого дорожчого нема, - Джусуєв обняв Парамона і притримав стремено, коли той сідав на коня...

* * *

Повечерявши, гості полягали спати. Сергій з Іваном курили на ганку, чекаючи, поки Марта збереться в дорогу.

З Іванової кімнати долітав стомлений голос Яринки:

- А-а-а, коточок,

Вкрав у баби клубочок...

Та й поніс поза ліс,

До Михайлика приніс...

Ольга складала в кошик якесь печиво (почастуєш дівчат) і пошепки допитувала дочку:

- Що йому скажеш?

- Не знаю, мамо.

- Раз чоловік до тебе з уваженням, то й нам треба так... Кращого й не знайдеш, Марто, в цих степах.

- А-а-а, коточок,

Вкрав у баби клубочок...

- Он Яринка вже колише, щаслива, а ти... Пора й тобі, дочко, про себе подумати... Каже, як тільки ти погодишся, то зразу й розпишеться.

- Хіба в цьому все щастя?

- Ніхто не знає, де воно... Он Марина все життя як риба об лід б'ється та жде...
Добре тобі за Сергієм буде, любить він тебе.
- А я?
- Ой дочко, - зітхнула Ольга, - любов,, як той ураган: зірветься - не побачиш і звідки...
- Я знаю звідки...
- І я знаю... Вирвався на нашу голову, баламут проклятий.
- Він не винен, мамо... То все я.
- То що ж ти, в коханки підеш чи... Жінка в нього, дитина...
- А-а-а, люлечки, золотії вервечки...
- Він же завтра поїде... Слова твого чекає, а ти... - діймала Ольга дочку.
- Іване! - прочинила двері Яринка. - Іди його поколиши, бо я вже з ніг валюся...
Марта взяла кошика.
- Ти, мамо, не хвилюйся... Я йому скажу... Трохи подумаю і скажу...
Сергій завів машину, попрощався з Ольгою.
- Не забувайте нас, Сергію, - кінчиком хустки витерла сльозу.
- Я не забуду, аби мене не забули. Поїхали, Марто?
До машини, з сином на руках, вийшов Іван, обнялися з Сергієм.
- Чистого тобі неба, друже!
- А тобі - зеленого лісу.
Осторонь стояла Марта.
- Бувай здорова, Марто, - відчув гарячу руку дівчини Іван.
- Здрастуй, - сказала тихо Запорожному, з-під довгих вій - смуток.
"Прощай", - сказали її очі...

20

"Вчора в степу солдати підривали міни. Нас не підпускали, але ми здалеку бачили кошлаті стовпи диму. Земля, збурена в небо, падала на степ, і він стогнав од болю.

Міни залишили фашисти, коли тікали за Дніпро, Смерть причаїлася і лежала тихо-тихо..."

(Із зшитка Ганнусі Гомон)

Мартинюк був обурений. Проглядав аркуші паперу, списані чітким почерком, відсував од себе і знову перечитував.

- Теж мені науковці знайшлися? Що за самодіяльність, Степане Стратоновичу?

Каїтан розводив руками:

- Хіба я можу заборонити Запорожному писати, Семене Петровичу?

- Хай собі пише, але він вимагає, щоб ми заслухали його доповідь на вченій раді станції! Вигдаров приїздив до вас?

Каїтан хитнув головою:

- Два тижні у Вигонівському лісництві просиділи із Запорожний. Перекопали всі ділянки...

- Тепер все ясно, - сказав Мартинюк. - Вони хочуть взяти реванш. А я цим цифрам не вірю! Бачиш, як ловко все зроблено? Тільки на дванадцять процентів більше відходів на ділянках, посаджених за методом Вигдарова! Ви це можете підтвердити, товаришу Каїтан?

- Воно, звичайно, - зам'явся Степан Стратонович, - на перший погляд, але... Вони зробили контрольні перевірки з Вигдаровим і записали в акт...

- Знаємо, як пишуться ці акти, - перебив його Мартинюк. - Передай Запорожному, що ми заслухаємо його доповідь тоді, коли самі будемо вважати за потрібне, а з Вигдаровим я поговорю.

- Я передам... Набридло мені все, - підвівся Каїтан. - Я не можу працювати із Запорожним, він всюди суне свого носа, підриває мій авторитет...

- Напишіть у райком, - сказав Мартинюк.

- Вже писав про ті знищені вівцями посадки... Думаєте, його викликали? Навіть не сказали йому...

- Є вищі інстанції, - натякнув Мартинюк.

- Не хочу зв'язуватися, - махнув рукою Каїтан. - Хай іде на моє місце і...

- Це вже розмова інша, Степане Стратоновичу, - посміхнувся Мартинюк, - я знаю, що ви пішки пішли б з того лісгоспу...

- Пішов би, - признався Каїтан. - Дружина переїздити й не думає, гризе... Та й роки в мене...

- То відмовтеся...

- У мене один партквиток, Семене Петровичу...

- Тоді працюйте... А Запорожному передайте все, що я сказав.

Випровадивши Каїтана, Семен Петрович запросив до себе Вигдарова. Той увійшов до кабінету в накинутому на плечі білому халаті, видно, прямо з лабораторії.

- Слухаю вас, Семене Петровичу.

Мартинюк мовчки подав йому доповідь Запорожного, а сам думав, як йому почати розмову. Майже два роки минуло після того пам'ятного для них обох засідання бюро райкому партії, коли звільнили з роботи Запорожного. Не було в їхніх стосунках колишньої приязні, але і ворожість пригасив Семен Петрович. Зрештою, він не міг заборонити досліди, які проводив Вигдаров зі своїми науковцями, інша справа, що метод Вигдарова, який, на думку Мартинюка, був ще дуже недосконалий, - у виробництво не впроваджувався. З цим змушений був примиритися і Вигдаров: треба було чекати принаймні два роки, щоб переконатися, що ті сотні гектарів лісу, що їх самовільно посадив за його методом Запорожний, виживуть. Суддею мав бути тільки час.

Час працював на Вигдарова. Дослідні ділянки на станції давали хороші результати, хоч це не дуже брали до уваги Мартинюк і певне коло вчених з академії. Отже, все мало вирішитися на виробничих ділянках Степового лісгоспу. Кожного року, за будь-якої пори, Вигдаров зі своїми працівниками вів ретельне спостереження за ростом лісових масивів, посаджених без внесення в лунки торфової суміші.

Коли повернувся в Степовий Запорозький, вони зробили фронтальну перевірку стану трирічних посадок. Як археологи, розкопували ґрунт навколо живих і засохлих дерев, щоб знайти причину їх загибелі.

Повторювалося дивне явище: перший рік сосонки росли дуже інтенсивно, не гірше, ніж з внесеними добривами, але пізніше значна частина гинула. В чому справа? Ця проблема хвилювала вчених усього світу, які працювали над залісненням пісків у нашій країні, в Азії, Африці. Розв'язати її поставив собі за мету свого життя Вигдаров. Минали роки, тисячі експериментів провів він, але відповіді не було...

Власне, вона вже була, тільки Вигдаров ще не вигукнув: "Еврика!" Він скаже про своє відкриття друзям, коли зробить хімічний аналіз ґрунту, в якому було висаджено тисячі сосонок...

Усі великі відкриття, в принципі, завжди були простими. Не тішив себе цим крилатим висловом Вигдаров, коли вони з ранку до ночі ретельно обкопували стовбури сосонок, інколи на триметрову глибину, дбаючи тільки про одне - не пошкодити коріння.

Вигдаров помітив, що є певна фатальна закономірність в розташуванні кореневої системи загинувших дерев. Він підкликав до себе Запорозького і Валу Дорошенко:

- Здається, мої друзі, ми з вами розкриємо таємницю...
- Василю Олександровичу, плюньте через ліве плече! - просяла Валя.
- Кажіть, Василю Олександровичу! - просив Запорозький.

Вигдаров водив їх за собою від одної розкопаної лунки до іншої, обережно підіймав дерева:

- Дивіться. Тільки уважно. Куди йде коріння цієї сосонки? Вглибину. Суворо перпендикулярно. Сосна живе. А тут? На глибині півметра коренева система почала розростатися під кутом. Ця сосна загинула...

- Їй не вистачило вологи, - промовила Валя.
- Так, - підтвердив Вигдаров. - Бо посаджена була мілко.

За останні дні вони перевірили сотні дерев. Сумніву не було: саджанці, коріння яких входило в ґрунт глибоко, досягали вологоносних шарів і росли, їм не страшна була засуха; гинули ті, чиє коріння лягало в лунки мілко. Воно впиралося в піщаний ґрунт і засихало без води...

Тепер для підтвердження своєї гіпотези Вигдаров робив хімічний аналіз ґрунтового середовища, в якому розвивалися саджанці, щоб довести, що їх розвиток залежав виключно від глибини лунок. Якщо і це підтвердиться, то таємниця буде розгадана. Це стане відкриттям століття, як пізніше визнають вчені усього світу. А поки що Вигдаров зі своїми товаришами проводив дні і ночі в лабораторії...

- Що ви про це скажете, Василю Олександровичу? - запитав Мартинюк, коли Вигдаров закінчив читати.

- Я думаю, що спостереження Запорозького заслуговують на увагу, - відповів Вигдаров.

- Але ці спостереження не мають ніякого відношення до науки, - знизав плечима

Мартинюк.

- Ні, мають, - загадково посміхнувся Вигдаров.

- Просто Запорожний хоче довести, що був покараний несправедливо. Мовляв, прийнялася певна частина посадок без внесення добрив. У природі все може бути.

- Я погоджуюсь з вами, Семене Петровичу: Запорожний хоче довести, що не вчинив ніякого злочину... І він це доведе. У вас ще є до мене запитання? Тоді пробачте, на мене чекають, - вклонившись, Вигдаров вийшов.

Каїтан не зайшов у чайну і тепер шкодував: смоктало під грудьми і нудило. Запалив цигарку - стало трохи легше. Обігрівач не працював, і в кабіні було холодно. Степан Стратонович підняв коміра й заглибився в свої невеселі думки. Ось уже два роки минуло, як він опинився в цьому степу. Два роки. Для його віку - це багато... Хоч би Юля була, то доглянула б, а то набридла вже їдальня і взагалі, що це за життя? Приїдеш раз на місяць чи два додому, побудеш кілька днів, на вулицю не виходиш, щоб начальство не побачило, та й назад. Л Юля вже й відвикла, то хоч писала раніше, а зараз... Видно, не дуже журиться... Може, й підгулює потроху - жінка ще молода... Від цієї думки аж кольнуло в серці. Пі, Юля не така, заспокоював себе Степан Стратонович.

Червоно заходило сонце. Вітер гнав по небу сірі хмарини, які все одно не віщували снігу. Аж дзвенів під колесами машини степ, вистуджений морозами. Хоча б розсадник не прихопило, журился Каїтан, треба було видати Марині Гомон очеретяних мат, щоб прикрила посіп. Про все треба думати. Запорожний і Сторожук знають свої лісництва - їм і горя мало, а тут за все хапайся... за все відповідай. Написав якусь дурну доповідь Запорожний, а Мартинюк тобі вичитує... Зустрінешся з Вигдаровим - теж не догодив... Треба, мабуть, писати заяву, що хворий, бо довго не протягну... А якщо не повірять?

А це вже при мені посаджено, поглядає Каїтан на лісові ділянки, що тягнуться обабіч дороги. Щось і я зробив у цьому степу...

Добре оце б зайти в теплу хату, випити чарку, думає Каїтан, щоб якась (лізе всяке в голову) молодичка біля тебе крутилася... До Марини заїхати б... Парамона вигнала, а той Джусуєв ще не покликаний, розказували люди. Сам біля кошар живе. Гордий чоловік цей казах. А до Марини можна було б зайти. Видно, не дуже гнівалася б... На очах людських трьох чоловіків у постіль вкладала, а подивишся - свята та божа,.. Гарна жінка. Красива, якщо вже правду казати... Відзігорна молодичка.

- Слухай, - сказав Каїтан шоферу, - зупинися біля Марининої хати, скажу, щоб розсадник прикрила матами.

- О, це ви, Степане Стратоновичу, - здивувалася Марина, побачивши Каїтана.

- Та я... Прийшов сказати, щоб розсадник прикрити, бо морози.

- Іван Трифонович уже зробив, - відповіла Марина. - Сідайте.

- Таки сяду, Марино, бо щойно з району, змерз та, правду кажучи, і їсти хочу.

- То я вас почастую, Степане Стратоновичу, - кинулася Марина до печі.

Каїтан роздягнувся, сів на лаву, не зводячи погляду з Марини. Вона щось там смажила та готувала, мелькали перед Каїтаном її білі руки, тугі литки...

- Що ви так дивитеся на мене, Степане Стратоновичу? - всміхнулася грайливо Марина.

- Моторна ти, - Каїтан завісив фіранку.

- Яка вже є...

Марина засвітила лампу, поставила посуд і принесла пляшку горілки.

- Ціни тобі нема, - похвалив Каїтан Марину, легенько вщипнувши за підборіддя. Марина почервоніла, але нічого не сказала.

Випили по чарці, потім Каїтан уже підливав собі сам - для хоробрості. Відчував, як розливалось по всьому тілі тепло, і так стало добре Каїтану, що він обняв Марину, перекинувши чарку, і поцілував просто в губи.

Марина й не відвернулася од несподіванки, але, відчувши на своїх грудях здерев'янілі пальці Каїтана, вирвалася й вибігла з-за столу.

- Ви що, Степане Стратоновичу? Як вам не соромно, - палахкотіли її очі.

- Ш-ша, - Каїтан, похитуючись, наближався до Марини, - ш-ша... Я тебе... люблю. Тільки ш-ша...

Марина забилася в суточки біля печі і злякано стежила за Каїтаном. Він, широко розставивши руки, посміхаючись, насувався на неї. Марина чомусь прикрила руками очі. Він схопив її, притиснув до себе і вп'явся губами в її шию.

- Тільки ш-ша, не з'їм... Стели, поспимо... тільки ш-ша, - Тріснула кофтина на грудях, Марина зойкнула і відштовхнула Каїтана.

- Ідіть звідси! - стояла на порозі, тримаючись за клямку. - Чуєте!

- Ти той... ш-ша... Недоторкана яка... Не з одним уже подушки терла, - дурнувато хихикнув Каїтан. - Зачини двері і стели... а я роздягнуся... Тільки ш-ша...

Каїтан справді сів на лаву і скинув чобота. Марина не знала, що їй робити.

- Я вас прошу - ідіть з моєї хати...

- Я тебе люблю і буду ночувати. - Каїтан скинув другого чобота і йшов до Марини. За ним волочилися довгі онучі.

- Не підходьте, бо кричатиму, - сказала Марина.

- Ти з себе дівку не корч, - гикнув Каїтан. - Ти вже бачила й перебачила...

Каїтан кинувся до Марини, але спотикнувся на порозі і ледве встояв на ногах.

- Ну, почекай! - погрозив Каїтан і налив собі чарку.

Марина в порваній кофті вибігла аж за ворота.

- Ідіть сюди! - крикнула злякано, побачивши якогось чоловіка.

- Що таке, Марино? - підійшов Ілько Сторожук.

- У хату йдіть, там таке... Пристає до мене Каїтан...

- Ще одного привела? - глипнув посоловіло Каїтан на Сторожука.

- Ого, так ви ще кавалер! - сказав Ілько.

- А тобі яке діло? Іди геть і ш-ша...

- Ви підете звідси. Ну?! - Ілько кинув чоботи Каїтану. - Швидко.

Каїтан слухняно взувся і помахав комусь кулаком.

- Я тобі пригадаю!

- Ви не дуже, - подав кожуха Каїтану Ілько. - Ідіть.
- Кожна... буде мене виганяти?! Так? Не прощу. Я - Каїтан! Чули?!

Марина заплакала:

- За віщо мене так?
- Ідіть звідси! - Сторожук насунув на Каїтана шапку і випровадив з хати. - Не плач, Марино...

...Вранці Каїтан пробрався, як злодій, до свого кабінету і сидів, здригаючись від кожного кроку. "Що ж я наробив?! - аж холонуло серце. - О боже! Хто ж тепер повірить мені, що це вперше в житті я осмілюся... отак... Треба піти до Марини, просити пробачення, на колінах просити, бо..."

Каїтан встав з-за столу, і в цей час до кабінету ввійшли Запорожний і Сторожук.

- Чули? - плямкнув пересохлими губами Каїтан, - Я був п'яний, я не винен.
- Чого ви перед нами виправдовуєтесь? - запитав Сторожук. - Ви з Мариною поговоріть, якщо вона захоче розмовляти з вами...

- Такий неприємний інцидент стався, - винувато пояснив Каїтан Запорожному. - Випив чарку, другу і...

- Я вже чув про ваші вечорниці, Степане Стратоновичу...
- Це ти роздзвонив? - налетів Каїтан на Сторожука.
- Весь лісгосп про це говорить, - сказав Запорожний, - сусіди Марину відливали водою... Істерика була...
- Оце влип, - розгублено промовив Каїтан. - Мені ще істерики не вистачало...
- Точно, - підтвердив Сторожук.
- На партгрупі будете розбирати, до райкому дійде, - перераховував неминучі прикroщі Каїтан. У двері постукали.
- Заходьте, - запросив Сторожук.

Увійшов Берик Джусуєв з канчуком у руках. Каїтан зблід: чекав, що зараз цей горбоносий високий чабан кинеється до нього, і тоді... Хай уже краще вдарить, ніж догана.

Джусуєв зняв шапку і сказав переляканому Каїтану:

- Ви образили жінку і матір... мого сина... В степу я з вами говорив би не так, - канчук змією звивається по підлозі (ні, краще вже хай буде догана). - А тут я вимагаю, щоб ви привселюдно попросили пробачення у моєї дружини...

Джусуєв вийшов. Каїтан нервово розсміявся:

- Що мені, загальні збори лісгоспу скликати? - Каїтан умовк, а потім, наче його хто підмінив, відкинувся в кріслі і сказав Запорожному: - Це ти вигадав! Я знаю, всіх підмовив. Ви хочете скомпрометувати мене... На моє місце захотів?!
- Ви-що, збожеволіли? - не вірив своїм вухам Запорожний.
- Я сам випровадив вас із хати, - обурився Сторожук.
- Неправда! - затявся Каїтан. - Я сам пішов... А ви роздмухали цю історію... Майте на увазі, не вийде! До чого ти докотився, Запорожний? - з кожним словом Каїтан дедалі більше впевнювався в тому, що говорить чисту правду своїм недругам. - Ну,

випив чарку, пожартував, так за це що, розпинати треба? Недобре, товаришу Сторожук... А тій... Марині і Джусуєву передайте, що за наклеп я можу й до суду...

- Ну ви ж і артист, Степане Стратоновичу, - промовив Запорожний. - Ходімо, Ілька Гнатовичу... Не втягуйте нас в цю комедію, товаришу Каїтан...

Вони вийшли. Каїтан полегшено зітхнув: злякалися! Бачиш, які! Ну випив, ну скинув одного чобота... Перевзутися хотів, бо ноги задубіли, а вони... Ні, браточки, не вийде.. щоб через якусь бабу та його виставили на ганьбу? Ваш маневр, Запорожний, розгадано.

Струсивши зі своєї душі залишки переляку, Каїтан пішов до майстерень. Люди віталися з директором, він не помічав ні осуду, ні єхидних посмішок. Та хоч куди йшов, Каїтана тягнуло до розсадника: хотілося побачити Марину, якимось загладити цей неприємний випадок. Та Марини на розсаднику не було...

* * *

Не могла звикнути до свого нового життя Яринка. Всі дні були оповиті смутком і нудьгою. Вставала вранці, готувала сніданок Іванові, годувала сина, щось прала або допомагала Ользі варити обід - і так день у день. На якусь годину вистачало хутірських новин, що їх розповідала Ольга, та й усієї розмови, бо все вже казане-переказане. Якби не Михайлик, то можна було б розучитися говорити.

Іван цілими днями пропадав з Карагачем та Парамоном у майстерні - виготовляли якусь там автоматичну лісосаджалку, а вечорами просиджували над кресленням. Наче здурів чоловік: навіть за обідом зривався раптом з-за столу і починав щось малювати, а потім як оглашений біг до Карагача:

- Я скоро, Яринко, з'явилася ідея...

Зі сльозами на очах забирала Яринка миски:

- Оце таке життя, Ольго...

- Що зробиш - звик Іван бути при ділі...

Найстрашнішими для Яринки були дні, коли Іван ви*

їздив у своє Вигонівське лісництво. Вона відчувала себе покинутою і забутою, зі страхом чекала ночі, коли залишалася сама, здається, в усьому світі. Ні, ще був Михайлик, якби не він, то кинула б усе і побігла світ за очі з цієї ночі, від цих скажених вітриськ, що завивали голодними вовками в безкрайому степу. Не вірилося, щодесь є веселе, тихе село над Дніпром, простора хата, мати, дзвінкоголоса школа, подруги...

Потім соромливо заповзав крізь шибки кволий світанок, і Ярина, знесилена безсонням і думками, вставала, щоб знову прожити сірий день. Ні, терпіти більше несила.

- Я так далі не хочу жити, - сказала, коли Іван повернувся з Вигонівщини. - Відвези мене до мами.

Іван, стомлений, неголений, обняв дружину:

- І я хочу до мами, - спробував перевести на жарт.

- Я тобі кажу серйозно, відвези, - повторила Ярина.

- Що сталося, Яринко?

- Нічого не сталося! Нічого, крім того, що ти привіз мене в цей степ, що забув про моє існування, про сина, - сипала докорами...

- Це неправда, Яринко... Я люблю тебе...

- Правда! Переспати на одному ліжку - це ще не любов! - наливався гнівом її голос.

- Але в мене робота, і ти розумієш, що...

- Все життя - тільки робота! Наче лише в ній радість, щастя...

- І в ній, Ярино... І ще, коли зі мною... ти.

- Це слова. Знову почнеш говорити про якийсь свій обов'язок, наче на тобі тримається цей степ. Чула вже!

- І обов'язок є у мене...

- А у мене що, нема? Чи я служниця при твоїй персоні?!

- Я хотів, щоб ти була... другом...

- ...або просто невибагливою коханкою. Так я не вмію. Я теж хочу працювати і почуватися людиною.

- Я пропонував тобі, йди техніком-обліковцем, Ольга догляне сина...

- Я - вчителька, а не обліковець.

- У мене інших пропозицій нема, - зітхнув Запорожний.

Заплакав Михайлик, Ярина тицьнула Іванові на руки дитину і вийшла з кімнати.

- Роби, що хочеш!

Михайлик довго дивився на незнайомого, зарослого щетиною чоловіка, поки, нарешті, впізнав у ньому батька й заспокоївся.

- Правильно, плакати не будемо, - підкинув до стелі сина, той засміявся, і від цього сміху, від веселих оченят стало Запорожному легко на серці.

Ну, найшло щось на Ярину, перемелеться... Ось закінчить конструювати машину для механічної посадки лісу та ще сівалку, а тоді вже буде більше вільного часу... Будемо ходити в ліс, у степ... Збудуємо клуб, артисти приїздитимуть, кіно... Звикне Яринка, і все буде добре.

Буде... Як ще далеко до цього "буде". Якщо не допоможуть інженери, то ще не один рік мине, поки вони самотужки сконструюють машину. Написали до науково-дослідного інституту прохання, обіцяли включити в план, а час іде...

Запорожний поклав Михайлика спати і заходився голитися. Сивина пробивалась памороззю на скронях, на щоках... Минає час, залишаючи по собі сліди, які вже не зітре ніхто. А хіба він має право осуджувати Ярину? То ж правда, що він, вирішивши повернутися в Степовий, у першу чергу думав про свій обов'язок перед пам'яттю Опанаса Заклунного, а не про Ярину. І в цьому нема нічого особливого, виняткового. Не один же він прийшов у цей степ, прийшли сотні, тисячі людей, залишивши свої села й міста, хати й квартири... Це ще треба подумати, хто рішучіший, Ярино, я чи Ілько Сторожук - однорукий, маленький чоловічок з серцем солдата, який приїхав сюди з усім своїм взводом... Я не чув нарікань від його Тетяни, від Марини... Навіть слабодухий Каїтан уже другий рік тягне лямку, хоча тримає його тут не обов'язок, а страх перед усіма інстанціями.

Каїтанова пригода почала забуватися. Він, звичайно, не пробачився привселюдно перед Мариною, але дехто запевняв, що приходив до неї, цілував руку і навіть сльозу пустив, це розчулило Берика і він сказав:

- Аксакал, ніколи не ганьби своєї сивої бороди, бо тебе зневажатимуть люди. Іди, ми прощаємо тобі.

Прощений Каїтан уже виставляв себе жертвою нечуваного наклепу, який звів на нього Запорожний, підславши Сторожука до Марини. Він з обуренням розповідав про це в районі, боячись, що його попередить Запорожний. Кожна розповідь щоразу обростала такими деталями, що Каїтан поставав перед слухачами таким собі беззахисним янголом во плоті, а Запорожний - втіленням нечестивого.

Запорожний нічого не знав про це, аж поки його не попередив Лобан, зустрівши на одній з нарад:

- Не радив би вам, Іване Трифоновичу, вдаватися до таких методів...

- Ви про що?

- Про Каїтана... Розпускаєте якісь плітки, непристойно таким шляхом добиратися до його крісла...

Сьогодні Іван мав розмову з Каїтаном. Той відхрещувався:

- Я нікому нічого не говорив.

- Звідки ж тоді Лобан...

- Люди говорять, Іване Трифоновичу, а збоку видніше, - ображеним тоном відповів Каїтан.

- Ви зрозумійте, що я повернувся не для того, щоб зайняти ваше місце, а хочу працювати лісничим, вирощувати ліс і... мені більше нічого не треба.

- Вчинок благородний, - сказав Каїтан, - а твої особисті плани мене не цікавлять. Ти, Запорожний, про державні думай... Чому досі не перебрався у своє лісництво?

- Я там буваю часто, зараз роботи нема, а тут ми з Карагачем у майстерні хочемо зробити...

- У лісництві завжди є діло, - перебив Каїтан. - А в майстерні Карагач справиться без тебе... Треба перебиратися, Запорожний, я наказ підписав давно, а ти не виконуєш...

- У мене маленький син... Я там і склянки молока не дістану...

- Купи корову... Або поговори з Ільком, хай він іде на Вигонівське лісництво, а ти залишайся тут.

- У Сторожука повна хата дітей, де ж він там житиме?

- Вирішуйте самі. Скоро весна, до посадок треба готуватися, хімікати завезти, підготувати матеріал...

- Я все зроблю, - запевнив Запорожний, - але переїхати на Вигонівщину з родиною не можу...

- А як я живу другий рік?! - зірвався на крик Каїтан.

- Я теж два роки сам живу, як собака.

- Про себе тільки думаєте! - не хотів нічого чути Каїтан. - Мені лісничі на місцях

потрібні... А якщо ви зі Сторожуком ігноруйте мої накази, то я можу подати заяву і... робіть, що хочете. Досить. Одне слово, або ти, або Сторожук повинні бути в лісництві. Негайно.

Повертаючись додому, Іван зайшов до Ілька Гнатовича і розказав йому про зустріч з Каїтаном.

- Готує позицію для відступу, - посміхнувся Сторожук. - Він тільки й жде моменту, щоб чистеньким вислизнути звідси, мовляв, обидва лісничі проти мене, І я :І ними працювати не можу.

- Що ж робити, Ілька Гнатовичу? - спитав Запорожний.

- Виїздити на ,Вигонівщину зараз не треба. Це безглуздя, Іване Трифоновичу, - відповів Сторожук.

- Але я повинен виконати наказ директора?

- Не всі накази пишуть розумні люди.

- Формально Каїтан має рацію, посилаючи мене в лісництво.

- А душа в нього є?

- Я мушу їхати, Ілька Гнатовичу...

...Зараз прийде Ярина, і він мусить розповісти їй про що розмову. Звичайно, він не може забрати її з сином в лісництво, Яке там лісництво? Триста гектарів сосонок, які лиш піднялися над землею, маленький розсадник і хатина... Найближче село за дванадцять кілометрів.

На ганку почулися швидкі кроки.

Яринка, подумав Іван. Знову доведеться вислуховувати докори й плачі. Але чи прожила без них хоча б одна людина?

Стрімко ввійшла Ярина, скинула хустку на долівку й обняла Івана.

- Я не буду більше...

- Де ти була, Ярино?

- У Марини... Вона мені все розказала про тебе...

- Що?

- Як знайшли тебе в степу майже мертвого, про шрам отой... Ти мені не розповідав нічого... Я завжди буду з тобою, чуєш?

21

"Вимірюємо життя роками, степові простори - кілометрами, поле й посаджений ліс - гектарами, воду - літрами, кубометрами й відрами, небо й криниці - метрами..."

А чим вимірюється щастя?"

(Із зшитка Ганнусі Гомон)

Лісовий кордон. Є щось у цих словах таємниче, загадкове, сповнене шепотом дерев, пташиним співом, гіркуватим димом мисливських вогнищ і первісною тишею.

Лісовий кордон - це й пристанисько лісника - хата, обнесена разом з городом високим тином, щоб не забігали звірі, криниця і сарай для худоби й лісового реманенту, копички сіна й пасіка. Гріх не тримати бджіл у такому раю...

Багато бачив Запорожний цих лісових кордонів, і всі вони були чимось схожими один на одного.

Вигонівський кордон, де розмістилося лісництво, не мав з ними нічого спільного. Він стояв посеред степу, як виклик усім лісовим кордонам світу. Тільки впертість Запорожного і традиція примушували невеличку хатину і хлівець, обвіяні всіма вітрами, іменувати лісовим кордоном...

До останнього часу тут самотньо жив Парамон Чарій, зарахований на посаду лісника Іваном Запорожний. Жив один зі своїми турботами й горем. Восени сюди привозили робітників, які садили ліс, обробляли розсадник. Парамон усьому давав лад: і саджанці завозились своєчасно, і хімікати, і люди вчасно були нагодовані. Як він встигав усе це робити, знали тільки Парамон та Запорожний. Чарій міг не спати по дві доби, випрошуючи машини, людей на підмогу в директорів радгоспів і голів колгоспів, з якими не так легко було домовитися. Невідомо чому, але йому не відмовляли. Може, тому, що цей кремезний чоловік розчулював усіх якоюсь майже дитячою вірою в людську доброту...

Важко доводилося не одному Парамону. Важко було й коневі, але Артуї мужньо зносив тягар свого неспокійного життя, завжди був ситий, вичищений, з розчесаною гривною. Коли закінчувалися роботи в лісництві, вони залишалися вдвох: Парамон і Артуї. Кінь думав, що його друзі живеться добре, – не бачив Парамона злим, а пісні, які він інколи співав, були здебільшого про коней і... дівчат. Принаймні так здавалося Артуї, бо Парамон найчастіше співав про те, як він водить коня по садочку, або когось питав: "Ой чий то кінь стоїть, що біла гривонька?"

Артуї знав багато степових доріг, але однією вони з Парамоном ходили, мабуть, найбільше. Вона приводила їх до великого села. Чарій прив'язував коня до тину, і вони чекали дзвоника, бо після нього з великого будинку вибігали хлопчики і дівчата. Вони оточували Артуя, частували хлібом і цукерками. До Парамона підходили чорночубий хлопчик і висока ставна дівчина. Парамон цілував обох і щось дарував. Інколи він дозволяв хлопчику сісти на Артуя і проїхатись по вулиці. Хлопчик і дівчина завжди проводжали їх за село.

– Ти ще прийдеш, тату Парамон? – питав хлопчик. – Мені добре, коли ти приїздиш, тату Парамон.

– Мені теж, Юрасику, – відповідав Парамон.

Із села Парамон повертався веселий, співав про коней і дівчат і дозволяв Артуї мчати галопом...

А недавно на Вигонівському кордоні з'явився ще один чоловік. Артуї бачив, як вони з Парамоном вивантажували з машини різні речі. Чоловік теж був, напевно, добрий, бо водив до степової кринички Артуя, коли не мав часу Парамон, і щедро насипав йому вівса.

...Каїтан був здивований покірністю Запорожного незабаром після їхньої розмови Іван прийшов просити машину, щоб перевезти деякі речі на Вигонівський кордон. Степан Стратонович, обеззброєний цією покірністю, розщедрився:

- Дам тобі, Іване Трифоновичу, нову машину... для лісництва. В господарстві згодиться, та й додому коли-не-коли приїдеш... Завтра одержиш.

- Дякую.

Запорожний пішов, і Каїтан пошкодував, що не затримав його, не сказав про те, що мучило, про що думав ці довгі місяці. Каїтану було по-людському соромно за свою дрібненьку підлість, адже Іван міг би спокійненько жити на центральній садибі, а на сезон робіт виїздити до лісництва так, як це робив торік... Зовсім заплутався Каїтан у своїй примітивній дипломатії, яка, до речі, нічого, крім одвертої або прихованої зневаги, йому не приносила. Перед людьми він поставав безчесним і зловивим, викручувався перед начальством, обіцяв золоті гори Юльці, тішив себе надією, що ось-ось вирветься зі Степового і почне якесь нове життя. Але все залишалося без змін...

Найбільше винуватим почував себе Каїтан перед Запорожний, пригадував свою роль у комісії, виступ на бюро райкому, історію з винищеним вівцями лісом і, нарешті, з Мариною... Все це Каїтан повертав проти людини, яка нічого не зробила поганого йому. Каїтан не спав усю ніч, і вранці запросив до себе Запорожного.

- Хочу, щоб ти мене вислухав... Тяжко мені, Іване. Злий я став... на всіх... на себе, на Юльку, на тебе... Колись ми в дружбі були, а зараз... нікого біля мене нема...

- Самі винні, Степане Стратоновичу, - сказав Запорожний.

- Сам, - хитнув головою Каїтан. - Поганий я чоловік, Іване.

- Навіщо себе гудите?

- Боягуз, - добивав себе Каїтан. - Нікчема.

Запорожний розсміявся:

- Що це за приступ самокритики, Степане Стратоновичу?

- Я себе знаю... Всіх боюся. Юльки боюся, перед найменшим начальничком у піт мене кидає, перед Лобаном тремчу, перед Мартинюком повзаю...

- Ви не їх боїтеся, Степане Стратоновичу, - сказав Запорожний, - ви, мабуть, боїтеся життя.

- О! - зрадів Каїтан. - Точно, Іване. Боюся життя, за себе боюся. За свою шкуру... Я ж до Марини справді ходив... ходив, падлюка... Але це було перший раз у моєму житті, віриш? Клянуся. Я цих молодих десятою дорогою обходив... Одружився, коли мені вже було п'ятдесят... Юлькою нагородило мене... А тут до Марини понесло, щоб я був не дійшов, - проклинав себе Каїтан. - Та ще й тебе винним хотів зробити... Треба було мене, Ваню, в пику...

- Та що ви, Степане Стратоновичу, - стримував посмішку Запорожний.

- Ти смієшся, а мені плакати хочеться, - вдарив себе в груди Каїтан. - Оце сказав тобі все, і легше стало... Довго збирався, мучився... а тепер можеш писати на мене заяву куди хочеш - усе розкажу.

- Не будемо витрачати часу на заяви, Степане Стратоновичу, у нас з вами і так багато клопоту. Я поїхав.

Каїтан обняв Запорожного і провів до дверей. Потім повернувся до столу, взяв аркуш паперу і написав:

"Заява від директора Степового лісгоспу Каїтана С.С.

Прошу звільнити мене від обов'язків..."

На цьому місці Каїтанове перо зупинилося. Він замислився, відклав ручку, склав учетверо недописану заяву і сховав у кишеню – там їх лежало уже п'ять.

* * *

– Добре, тату, – сказала Настуня і почала збиратися.

– Ти в мене розумниця, – похвалив Ілько дочку.

– Та дурного батька маєш, – сказала Тетяна. – Де ж це видно, посилати дочку на ту Вигонівщину, в піски?!

– Таню, ти не з того починаєш, – зауважив Ілько.

– Своя сорочка ближче до тіла, – промовила Тетяна. – Призначте когось іншого, чого це Настуня поїде туди?

– Я, Таню, не про сорочку думаю, а про діло, а воно... мені ближче. Треба Івану допомогти хоча б одну комплексну ланку організувати, бо людей у нього нема, а роботи, аж до осені...

– Тяжко нам, Ільку...

Якби не тяжко, то не послав би, – сказав Ілько, – а мені людям в очі треба дивитися... Який же я секретар парторганізації, коли свою дочку біля хати держатиму, а посилятиму інших? Не розумієш політики, Таню. І не я посилаю Настуню, а, значить, комсомол. А я комсомол підтримую...

– Ой Ільку, Ільку, – зітхнула Тетяна й почала допомагати дочці.

Двадцять дівчат зібрав у комплексну ланку Ілько Сторожук, ланковою Каїтан призначив Настуню. За кілька днів на Вигонівщині звели ще один барак, обладнали їдальню й душ. Директор розщедрився – виписав кілька сот метрів труб, і тепер воду гнали моторчиками аж на садибу.

Запорожний з Парамоном закінчували підготовку до весняних посадок, сподіваючись розпочати широкий наступ на вигонівські піски.

– Не дуже багато плануємо, Іване Трифоновичу? – сумнівався Парамон, звіряючи цифри в плані.

– Якщо будуть люди, – зробимо, Парамоне. Карагач обладнає ще два плуги... А все інше від нас з тобою залежатиме.

– А дозвіл на посадку лісу за методом Вигдарова буде?

– Повинен бути. Вчена рада розглядатиме. Говорив Мірошник, що рекомендуватимуть і метод Мартинюка, і метод Вигдарова. Думаю, що це розумно. У нас добрив мало, і ми можемо розраховувати тільки на безторфну посадку лісу, інакше всі наші плани вилетять в трубу... Ех, якби нам техніки більше та людей...

– Ти аби міг, то за один рік посадив би тут ліси...

– Якби ж то міг.

– Вигдаров приїде? – запитав Парамон.

– Він проведе практичні заняття з ланкою Настуні Сторожук і в Степовому лісництві, в бригаді Марини, Я розмовляв з нею, привіт передавала тобі...

- Спасибі.

- Просила, щоб у гості заїжджав. До дітей в інтернат, каже, їздить, а до нас не показується, - передав Маринині слова Запорожний. Парамон мовчав.

...Запорожний здалеку побачив машину Мірошника і пішов назустріч.

- Ну, показуй своє господарство, - привітавшись, сказав Мірошник.

- Оце все, що маємо, Романе Олексійовичу, - підвів секретаря райкому до будиночків.

- Давай! - скомандувала Настуня, і замелькали білі, сині, червоні хустини, вузлики, кошики й чемоданчики.

Як тільки Настуня переступила поріг, Парамон комусь подав знак, і тишу розмели звуки маршу. Баяніст, червонощокий, самовпевнений парубійко в маленькій кепочці з гудзиком, нещадно розтягував міхи. Збентежені такою зустріччю, дівчата вислухали вітальний марш і заходилися по-своєму розставляти ліжка і тумбочки. Після розв'язання найважливішого питання - хто де житиме, де і чиє стоятиме ліжко - дівчата висипали на подвір'я.

- Починати, чи що? - запитала кепочка з гудзиком Парамона.

- Починай.

Кепочка заграла вальс. Найсміливіші пари закрутилися в "Амурських хвилях". Настуня підійшла до Парамона.

- Ви не запросите мене?

- З радістю, - Парамон клацнув підборами старих чобіт, випнув свої широкі груди і підійшов до дівчини.

- Дівчата! А он ще йдуть кавалери! - гукнула кирпатенька Тося, побачивши Мірошника і Запорожного.

- Тю, дурна, то ж секретар райкому...

- Мені аби в штанях...

- Славненький секретар... молодий...

- Тихіше!

- А той, зі шрамом, хто?

- Запорожний Ваня...

- Кому Ваня, а кому Іван Трифонович...

- У нього жінка - Ярина...

- Чорт би їх побрав, усі жонаті...

- Секретар холостяк... Спробуй!

- А мені що?

- Пробачте, - сказав Парамон Настуні і підійшов до Мірошника й лісничого.

- Так що зустрів, Іване Трифоновичу.

- Спасибі. Давайте познайомимося, бо не всіх знаю, - звернувся Запорожний до гурту.

- Валя.

- Марія.

- Запорожний.

- Тася.

- Оля.

- Маня.

- Мірошник.

- А це наша ланкова, Настуня Сторожук, Романе Олексійовичу, - відрекомендував Парамон.

- Ми знайомі!.. Здрастуй, Настуню.

- Здрастуйте...

- Запрошую всіх на вечерю! - оголосив Парамон. - Заходьте в цю хату.

- А я? - запитав баяніст.

- І ти заходь.

За баяністом у кепочці потягнулися дівчата.

- Настуню! - поклікала Тася.

- Я зараз, - відповіла Настуня й безпорадно оглянулася: що робити? Мірошник стояв поруч.

- Я хотів би поговорити з тобою, - нарешті промовив він.

- Я слухаю, Романе Олексійовичу.

- Може, пройдемось чи...

- Пройдемось, - без вагання відповіла Настуня.

Мірошник не знав, з чого почати цю тяжку розмову.

Був переконаний, що перші ж його слова наштотхнуться на награну простоту, нерозуміння, замкнутість і байдужість.

- Я приїздив до тебе в Семидоли і на хутір, щоб... якось вийти з тупика, із зачарованого кола, - дивлячись собі під ноги, промовив Мірошник.

- Ви самі вигадали цей тупик і коло, Романе Олексійовичу...

- Я тобі говорив, Настуню, про свої... почуття...

- Я пам'ятаю...

- Але не почув од тебе жодного слова.

- Можна відповісти без слів... І я вам відповіла тим, що виїхала з Семидолів... І вам не треба було приїздити на хутір...

- Я хотів знати все...

- Тепер ви знаєте... Вам Запорожний передав?

- Про коня й вола передав... Але це смішно в наш час, Настуню.

- Я читала, що любов рівняє всіх, що їй... "все возрасты покорны", але це не для мене, Романе Олексійовичу...

Мірошник дивився на дівчину і не вірив, що це та сама Настуня, яку він колись підвозив до села. Тепер вона залишалася такою, якою була насправді.

- А що "для тебе"?

- Я дуже... земна... Ми з вами не були б щасливими.

- Чому, Настуню? Я кохаю тебе, я... Ну, я старший за тебе, але...

- Я не про це... Ви мені важко... подобається, Романе Олексійовичу... Я навіть любила вас... але з вами не піду.

- Я нічого не розумію, Настуню, - тамував свій біль Роман. - Ти не віриш мені? Я тобі все сказав і можу сто разів повторити...

- Романе Олексійовичу, не треба. Мені все сказали очі вашої дочки... І це було останнє слово... Я могла б для вас... навіть вивчити китайську мову, щоб ніхто не докоряв, що ви одружились на якійсь дияволі, але стати поміж вами і Варєю я не зможу ніколи...

- Ми могли б жити разом, ви подружились б з Варєю, вона...

- Вона має матір, Романе Олексійовичу... найдорожчу людину на світі... Ви повинні подумати про них обох.

- Але ми з Оленою розійшлися давно і...

- Зійдетесь, - промовила Настуня. - Варя вам приведе Олену. Скажіть правду, хіба ви не думали вже про це?

- Думав...

- Я знала, що ви скажете правду...

- Бачиш, Настуню, як ти повернула нашу розмову?

- Вона не могла бути іншою, якщо ми... чесні.

- Я не думав, що ти так... тверезо і... практично дивишся на життя, Настуню.

- Селяни - люди практичні, - всміхнулася.

- Що ж, так і розпрощаємося?

- Я вас на весілля запрошу...

- Спасибі. Хто ж він?

- Є там один... на бідарці їздить... на синій...

- Під колір своїх очей підбрала?

- Хіба в мене сині очі?

- Сині-сині, - тихо сказав Мірошник.

* * *

- Тату, здоров'я бажаю!

Матвій Карагач підняв голову від верстата, випав з рук різець:

- Максиме!

Матвій обняв сина, потім відступив на крок, щоб роздивитися:

" Ну й солдат! Орел! І сержант, до того ж танковий!

Підходили робітники, що працювали в майстерні, віталися, і так було радісно. Карагачу, ніби це не син, а він приїхав і стоїть перед людьми - молодий, міцний, Як дубок, в мундирі з блискучими гудзиками, з емблемою танкових військ.

- Маму вже бачив? Коли ж ти приїхав, надовго? - усе зразу хотів знати Карагач.

- Маму бачив, приїхав на сім днів, - відрепортував Максим. - Мотоцикл, тату, справний?

- Бігає "цундап", віддавав Запорожному - не бере, а навіщо тобі?

- В одне місце під'їду, дай ключа, ввечері буду. - Максим завіз мотоцикла. - Ждіть.

- Оце-то поговорили, - буркнув Карагач. - Куди він поїхав?
- Солдат знає, що робить.
- Видно, діло серйозне, раз так рвонув...
- Конешно... Я до своєї сорок кілометрів пішки за ніч колись відміряв...
- Хто ж вона, Матвію?

- Сказав би, так не знаю. Тут на хуторі, крім Марти, жодної дівчини не було. А-а, це він до Івана Трифоновича поїхав на Вигонівщину, - догадався Матвій. - Давні Друзі...

"Цундап" ревів, як скажений, підминаючи під себе піщані кілометри. Максим кинув кашкета в коляску, щоб не знесло вітром, і вдихав духмяне степове повітря. Бачив уже він багато красивих міст і сіл, а наймиліше йому тут, в рідному степу. Ой і спішив же він сюди! А поїзди, як на зло, сунулися повільно, і стрілки всіх годинників ледве поверталися.

Ніхто в роті не отримував таких листів, як Максим Карагач. Їх можна було читати, як вірші. І Максим читав Ганнусині листи екіпажеві свого танка - від початку до кінця, а не так, як, наприклад, Володя Мордвинов.

Отримавши листа, Володя скликав друзів, звичайно, у вільний час, і говорив:

Тільки для вас. Слухайте, йолопи, які листи одержують від коханих гвардійці. "Дорогий Володю, - читав він. - Спасибі за твого листа, в якому ти пишеш, що... (Володя пропускає кілька рядків). У мене на роботі все добре, але я весь час... (Знову пропущено кілька рядків). Кожного разу, коли я проходжу повз той сад, в якому ти... Це не для вас, браття... Жду тебе, Володю, і... Пиши мені частіше... Тисячу разів..." Зрозуміло? От як пишуть!

А Ганнусині листи Максим читав без пропусків, бо там наче було написано для всіх... Ганнуса, певно, ще не знала, що кохає Максима, і слухали хлопці про Овечий хутір, про степові бурі, про трагічну долю Бранки, про смерть діда Опанаса, про філософа Геродота, який назвав Гілеєю Максимів край, про Берика Джусуєва, який купив у цигана коня і випустив його на волю...

- Нізащо не повірю, що вона вчиться в дев'ятому класі, - категорично заявив Володя. - Геродот... Гілея... Бранка. Не вірю.

- Одне слово, лірика, - підсумовував завжди старшина Петро Мак. - Пише кожен, як уміє і чим у нього заряджена душа. Холостим заряджена - холостими все життя буде смалити в божий світ, шрапнеллю - буде бити шрапнеллю, а є дівчата... ракетного удару... Раз - і будь здоров. Ти, Карагач, попав під ракетний обстріл...

Максим згадував Марту. Кожного разу, коли приходив лист од Ганнусі, перед ним поставала Марта. Він пам'ятав її тільки такою, яку бачив біля степового колодязя, коли вперше поцілував. Він забув, якою вона була, коли йшов у армію, коли ще зовсім малими просиджували днями над книгами, коли пасли овець разом з дідом Опанасом... Пам'ятав ту, біля криниці... Певно, такою вона і залишиться в спогадах назавжди...

"Цундап" пробирався до центральної садиби радгоспу. Сутеніло. Максим під'їхав до інтернату - два хлопчики стояли на воротах:

- Ганнуса Гомон є?

- Вони вже поїхали, їх забрали, а наш бригадир, мабуть, знову не дав коней, - скаржився старший.

- Куди ж вони поїхали?

- На Овечий. Машиною їх забрали, а наш бригадир не дає коней...

- Дурень ваш бригадир, - сказав Максим. - А якою дорогою вони поїхали?

- На Крижаки, бо по дорозі ще Васю-відмінника підвозять... А наш бригадир... Я йому скажу, що він дурень, - пообіцяв хлопчик, - або тато йому скаже.

"Цундап" добрався до Крижаків... "А що, коли не наздожену? - думав Максим, - Доведеться йти до хати Гомонів, а хотілося зустріти саму... Посадовив би в коляску і повіз..."

Максим лише тепер відчував, що трохи боїться цієї зустрічі, адже він раніше ніколи не звертав уваги на босоноге дівчисько, яке бігало по хуторі... Тепер їй уже сімнадцять... Тоді, біля криниці, Марта теж мала сімнадцять зарубок на стовпчику біля ганку...

Максим поминув Крижаний хутір і побачив поперед себе машину з брезентовим пологом. Обігнавши її, подав знак шоферу, і той зупинився:

- Що, солдате, підвезти?

- Максиме! - Ганнуся вистрибнула з кузова.

До нього підійшла росла, тонка дівчина з темними карими очима, відкинула косу й посміхнулася - на рівному носику зібралися ледь помітні зморшки, їх запам'ятав Максим...

- Я приїхав, Ганнуся, - розгубившись, повідомив Максим.

- Добре, що ти приїхав, - відверто розглядала хлопця.

- Сідай зі мною, - Максим показав на коляску.

- І я хочу, Максиме! - підбіг Юрасик.

Юрасик зруйнував Максимові сподівання, але що вдієш? Він уместився в колясці, а Ганнуся на сидінні позаду Максима.

- Тримайся, Ганнуся! - сказав Максим, і на його плечі лягли легкі, мов крила, руки.

На крутих поворотах Ганнуся мимоволі притискувалася до Максима, і йому здавалося, що старий трофейний "цундап", порушуючи розрахунки конструкторів, летить. А Ганнуся, обхопивши хлопця руками, мружачись од вітру, заливалася щасливим сміхом.

Не доїжджаючи до Степового, Максим повернув ліворуч, до піщаного кургану. "Цундап" зупинився на обочині дороги. Вечірній присмерк осідав на молодий ліс, і лапаті сосонки здавалися казковими істотами.

- Ти хочеш подивитися на свій ліс? - запитала Ганнуся. - Тебе нема, а він росте...

- Я хочу піти до могили діда Опанаса.

- Треба йти цією просікою, а то заблудимо - Ганнуся взяла Максима за руку.

- Бачиш, уже можна заблудити в нашому степу, - сказав Максим, - а садили ж ми з Іваном Трифоновичем малесенькі сосонки...

- Я теж з мамою садила... А тепер-ці сосни вищі за мене, ось поглянь! - Ганнуся стала біля крислатого дерева, рука ледь торкнулася вершечка. - А ти дістанеш?

Максим підійшов до сосни з другого боку, і їхні руки стрілись, не руки, а лише пучки пальців - легенько-легенько... Потім Максимові пальці стиснули Ганнусину руку разом із сосною гіллячкою, колючки вп'ялися сотнями голок, але не було боляче, слово честі...

Над могилою діда Опанаса стояв тесаний високий дубовий стовп із зіркою. Років з тридцять тому цього стовпа привіз від Дніпра батько Карагача, беріг його для сволюка на нову хату, та так і помер у старій. Матвій Карагач сам обтесав його і разом з Іваном та Пармоном поставив на могилі чабана. Так єдиний на десь хутір дубовий стовп став пам'ятником.

- А хіба дід Опанас був військовим, що йому зірку прибили? - запитав Юрасик. - Це тільки солдат із зірками ховають...

- Дід усе життя був солдатом, Юрасику, - сказав Максим.

- А в нього не було форми, - заперечив малий. - У діда були старі штани...

- Форма ще не робить людину солдатом, - промовила Ганнуся.

Юрасик не погодився, але промовчав: нічого ці дівчата не розуміють у військовій справі; Треба буде розпитати тата Берика.

Максим і Ганнуся пішли на курган, поплентався за ними і Юрасик: чого вони там не бачили? Краще ж їхати на мотоциклі, ніж кушпелити цей пісок.

З кургану нічого не було видно - місяць ще не зійшов, а зорі, розгубивши в галактиках своє світло, тьмяно мерехтіли на скаламученому хмарами небі.

- Тут вранці красиво, коли сонце сходить, - тихо сказала Ганнуся. - Я приходжу сюди...

- Я теж приходив на цей курган, - пригадав Максим. - Колись він був високий-високий...

- Це коли ми були малими...

- Я тебе пам'ятаю завжди малою...

- А я тебе - з Мартою... Ти бігав за нею, як приручене ягня...

- Я ніколи не був ягням, - ображено відповів Максим.

- Ти не гнівайся, що я так сказала... Ти був закоханий у Марту, правда? - Максим побачив, як у Ганнусиних карих очах потонули дві зірочки. - Скажи, правда?.. Або не треба...

- Марти вже давно нема, Ганнусю...

- А любов залишилася?

- Тепер я думаю про тебе, - прошепотів Максим.

- І я... про тебе...

- Але ти не пишеш про це в своїх листах...

- Ти їх не уважно читаєш...

- Я перечитую їх по сто разів, Ганнусю!

- Виходить, ти ще не вмієш читати моїх листів...

- Я навчуся...

Юрасик не витерпів, підбіг до сестри і шарпнув за кофту:

- Я додому хочу, молока хочу, а вони: "любов, любов, листи, листи..." Як розкажу мамі, то вона тобі...

- Ах ти ж шпигун! - Максим узяв за руку Ганнусю. - Тікаймо!

І вони побігли з кургану в гушавину сосон.

Та від Юрасика ніхто не сховається, бо він, якщо вже хоче знати Максим, не шпигун, а розвідник. Юрасик плазом пробирався по їх слідах, тримаючи наготові два автомати, пістолет, і ще три гранати було за поясом його мундира з погонами майора...

- Ага! - вигукнув неперевершений розвідник. - Бачу! Цілуєтесь! А я мамі розкажу!

Сосни зашелестіли, і стало тихо-тихо...

22

"Я призналася Максимові, що кохаю його. Мене ніхто не вчив цих слів, вони самі звідкись узялися. Марійка сказала, що про любов не треба говорити хлопцеві. Чому не треба, якщо мені хочеться, щоб він знав? Якби люди завжди говорили про те, що думають, то було б легко жити на світі".

(Із зшитка Ганнусі Гомон)

Велике діло реклама.

Досить було місцевим агентствам Аерофлоту в обласних і районних центрах повивішувати на фанерних щитах оголошення: "Літайте літаками Аерофлоту" чи "Швидко, зручно, вигідно", як, здавалося, весь Казахстан пересів на літаки, ігноруючи машини, коней, віслюків, верблюдів і все інше, що могло везти: Літаки місцевих авіаліній - невибагливі роботяги - не вимагали особливих аеродромів, оснащених найновішою навігаційною технікою. Все було гранично просто: поблизу міста чи села відмежовували прапорцями шматок степу, ставили маленьку хатину (диспетчерський пункт) з радіостанцією, відкривали касу і - будь ласка - летіть на всі чотири сторони.

Висушений степ у літні місяці не поступався міцністю перед гудроном, залізобетоном і найвищими марками цементу, і лише піщані або снігові бурі порушували розклад руху літаків. Та сьогодні день видався тихий, і Талди-Курганський аеродром був відкритий. До рейсу на Алма-Ату залишалось ще зо дві години, і вся багаточисленна рідня Берика Джусуєва, розташувавшись просто на аеродромі, пила традиційний кок-чай. Звичайно, що до чаю був беш-бармак і холодна баранина. На килимі сиділи Берик з Юрасиком, аксакали й поважні гості. Юрасик не розумів, про що вони говорили, але по очах батька й дідуса відчував, що слова були добрі. Два тижні пробув він у невеличкому аулі серед цих людей, і тепер йому було жаль розлучатися з ними і особливо з бабунею. Він уже ніколи, напевно, не забуде, як вона просиджувала коло нього ночі. Вони розмовляли, не розуміючи одне одного, лише пісні, які співала йому бабуся, розумів Юрасик.

І ще згадує він, як їздив з дідусем у степ до отар. Дідусь посадовив його поперед себе на коня, і вони поїхали... Дідусь розмовляв трохи по-російському, Юрасик по-

українському, і їм було добре. По дорозі на пасовиська дідусь зупинявся біля юрти чабанів і показував їм свого онука. Їх частували й притримували стремено, коли дідусь сідав на коня... Повертаючись додому, вони знову зупинялися в чабанів – так велів звичай.

Остання зупинка була в юрті старого Габіта, високого й сивого. Він нагадував Юрасику діда Опанаса Заклунного. Чабан і всі, хто був у юрті, уважно слухали дідуся, який, очевидно, розповідав про Юрасика і його батька, бо вловив кілька разів ім'я "Берик". Потім Габіт узяв двострунну домбру і заспівав. Пісня була сумна, бо жінки плакали, а потім вони усміхалися й цілували Юрасика.

– Про що співав аксакал Габіт? – запитав Юрасик дідуся.

– То була пісня про твого батька, – відповів онучку, – про нас усіх... Акин співав про те, як молодий джигіт Берик поїхав на війну захищати Вітчизну, як відважно бився з ворогами, як попав у полон, і українську жінку Марина врятувала його від смерті... Потім джигіт знову пішов на війну, попав у неволю, але любов і там урятувала його... Він повернувся на Україну, де чекали його дружина і син Юрасик... Так побраталися наші степи і народи – співав акин...

Юрасик чув пісні про Чапаєва і Щорса, але ніколи не думав, що може бути пісня про батька... Добре було б переписати слова і прочитати їх у школі: хай усі знають, який тато в Юрасика Джусуєва...

Берик їхав до рідного дому з настороженим хлопчентом, своїм і не своїм, а повертався з сином. Спасибі Марині, що спорядила їх у дорогу вдвох.

Ганнуса одразу ж подружила з Бериком, і це хоч трохи втішало Марину. Найбільшою радістю її було слухати, як вони розмовляли – Берик майже вільно говорив по-німецькому, і Ганнуса мала доброго вчителя. Юрасик уникав батьківських пестощів, єдине, що його цікавило, – це розповіді про війну. І хоч Джусуєв ніколи не говорив про себе, але Юрасик розумів, що в отому "ми пішли в атаку", "ми два тижні пробиралися ворожими тилами", – був і цей чорночубий казах, якого треба називати татом. Раніше був "тато Парамон", а тепер ще один тато. Правда, на хуторі всі кажуть, що Юрасик – "викапаний Берик", "просто копія", Юрасик вдивлявся в дзеркало...

Подорож до Казахстану зблизила їх, але тільки пісня старого акина Габіта остаточно переконала Юрасика, що Берик його батько, бо в піснях не може бути неправди, – казав тато Парамон.

...На хутір вони приїхали ввечері, хата була замкнена.

– Мабуть, наша мама на розсаднику, – сказав Берик синові, – підемо до неї?

Юрасик потакнув головою, дістав ключика з-під призьби і заніс речі в сіни.

– Хазяїн ти мій дорогий, – усміхнувся Берик, узяв сина за руку, і, вони пішли в степ.

Юрасик уже не виривався, як раніше, а, міцно стиснувши руку, намагався йти в ногу з батьком. Побачивши їх, Марина кинула сапу й чекала, поки підійдуть.

– Аман сиз ба, апа! – привітався по-казахському Юрасик.

– Рідні мої! – обняла обох Марина, відчувши, що тепер усі вони – сім'я.

Поверталися додому втрьох: Марина і Джусуєв тримали за руки сина, він і на

хвилину не вмовкав – усе розказував про дідуса, бабуню, про старого акина. Берик переглянувся з дружиною: вони зрозуміли, що оці теплі синові рученята з'єднали їх уже назавжди.

Біля хутора їх здивав Парамон – не встиг звернути кудись у степ, а тепер було пізно. Зупинив коня, привітався.

– У гості приходить, – запросив Джусуєв.

– Та ніколи зараз...

– Тату Парамон, – сказав Юрасик, – правда, ти подаруєш мені коня?

– Правда...

Тільки Марина помітила, як тремтів повід у Парамоновій руці...

* * *

Здавалося, що Ярина вже змирилася зі своєю долею. Принаймні Іван останнім часом не чув од неї ні скарг, ні докорів, бо й зустрічалися вони рідко, особливо тепер, коли весняні посадки були в розпалі. Іноді Запорожний приїздив увечері, щоб помитися та змінити білизну, і Ярина, дивлячись на його змарніле обличчя, за якоюсь штучною посмішкою приховувала свої тривоги, які не давали їй спокою ні вдень, ні вночі.

Даремно чекала Ярина любовців, він, як убитий, падав на ліжку і засинав тяжким непробудним сном. Ярина відсувалася від нього до стіни або слала собі постіль на підлозі й тихо плакала. Вранці він зривався і, поцілувавши сина, біг до лісництва, щоб встигнути на машину, яка підвозила робітників на Вигонівський кордон. Ярина не могла навіть поговорити з ним, а сказати треба було багато. Для нього ж було досить її усмішки: отже, все добре, якщо Ярина усміхається. Закінчать садити ліс, тоді він приїде додому на цілий місяць, і все буде добре...

Ярина писала матері про своє життя, не приховуючи нічого, і у відповідь мала недвозначні поради: "...кидай усе і приїзди додому, краще вдовою бути, ніж мати такого чоловіка... А Данило Прах все привіти передає... Хату так і не кінчає... І директор школи щоразу питає, коли ти, Ярино, приїдеш..."

А недавно Ярина отримала листа від самого Данила:

"...Нема тебе, то я не бачив, як і садки цвіли у нашому селі, і світу божого не бачу. Знаю, як тобі тяжко там жити, але нічим не можу допомогти тобі, а хотів би прийняти всі твої муки на себе. Живи, Ярино, та знай, що буду тебе чекати весь вік..."

Спочатку хотіла порвати цього листа, але передумала, самотніми вечорами перечитувала: "Нема тебе, то я не бачив, як і садки цвіли у нашому селі..." Десь були садки, десь вони ще цвіли, а тут...

Вигонівське лісництво зривало план посадки, затверджений лісгоспом. Запорожний розраховував на тракторні розпашники, а їх виготовили тільки два, він сподівався, що Каїтан завербує сезонників на час посадки, а їх майже не було. Збився з ніг Парамон, але нічого не міг зробити.

– Хто тебе, Запорожний, примушував брати такі зобов'язання? – докоряв Каїтан. – Виконав би державний план і попльовував би в стелю.

– Я повинен був це зробити, бо інакше ви не дали б мені жодного саджанця і грама

хімікатів понад план... Часу шкода, Степане Стратоновичу, одна весна - це ще триста гектарів понадпланового лісу...

- Людей нема, Іване, й не жди, а якщо пропадуть саджанці, яких ти не висадиш, то нам обом труба...

Дівчата з ланки Настуні Сторожук працювали від сходу до заходу сонця, відвойовуючи кожний день, знаючи, що як тільки потепліє, посадки треба припиняти її чекати осені.

Над степом віяли теплі вітри, збиралося на дощ. Радіти б Запорожному: все піде в ріст - і хліба, і ліс, але докором його сумлінню лежали в буртах присипані піском сосонки, яких вони не встигнуть висадити.

- Що робити, Парамоне?

- Не знаю, Іване Трифоновичу, всі радгоспи об'їздив - нема людей.

А після полудня Парамон зник.

Надзахід сонця вони з Артуєм дісталися до Овечого, перепочили і рушили далі. Перед Парамоном невідступно стояли Джусуєв, хлопчик і Марина, щемом у серці відлунювало оте Юрасикове: "Тату Парамон..."

Ночували в старій покинутій кошарі, Парамон лежав на купі сухого бур'яну, а Берик з сином і Мариною все ходили біля нього. Не ревності терзали Парамонову душу, а відчуття втраченого щастя. Кажуть, що за нього треба боротися. Він готовий кинутися в бій, подолати всі перешкоди й перемогти, але з ким боротися? З трьома щасливими людьми? Берик з Мариною кудись зчезли. Тільки Юрасик ще допитувався сонного Чарія: "Тату Парамон, правда, ти подаруєш мені коня?"

...Артуї зупинився перед опущеним шлагбаумом, Парамон назвав себе вартовому, той кудись подзвонив і пропустив на аеродром. У штабі Парамона зустрів ад'ютант генерала - поважний капітан.

- На жаль, - сказав він, - генерал дуже зайнятий і сьогодні вас не зможе прийняти...

- Але в мене дуже невідкладна справа.

Капітан розвів руками:

- Нічого не можу зробити, приходьте завтра.

Парамон вийшов зі штабу, подивився на сонце й подумав: буде ж генерал іти на вечерю? Отож найкраще зачекати його десь поблизу. Чарій сів біля критого автопричепа: позиція була зручна, - видно і штаб, і генералів будиночок. Навіть якщо Чоботарю подадуть вечерю в кабінет (дуже просто, можуть принести банку тушонки й чаю), то спати ж він ітиме додому? Все одно дочекається його Парамон.

Над аеродромом стояв гуркіт моторів. З бетонних плит зривалися в небо літаки, які не мали пропелерів. Таких ще не бачив Парамон... Звичний до всього Артуї нервово стриг вухами, і Чарій вивів його в степ: гуляй.

Парамон викурив уже півкисета махорки, а генерал не показувався. Йшли повзводно солдати, пробігали молоденькі офіцери, поверталися із польотів із шоломами в руках льотчики, а Чоботаря не було. Повз Чарія пробігла якась дівчина в формі, але

без погон. Пробігла й зупинилася: Марта!

- Це ви, Парамоне?

- Я...

- Що ж ви робите у нас? - підійшла до Чарія.

- До генерала приїхав.

- У них сьогодні розбір навчань, - сказала Марта. - Як же ви живете?

- В роботі...

- На Вигонівському?

- З Іваном удвох бурлакуємо... Перепадає нам...

- А Ярина де?

- На хуторі...

- Не поїхала?

- Куди?

- Мати писала, що ніби в Кам'янку збиралась, - байдуже відповіла Марта...

- Не чув такого розговору. А втім, усе може бути в житті, Марто, хіба ні?

- Може...

- Тебе ось на аеродром привело, - роздумував Парамон, - я на Вигонівщині опинився... Чула, що Берик до Марини вернувся?

- Чула. А вас...

- Ні, я сам пішов, Марто...

- Ви ж любили її...

- То й що? - дивився кудись у степ Чарій.

- Я не пішла б.

- Він батько дитини. "Не пішла б", - повторив Парамон. - Це говорити легко, а то життя. Кожному дорога визначена, не обминеш її.

- Як хто хоче...

- А ти свою обминула?

- Пробачте, мені треба йти, - не відповіла Марта.

- Конешно, служба...

Марта чомусь пішла до будиночка генерала і незабаром вийшла з Лідією Миколаївною. Чарій виструнчився і приклав руку до козирка.

- Чого ж ви не зайшли до нас, Парамоне? - подала руку Лідія Миколаївна. - Ходімо, бо Дмитро Корнійович не скоро звільниться.

- Я піду, - промовила Марта. - Привіт передайте, Парамоне.

- Добре, - сказав Парамон, не уточнюючи, кому передавати привіт.

Лідія Миколаївна привела Парамона до кімнати і, незважаючи на його заперечення, приготувала вечерю. Запашна тушонка стояла посеред столу, і Парамон здався.

- Яка ж у вас справа до Дмитра Корнійовича? - поцікавилася Лідія Миколаївна, коли Чарій подякував за частування.

Парамон розповідав про Вигонівське лісництво, про план, про вегетаційний період

рослин і про те, як душать їх з Іваном строки посадки лісу. Лідія Миколаївна вислухала і, пробачившись, вийшла в другу кімнату.

– Зараз вас проведуть до Дмитра Корнійовича, – сказала вона, повернувшись.

За кілька хвилин до вітальні увійшов поважний капітан і попросив Парамона йти за ним. Він привів його до штабу і звелів зачекати у невеликій кімнаті з багатьма телефонними апаратами.

– Товаришу генерал, – по всій формі почав Парамон, побачивши Чоботаря, але той, усміхнувшись, показав на крісло.

– Сідайте. Що там у вас сталося, Парамоне? – Чоботар сів поруч. – З того, що мені сказала Лідія Миколаївна, я зрозумів, що вам... потрібні люди...

– Так точно! Якщо за два-три дні не посадимо лісу, то пропадуть саджанці, полетить план, і нам з Іваном – хоч у петлю, Дмитре Корнійовичу.

– Я розумію, але Запорозжний повинен знати, що у мене людей нема... тобто є, але у них інші завдання.

– Даруйте, але Запорозжний не знає, що я поїхав до вас, – признався Чарій. – Це я сам, Дмитре Корнійовичу, бо така ж біда... Думаю, хай солдати виручать солдат... Якщо не можна, то вибачайте... Я розумію...

Парамон підвівся з крісла. Генерал закурив цигарку, помовчав, потім натиснув якусь кнопку й сказав у невидимий мікрофон:

– З'єднайте мене з господарством Куратова.

– Генерал Куратов на проводі!

Чоботар зняв трубку:

– Знову я, Павле Григоровичу... Ні, все гаразд. Об'єкт прийнято комісією, командуючий виніс подяку твоїм саперам і будівельникам. Уже знаєш?.. Поздоровляю... Ні, ні, звертаюся до тебе як член бюро райкому партії, – засміявся Чоботар. – Провалюємо план посадки лісу на Вигонівщині... Запорозжний там... Треба допомогти, бо буде пізно... Весна... Тим більше, що тобі розказувати, коли твій батько лісник... Я тобі дуже вдячний, Павле... Спасибі, друже.

– Завтра о шостій нуль-нуль на Вигонівському будуть солдати, – сказав Чоботар щасливому Парамону.

Чарій потиснув руку генералу і вийшов зі штабу. На нього чекала Лідія Миколаївна.

– Домовилися?

– Так точно. Спасибі вам.

Лідія Миколаївна провела його до шлагбаума і на прощання подала якийсь пакуночок:

– Передайте, будь ласка, Марині від мене... на згадку.

Чарій мимоволі заховав руки за спину:

– Нема вже Марини у мене, Лідіє Миколаївно...

– Що?! – перелякалася вона. – А де ж Марина? Що з нею?

– Нічого... Вона щаслива.

...Вранці обганяли Парамона криті брезентом машини.

Співали солдати...

* * *

За місяць на аеродромі справили троє весіль. Першою вийшла заміж Марійка. Так, так, ота довгоносенька, в ластовинні, з ріденькими кісками, що писала собі листи від імені міфічного лейтенанта-капітана-майора Льоні. Прийшла якось увечері після зміни й сказала:

- А ми з Толиком розписуємось.

- З яким Толиком?

- Та з бортмеханіком...

Ася з Поліною й покотилися зо сміху:

- Та хіба ж ви зустрічалися?

- Еге.

- А чого ж ти не розказувала?

- Щоб не наврочили, - червоніючи, відповіла Марійка.

Після цієї новини почули другу: лейтенант Щербаков попросив Асине серце і руку. Ася не відмовила ні в тому, ні в тому.

Усі знали, що старшина надстрокової служби Боря Смалець залицявся до Поліни. Залицяння повинно було чимось закінчитися. Після деяких вагань Боря наслідував приклад свого задушевного друга лейтенанта Щербакова. І в один день відбулося двоє весіль.

Марта залишилася сама в кімнатці гуртожитку. Ні, ще був лейтенант-капітан-майор Льоня, портрет якого так і забула на стіні Марійка. Ася, складаючи речі, довго плакала уже не над своєю, а над Мартиною долею, а, заспокоївшись, сказала:

- Сама винна. Чому не поїхала з Сергієм? Просив же тебе...

- Хіба щастя тільки в заміжжі? - запитала Марта.

- Не знаю, а виходити треба... А кого ти чекаєш, принца? Так їх нема, а льотчики бояться: ходиш, як цариця Тамара, - не підступишся... Захотіла б, то завтра цілий полк біля твоїх ніг був би... Двадцять два роки, Марто, це тобі не сімнадцять, - повчала Ася.

Марта мовчки провела подругу з кімнати.

Одна.

Не знаходячи собі місця, Марта, мов причинна, ходила по кімнаті. Прожектористи подавали комусь сигнали, і відблиски вольтових дуг кидали Марту з саява у пільму. Ні, вона не заздрила подругам, у яких усе так щасливо склалося, Марта намагалася розібратися в плині свого життя, щоб хоч для себе з'ясувати, до чого вона прагне. Ось лежать у тумбочці Сергієві листи - ніжні й трохи печальні. Він чекає її обіцяного слова й не може ніяк дочекатися, а в училищі біля Харкова, де Сергій опановує нові літаки, - дали йому квартиру... Останні листи були стриманими й холодними - такими, як і її... "Я не хлопчисько і не хочу, щоб мене водили за носа..." - пригадала Марта.

Пізніше прийшла від нього телеграма: "Коли приїдеш?"

Марта не відповіла, бо мати написала, що Ярина збирається з сином у Кам'янку... Назавжди. "А Йван на Вигонівщині пропадає і забув про все на світі, лиш про сосни свої

думає, та й усе..."

"Чому ж виходить так: ти покохала - тебе ні? Ти не любиш, а тебе кохають?" - питала Марта, не знаючи, що ніхто в світі ще не міг відповісти на це просте запитання.

Мабуть, правда, що по-справжньому покохати можна тільки раз у житті. І нема сильнішого кохання, ніж перше. Марта ходить у сутінках, натикаючись на ліжка без матраців, на спорожнілі тумбочки.

Посміхається зі стіни лейтенант-капітан-майор Льоня...

Треба повернутися на хутір, вирішує Марта. Хоча б зустрічатися з ним на роботі, не сподіваючись ні на що...

Або ні, треба поїхати світ за очі, щоб ніколи не бачити, щоб забути...

Хтось постукав у двері.

- Хто там? - стрепенулася Марта.

- Вістовий зі штабу. Тебе до телефону, Марто, з Харкова дзвонять...

- Будь ласка, - черговий капітан подав Марті трубку й вийшов з кабінету.

- Слухаю, - стримуючи хвилювання, сказала Марта.

- Це я, Марто, - впізнала далекий голос Сергія. - Я мушу тебе побачити!

- Але я на роботі...

- Кидай усе і приїзди, чуєш? Нам треба поговорити... вирішити...

- Чому так раптово, Сергію?

- Я виїжджаю... Приїдеш?

- Я, я... не знаю...

- Ти ніколи нічого не знаєш, коли говориш зі мною... Якщо приїдеш - дай телеграму, якщо ж ні, то... прощай.

- Сергію, Сергію! - крикнула Марта, але їй не відповіли.

* * *

"Начальнику Ольвіопільського райвідділу міліції капітану Осадчому М.К.

від дільничного міліціонера М.Магура.

Рапорт.

У зв'язку з переміною, яка може статися в моєму житті і місці проживання, прошу вас увільнити мене зі служби в міліції.

М.Магур".

Резолюція: "Не зрозуміло. Відмовити. М.Осадчий".

* * *

"Начальнику Ольвіопільського райвідділу міліції капітану Осадчому М.К.

від дільничного міліціонера М.Магура.

Рапорт.

Цим пояснюю, що я одружуюся з гр. Настунею Ільківною Сторожук, яка проживає в лісгоспі Степовому. А в зв'язку з тим, що чоловік і дружина повинні жити разом, то прошу мене увільнити з міліції, щоб я міг виконувати свої функції безпосередньо в лісгоспі на різних роботах з Настунею Сторожук.

М.Магур".

Резолюція: "Привітати тов. Магура з одруженням, надати відпустку на три дні. Запропонувати тов. Магуру забрати дружину в один з населених пунктів, які він обслуговує як дільничний міліціонер для сумісного проживання.

М.Осадчий"

"Начальнику Ольвіопільського райвідділу міліції капітану Осадчому М.К.
від дільничного міліціонера М.Магура.

Рапорт.

Цим доповідаю, що вона не хоче. В зв'язку з тим, що моє залишення на службі може розірвати любов, прошу вас увільнити мене з дільничного міліціонера, бо я дуже хочу женитися на гр. Настуні. Бідарку і коня здам завгоспу.

М.Магур".

Резолюція: "Любов не розривати. Залишити питання відкритим до вияснення.

М.Осадчий".

* * *

- О, не чекав таких гостей, не чекав, - Петро Петрович Лобан вийшов з-за столу назустріч Мірошнику. - Рано ви, Романе Олексійовичу... Я теж приходжу до початку роботи...

Лобан посміхався, тільки примружені голубі очі залишалися холодними й настороженими: чого це раптом Мірошник зайшов до редакції? Міг же викликати в райком чи подзвонити. Видно, щось серйозне привело його сюди. Може, комісія з обкому приїхала?

- Слухаю вас, Романе Олексійовичу. - Лобан сів не в крісло, а біля маленького столика напроти Мірошника. - Ви бачили номер нашої газети, присвячений лісникам Степового?

- Прочитав, - сказав Мірошник, перегортаючи підшивку.

- Ним уже зацікавилися центральні газети, даватимуть "З останньої пошти", - похвалився Лобан і розкрив перед Мірошником газету з портретами Каїтана, Парамона, Марини й Сторожука з дочкою... - Товариші з області й з Києва звернули особливу увагу на те, що зараз ми розширюємо площі виноградників біля лісових масивів...

- Добре, що газета розповіла про цих людей, - сказав Мірошник.

- Країна повинна знати своїх героїв, Романе Олексійовичу, - Лобан почастував Мірошника сигаретою.

- Я хотів запитати вас, Петре Петровичу, чому в усій газеті, яку ви присвятили лісникам Степового, не згадано жодним словом Запорожного?

- Що, скаржився? - насторожився Лобан.

- Та ні, просто мене цікавить, у чому справа; бо, якщо вже писати про... героїв, то, мабуть, в першу чергу на це заслуговує Запорожний...

- Звичайно, він багато зробив, але, - Лобан розвів руками, - є причини...

- Які причини? - перебив Мірошник. - Лісництво Запорожного дало три плани весняних посадок. Три плани, Петре Петровичу!

- Якби він привів на Вигонівщину не полк солдатів, а дивізію, Романе Олексійовичу, то міг би виконати й п'ять планів, - нервово пригасив сигарету.

- А що в цьому поганого, Петре Петровичу, що нам допомогли солдати? - спитав Мірошник. - Ми їм теж допомагаємо...

- Тоді й писати треба про солдат, - ображено буркнув Лобан. - На чужому горбі в рай... кожен поїде.

- Дивно ви міркуєте, Петре Петровичу...

- Вам просто не все відомо, Романе Олексійовичу, - Лобан відсунув підшивку й поглянув на Мірошника, - Я думаю, що після цього... військового десанту... Запорожному доведеться мати діло з прокуратурою. Я в цьому не сумніваюся.

- Чому?

- За фінансові махінації, - Лобан похитав головою. - Так, так, Романе Олексійовичу... Солдати працювали безплатно, як шефи, а гроші... Запорожний... одне слово... забрав...

- Собі, - посміхнувся Мірошник.

- Не знаю, але факт є факт...

- Не говоріть дурниць, товаришу Лобан...

- Можете поговорити з Пересувком, - Лобан підвівся з-за столу й підійшов до телефону. - Подзвонити?

- Я поговорю... Не можна так, Петре Петровичу...

- Що "не можна"? - різко повернувся Лобан, - У чому ви мене звинувачуєте?

- Не можна так, - спокійно говорив Мірошник, - ставитися до людей.

- Я ставлюся так, як вони цього заслуговують, товаришу Мірошник. Для мене не існує ні свата, ні брата...

- Я знаю... Ви тільки підозрюєте... Для вас взагалі існують... чесні люди? Не свати і не брати, а просто чесні люди?

- Я завжди був і... буду принциповим, товаришу Мірошник, - гнівно блиснули очі редактора. - Буду. Цьому нас вчить...

- Облиште, Лобан, - тихо сказав Мірошник. - Принциповість і... підозрілість - це різні поняття... Ну, а як ви могли написати такі висновки по справі Джусуєва?

- Бюро мені доручило, і я повинен був розібратися в усьому чесно... чесно, - підкреслив Лобан.

- Але інші члени комісії думають інакше, Петре Петровичу...

- То їх діло. А я категорично проти того, щоб поновлювати Джусуєва в партії. Що це за комуніст? Потрапив у полон, десь тинявся три роки по Європах, а тепер... Ні. Хай ним займаються ті, кому... положено... А я свою думку написав.

Джусуєв - один з керівників підпільної організації концтабору, він був секретарем підпільного комітету, ви це знаєте? - Мірошник нервово покусував сигарету. - Є офіційні підтвердження. Чому ж ми повинні не довіряти людині, яка пройшла війну, витримала все?.. Я бачив Джусуєва в бою...

- Я знаю, що він урятував вам життя... Але... це, так би мовити, ще не доказ, Романе

Олексійовичу, його відданості Батьківщині... Та що ми будемо зараз говорити? Збереться бюро і вирішить справу Джусуєва. – Лобан хотів швидше закінчити цю неприємну для нього розмову. – Бачите, я завжди страждаю... через свою принциповість... І ви до мене ставитесь так, наче я...

– Петре Петровичу, ми чудово розуміємо один одного...

Лобан, як ввічливий господар, провів Мірошника і, повернувшись до кабінету, подзвонив Пересувку.

– Харитон Костьович пішов у райком, – відповіла секретарка.

"Невже буде доповідати про Запорожного? – подумав Лобан. – Просив же показати матеріали перевірки мені". "Ми чудово розуміємо один одного..." – пригадав останні слова Мірошника. Що він мав на увазі? Анонімні заяви в обкомі? Ні, Лобан завжди виступає відверто, і це Мірошник знає, а написати може кожний... Грамотних багато.

Аналізуючи свою розмову з секретарем райкому, Лобан трохи заспокоївся: Мірошник не звинувачував його, а, мабуть, шукав примирення, щоб не виступав проти поновлення в партії Джусуєва. Розмова про Запорожного була тільки зачіпкою... Мірошника даремно тривожить доля Джусуєва, мабуть, їх зв'язує щось важливіше, ніж випадкова зустріч в оточенні. Розберемося, розберемося, товаришу Мірошник...

...Харитон Костьович разом з Мірошником увійшов до кабінету і розклав на столі якісь папери.

– Хочу вам розказати, Романе Олексійовичу, про перевірку, яку ми зробили за проханням редакції у Вигонівському лісництві... Нам повідомили, що Запорожний незаконно одержав гроші за роботу, яка була виконана шефами..:

– Скільки вкрав Запорожний?

– Даруйте, Романе Олексійовичу, але він не крав...

– Якщо незаконно, то... вкрав, – сказав Мірошник.

Річ у тім, – вів далі Пересувко, – що Запорожний узяв гроші з банку, щоб заплатити солдатам, як сезонним робітникам, але вони відмовилися, тоді Іван Трифонович вищезазначену суму використав на будівництво дитячого садка. Так що, з одного боку, наче порушення, а з другого – нема...

– А Лобан знав, куди пішли ті гроші?

– Я йому розповідав... То що мені робити з цією справою? – кивнув на папку Пересувко.

– Не знаю, Харитоне Костьовичу.

– Треба закривати...

– Так усе просто у нас з вами. Людина зробила добре діло, а ми заводимо "справу"...

– Але ми отримали сигнал і повинні перевірити...

– Треба притягувати до відповідальності "сигналістів".

– Мене товариш Лобан попросив, – виправдовувався Пересувко.

– Цей товариш Лобан, якби міг, то позаводив би "справи" на всіх, – сказав Мірошник.

– Є у нього така... тенденція, – погодився Пересувко, а, помовчавши, додав: – Він і

на вас пише, Романе Олексійовичу... Пробачте, але мушу вам сказати.

- Харитоне Костьовичу, - підійшов Мірошник до Пересувка, - навіщо ви мені про це говорите?

- Ну, я, той... по-дружньому і вважаю це недостойним редактора, члена бюро, - розгубився Пересувко. - Він і мене примушував писати, але я...

- Я не радив би вам займатися... такою інформацією, - обірвав Пересувка Мірошник. - Я не люблю шептунів.

- Але це правда, Романе Олексійовичу, це він викликає всі комісії і...

- Хай комісії і розбираються. У вас ще є до мене питання?

Пересувко дістав хусточку і витер лоба:

- Є, Романе Олексійовичу... Прошу мене... послати знову до загсу... В прокуратурі я не можу... Характеру нема. Я ось і заяву написав...

- Гаразд, подумаємо, - Мірошник повернув заяву Пересувку. - Без характеру - тяжко.

Увійшла секретарка і тихо сказала Мірошнику:

- Там до вас міліціонер прийшов, товариш Магур. Хай зайде?

- Запросіть.

Пересувко приклав руку до серця:

- Прошу зважити на моє прохання, Романе Олексійовичу... Нема характеру...

Милентій, переступивши порога, почервонів, а поки дійшов до Мірошника, був як печений рак. Заздалегідь продумана Милентієм промова вивітрилася, і він тільки запам'ятав з неї: "Товаришу секретар, я прийшов, щоб..."

- Товаришу секретар, - почав Милентій, - я прийшов, щоб...

На цьому Милентій замовк.

- Дуже добре, що ви прийшли, товаришу Магур, - потиснув йому руку Мірошник. - Як іде служба, як живете?

Про службу Милентій розповів, як йому здавалося, вичерпно й детально:

- Все в порядку, товаришу секретар.

Говорити про своє життя Милентій не наважувався, а тому одразу перейшов до мети свого приходу.

- Прошу, щоб мене звільнили з міліції, бо я женюсь, а Настуня не хоче виїздити із Степового... Ви ж знаєте Настуню Сторожукову? - ще більше почервонів Милентій.

- Знаю, - сказав Мірошник і теж трохи почервонів. - Вітаю вас з одруженням. А ви розмовляли зі своїм начальством?

- Ми переписуємося, - відповів Милентій, виймаючи з кишені рапорти з резолюціями капітана Осадчого.

Мірошник прочитав, посміхнувся і промовив:

- Не турбуйтеся, Милентію, щось придумаємо. Я поговорю з Осадчим... Привіт Настуні.

- Дякую, - Милентій зігнувся, щоб не зачепити головою люстру, і вийшов.

Мірошник підійшов до вікна і побачив, як до Милентія підійшла Настуня. Він провів

її за руку до синьої бідарки, допоміг сісти, вмовився сам на краєчку сидіння, і вони поїхали.

- Романе Олексійовичу, - знову ввійшла секретарка. - У приймальні ваша дружина... Вона хоче вас бачити.

- Яка дружина? - не зрозумів Мірошник.

- Ваша, - повторила секретарка. - Каже, ще її звать Льоля...

23

"Карооке щастя моє, я кохаю тебе. Чуєш? Знаєш? Ти для мене все - радість моя і печаль".

Це мені так написав Максим. Хіба може бути карооке щастя?

Якщо любиш, то може..."

(Із зшитка Ганнусі Гомон)

Марта вийшла з вагона, поставила чемодан і довго вдивлялася в натовп, який раптом заповнив перон. Сергія не було: невже не отримав телеграми? Куди ж тепер іти?

- Ви - Марта Заклунна? - запитав її високий підтягнутий капітан.

- Так, - несміло відповіла Марта.

- Петро Рибakov, - відрекомендувався капітан. - Я друг Сергія... Він у відрядженні, буде за два дні... Він просив влаштувати вас...

- Дякую.

Рибakov узяв чемодан, і вони вийшли на привокзальну площу, де на них чекала машина..

- Ви ніколи не були в Харкові? - зав'язував розмову капітан.

- Я ніколи ніде не була.

- Як "ніде"? - здивувався Рибakov.

- Я прожила все своє життя на Овечому хуторі, - сказала Марта. - Двадцять два роки...

- І ви ніколи не бачили... гм, трамваїв?

- Ні... Я бачила танки у війну і літаки.

- Тоді, якщо дозволите, я покажу вам місто, театри...

- Дозволю, - сказала Марта.

Рибakov провів Марту в номер готелю.

- Влаштовуйтеся, потім підемо обідати... Це вам просив передати Сергій, - капітан подав конверт.

У конверті були гроші й записка: "Марточко, пробач, що не зустрів. Служба. Жди. Люблю".

- Гроші заберіть, - звеліла Марта. - У мене є свої.

- Я не можу, - знітився Рибakov. - Віддасте йому самі. За годину я буду у вас, не заперечуєте?

- Не заперечую, - сказала Марта.

Рівно через годину Рибаків постукав у двері Мартиної кімнати.

Я не сам, – немов пробачаючись, сказав він, пропускаючи поперед себе тонконоге, підстрижене створіння в туфлях на височенних каблучках. – Знайомтесь. Це... моя... гм, знайома... Лера.

– Лера, – підтвердило створіння і манірно подало руку.

За обідом пили вино і в основному слухали Леру. Виявилося, що вона вчиться в консерваторії, що на неї чекають в багатьох оперних театрах... Батько її – знаменитий учений... Рибаків слухав і не зводив закоханих очей зі своєї знайомої. І Марта відчувала себе в порівнянні з Лерою затурканою селючкою, яка випадково опинилася в такому вишуканому товаристві. Хіба може вона порівнятися з дією співачкою? Як вона велично тримає голову, як чарівно усміхається, навіть виделка в її руках вже була не примітивним знаряддям для споживання, а чимось музичним.

Лера між іншим сказала, що дуже зникає до речей. Наприклад, ось це плаття, що на ній, вона завжди одягає, коли приїздить Петро. Рибаків задоволено посміхався:

– Лера завжди зустрічає мене в цьому платті. Підійшов офіціант і подав рахунок Рибаківу.

– Скільки з мене? – запитала Марта, відкриваючи гаманця.

– Що ви, Марто! – запротестував Рибаків. – Я вас запросив і...

– А-чому ви повинні за мене платити? – Марта подала гроші офіціанту.

– Марто, це нечемно, – сказала Лера.

– Нечемно їсти й пити за чужий рахунок, – відповіла Марта.

– Яка невихованість! – закотила очі Лера.

– Нічого, помиримось, – намагався погасити конфлікт Рибаків.

Але в Лери настроїв уже був зіпсований. Вони їздили по місту, зупинялися біля пам'ятників і архітектурних ансамблів, Марта була в захопленні, Лера мовчала.

Після театру Рибаків з Лерою провели Марту до готелю, йти до ресторану вона категорично відмовилася.

– Якщо дозволите, Марто, – сказав на прощання капітан, – то я завтра після обіду приїду до вас.

– Дозволяю, – відповіла Марта.

У передпокої номера Марта помітила в кутку щітку і довгим держакон, ганчірку і відро. Встигну ще приорати, подумала Марта і, роздягнувшись, залізла під ковдру. За вікном ще шуміло місто. Переповнена враженнями, ніяк не могла заснути Марта. То миготіли перед очима полустанки, то виринав пам'ятник Тарасу Шевченку, то безмежна площа Дзержинського... Ресторан і співачка Лера, театр і річечка зі смішною назвою – Лопань... А десть далеко-далеко звідси припишк у нічному степу хутір Овечий, аеродром... Невже вона більше не повернеться туди? Плакала мати, проводжаючи, ніби назавжди...

– Куди ж ти, моя горличко, зібралася? – ламала руки Ольга. – На кого ж ти мене покидаєш?

– Мамо, не плач...

- Нехай їде, Ольго, не тримайте! Не тримайте! - кричала Ярина, ніби не відпускали її. - Дайте їй пожити: Тікай, Марто, з цього степу, хай він буде проклятий, їдь, куди очі бачать, бо пропадеш тут...

- Чого ж, Яринко, - схлипувала Ольга, - тут люди віками жили і... нічого...

- Яке це життя? - шаленіла Яринка. - Ви поховали свою молодість у цих пісках і перед Мартою хочете зачинити двері в світ? їдь, Марто, прошу тебе, хоч ти їдь, бо я, мабуть, не вирвуся...

Поїхала...

А Івана так і не побачила... Яринчин крик досі стоїть у вухах: "Їдь звідси хоч ти!..."

Перед від'їздом удосвіта полила ялинки біля ганку... Якщо не засохли - хай ростуть... Матері заборонила проводити до машини, - сама пішла й не оглянулася. На подвір'ї лісгоспу Парамон коня напував:

- їдеш, Марто?

- їду...

- То хай тобі дорога стелеться добром...

- Спасибі, Парамоне.

- А чого заплакана? - таки помітив Мартині сльози.

- Так...

- То залишайся, Марто...

- Посватай, то залишуся...

- Е, Марто, пізно вже... Ти пробач за те, що... тоді..., казав тобі...

- Говорити можна багато, Парамоне, слова - вітер носить... Кінь у тебе славний, - погладила каштанову гриву. - На Вигонівщину збираєшся?

- Увечері піду... Щось передати на прощання?

- Ні.

- А я передав би, - тихо сказав Парамон, - бо потім пошкодуєш...

- Ні.

Тепер Марта шкодувала, що нічого не сказала Запорожному. Можна було б передати йому одне слово - "здраслуй"... І він би зрозумів усе...

- Боже мій! Заспала. - Марта встала з ліжка і ніяк не могла знайти вимикача. Нарешті намацала й увімкнула світло. Була п'ята година ранку.

Знову марудилася вві сні Марта, блукала степом з дідом Опанасом, розносила сніданок офіцерам і стояла з Іваном на своєму кургані...

Лера, як і домовилися, прийшла рано, щоб сходити на денний сеанс у кіно.

- Ти що робиш, Марто?! - вигукнула Лера, побачивши, що Марта миє підлогу.

- Та прибираю...

- Навіщо?

- А як же? Мені віника й відро принесли ще вчора, а я не встигла...

- У готелях є прибиральниці, - сміялася Лера, - це вони просто забули відро.

- Ні, я сама, - і Марта заходилася мити ванну кімнату.

На Лері було вчорашнє плаття і старенькі туфелі. Взагалі сьогодні вона вже не

була такою манірною.

- А ти не підеш у консерваторію? - запитала Марта. - Мені незручно, що ти через мене пропускаєш лекції...

- Ні, не піду. У мене урок увечері.

- Щаслива ти, Леро... Вчишся, будеш артисткою...

- А-а-а, - чомусь відмахнулася Лера. - Хіба в цьому щастя?.. А я заздрю тобі, Марто.

- Мені?

- Жених у тебе, казав Петро, підполковник... Красивий...

- Він не жених.

- А хто?

- Не знаю... Просто ми... дружимо.

- А казав Петро - жених... А в мене нікого нема, - зітхнула Лера.

- А Петро?

- Покине, - приречено промовила Лера.

- Чому?

- Так...

- Краще ти його покинь. Треба бути гордою...

- Я не можу бути гордою, - ковтала сльози Лера. - Не можу...

- Ну й дурна.

І раптом Лера схилилася на подушку дивана й гірко-гірко заплакала.

- Що з тобою? - перелякалася Марта. - Леро, чого ти плачеш?

Лера не відповіла. Виплакавшись, вона пішла у ванну і вмилася. Без фарби, Лерине обличчя стало молоденьким, а очі немов згасли: не було вже в її погляді ні зверхності, ні вульгарності. І ходила зараз Лера не так, як учора, а трохи Згорбившись...

- Я тобі все скажу, Марто, - Лера, підібгавши ноги, сіла біля Марти. - Тільки ти не смійся... Розумієш, я ніде не вчуся... І тато мій не вчений... Він у нас... водопровідник... А я, а я... посилки на пошті приймаю, а він, а він... Петро думає, що я артистка..

- Навіщо ж ти придумала оце? - на здивування Лери Марта й не посміхнулася.

- Н-не знаю... Так... Я... я з ним у парку познайомилася... на каруселі і... сказала, що я... в кон... консерваторії...

- Скажеш, що ти пожартувала, і все, - порадила Марта.

- Еге, - схлипнула Лера, - скажу, то він мене кине... як же я буду...

Подзвонив Рибakov.

- Добре, добре, - сказала Марта і поклала трубку. - Зараз прийде.

- Ой! - Лера поспішно встала з дивана і вийняла з сумки свої туфлі на височенних каблуках. - Де моя помада?!

Лера побігла у ванну. Рибakov увійшов з букетиком квітів, подав Марті.

- Дякую. Я люблю троянди... Але ви краще подаруйте ці квіти Лері...

- Все передбачено, - Рибakov показав другий букетик. - Вам не було сумно?

- Ні, вранці до мене прийшла Лера. Хороша вона...

- Артистка, - загадково всміхнувся Рибakov, а потім серйозно, - хороша...

- А ви з нею... дружите тому, що вона артистка?

- Марто, - нахилився Рибakov, - я вам відкрию секрет... Тільки, прошу вас, не видайте мене... Лера... ніяка не артистка... Вона працює на пошті, посилки приймає... Живе на Холодній горі в тіснющій комунальній квартирі і...

- Батько в неї водопровідник, - докінчила Марта.

- Правильно! Розказала вам Лера?

- А звідки ж ви дізналися?

- Цілком випадково. Купив мамі й сестрам подарунки на Восьме березня, приходжу на пошту біля театру оперети... Дивлюсь - у віконечку Лера, сургучеві печатки ліпить на ящиках... Я тоді звідти і... вже не показуюсь на ту пошту... Хай трохи поспіває...

- Ви хороший хлопець, капітане, - сказала Марта.

З ванни впливла Лера, жестом королеви привітала капітана й посміхнулася посмішкою Кармен з першої дії.

- Я трохи стомилася, капітане... Така складна партія...

Рибakov співчутливо похитав головою:

- Леро, ти справді дуже втомлюєшся, в майбутньому треба міняти професію... Значить, план такий, дівчата: обідаємо, йдемо в парк, а вранці зустрічаємо Сергія. Хто за? Одногосно.

...Сергій здалеку помітив Марту і помахав їй рукою.

- Біжи! - підштовхнула Лера, і Марта побігла по бетонових плитах аеродрому, потім уповільнила крок і... зупинилася...

Сергій хотів обняти її, але вона, попереджаючи, простягнула йому букетик.

- Та не соромся ти, - голосно розсміявся Сергій і поцілував Марту. - Я такий радий, що ти приїхала!

- Куди поїдемо, Сергію? - спитав Рибakov, привітавшись з Кортуновим.

- До мене, в частину.

- Але мої речі в готелі, - нагадала Марта.

- А в мене в другу... зміну лекції, - сказала Лера.

- Тоді відвезіть нас в готель, Петре, а потім Леру, - вирішив Сергій.

Марта, поки Сергій голився в ванні, принесла з буфету сніданок і тепер чекала на нього. Зараз він увійде, і їй треба буде відповісти на його запитання. Що вона скаже йому?.

Але Сергій нічого не питав. Вони поснідали, розповідаючи одне одному новини, а потім Сергій подзвонив, щоб прислали машину.

- Збирайся, Марто.

- К-куди?

- Як куди? Чи ти не до мене приїхала? - Сергій здивовано подивився на Марту. - Завтра з тобою розпишемось і... нах Дойчланд...

- Як розпишемось?

- Підемо до нашого районного загсу - і все. Я вже домовився, коли отримав твою телеграму.

- Але я... я не збираюся заміж...

- Марто, не будь дівчиськом, - пригорнув її до себе. - Ми повинні розписатися, бо інакше тебе зі мною до Німеччини не пустять.

- До якої Німеччини?

- Мене посилають в нашу групу військ.

- Я не поїду, Сергію.

- Поїдемо! - Сергій сприйняв це як жарт і дівоче кокетство. Він обняв Марту за плечі, заглянув у вічі. - Ми з тобою так заживемо, моя маленька!

Зайшов солдат і доповів, що машина чекає. Картунов, мабуть, змінив свій план, бо поїхали вони з Мартою не в частину, а по магазинах.

- Треба тобі дещо купити, Марто.

- У мене все є, - відмовилася вона.

Сергій не звернув уваги на це. У відділі жіночого одягу він щось сказав продавцеві, той зміряв Марту з ніг до голови і почав викладати на прилавок пальта, плаття, якісь кофти.

- Вибирай, Марто, - сказав Сергій.

- Не треба, Сергію. - Але продавець уже приміряв, розхвалював.

- Цей фасон і колір вам до лиця. Берете це плаття?.. А це?

- Усе беремо, запакуйте, - попросив Сергій.

Марта байдуже спостерігала за цією сценою, повторюючи своє: "Мені не треба". Та Сергій і слухати не хотів.

- Зрештою, я можу зробити тобі подарунок?

У готелі Сергій розгорнув пакунки.

- Ти хоч подивися, - жартуючи, кидав Марті плаття. - Подобається? Та що з тобою? Ось приміряй оце.

Марта підбрала з підлоги плаття і кофти, поклала на ліжку.

- Все буде добре, Марто, - Сергій міцно обняв дівчину. - Чого ти така? Ні, не вирвешся! Ні... Я стільки чекав на цю зустріч...

- Відпусти, Сергію, чуєш? - Марта пручалася, в його міцних руках. - Відпус...

Вона й незчулася, як опинилася на ліжку. Сергій нахилився над нею, шепочучи якісь слова. Мідний блискучий гудзик кітеля вп'явся в її груди. Марта сповзла на підлогу і нічого не бачила, крім мідного гудзика...

- Не чіпай! - крикнула Марта, і Сергій злякано відсахнувся.

Марта, обсмикнувши спідницю, відбігла до вікна.

Сергій якось роблено засміявся:

- Чого ти така, Марто?.. Ми ж будемо з тобою... Я... ну, ти не ображайся...

- Не підходь!

- Досить тобі! - Сергій ступив крок до неї.

В одну мить Марта, взявшись за раму, опинилася на підвіконні:

- Якщо зачепиш - стрибну з вікна.

Горіли Мартині очі, роздувалися тонкі ніздрі. Сергій зрозумів, що вона не

жартувала.

- Знав би - парашута привіз. - Сергій закурив і відійшов до дверей. - Злазь.

Марта зіскочила з підвіконня.

- Я не розумію цієї комедії, Марто, - після мовчання промовив Сергій. - Ти приїхала до мене чи... на екскурсію?

- Я- Я не знаю, чого приїхала, - куталася в шовкову штору Марта.

- Здається, ясно чого... Ми повинні одружитися і... їхати. Дивно, - знизав плечима Картунов, - ми стільки говорили про це і раптом... чортівня якась. Ти скажи: вийдеш заміж за мене чи ні? Я мушу знати, а не блукати в трьох соснах... Ми дорослі люди. Я люблю тебе і...

- Я не можу вийти за тебе заміж, Сергію...

- Чому?

- Бо я не люблю тебе... Ти мені подобаєшся, але я... не люблю...

- Спасибі за відвертість.

- Ти не гнівайся, Серьожи, на мене... Я інакше не можу... Як ми будемо жити, якщо... я думатиму не про тебе, а...

- ...про Запорожного, так? - Недокурюрок полетів у куток. - Але чого ж ти приїхала, щоб похизуватися переді мною своїми чеснотами?

- Я не знаю, як мені жити... Наче мене загнали в якусь кам'яну... кошару і я не можу вийти з неї і... тоді я вирішила поїхати... Думала, що все забуду, коли побачу тебе... Але я нічого не забула, і те, минуле, тримає мене... Ти хороший, Серьожи, і я хочу бути чесною перед тобою і перед собою теж...

- Що ж мені - знову чекати, Марто?

- Не чекай...

А що ж буде з тобою, як ти житимеш?

- Не знаю...

- Ти повинна подумати про себе. У нього сім'я, син, дружина...

- Ну то й що?

- Як що? Він же не залишить їх?

- Ні.

- А тебе він любить?

- Не знаю...

- Марто, ти все це вигадала. Запорожний давно тебе забув...

- Ну то й що? Я не забула.

- Ти - божевільна. Якби він любив тебе, то не одружився б з Яриною. Невже ти не можеш збагнути цієї істини? - переконував Сергій.

- Я все розумію, але... ти не розумієш, Сергію... Я люблю його.

- І все? - посміхнувся Картунов.

- І все...

Сергій поклав у чемодан піжаму й бритву.

- Гарзд. Я поїду. А ти, Марто, подумай. Ось тобі мій телефон. - Картунов на

аркушику з блокнота написав пароль і номер. – Якщо... передумаєш – подзвони вранці... Я дуже хочу, щоб ти подзвонила, Марто. – Сергій потиснув їй руку. – Я люблю тебе... Ми могли б бути щасливими з тобою... Якщо ж не подзвониш, то... ще буде... крім тебе, одна нещасна людина на світі... Ех, Марто, Марто...

...Лера прибігла пізно ввечері:

Боялася, що не застану вас. З роботи відпросила ся... Ой, які плаття?! Це ти купила? Можна, я приміряю... Як на мене пошите... О боже!.. А де Сергій?

– Поїхав.

– Без тебе?

– Умгу.

– А ти чому не поїхала?

– Так...

– А коли будете розписуватися?

– Ніколи...

– Що?! От дурна, боже, яка дурна! Посварилися?

– Ні... Я колись тобі розкажу, Леро... Слухай, у вас на роботу можна влаштуватися?

– На пошту? – закліпала нафарбованими віями Лера. – Хоч сьогодні. Беруть з руками й ногами.

– Влаштуєш?

– Звичайно... І це гарне платтячко...

– А за скільки квартиру можна найняти? – запитала Марта.

– Я не знаю... А ти житимеш у нас.

– То давай поїдемо, Леро.

– Зараз? Ну, давай! Речі складати... Батько в мене хороший... Тимоша... В получку, правда, п'є і... трохи лається з мамою... Ми, коли він вип'є, будемо ходити в кіно, поки повернемося, то він уже буде пробачатися перед мамою... Все забрала, нічого не забула?

...Вранці в Мартиному номері розривався телефон. Огрядна прибиральниця нарешті підняла трубку:

– Ну?

– Марто! Марто, дорога моя...

– Я тобі не Марта! – відрізала прибиральниця. – Кого треба?.. Так, це сорок восьмий номер... Виїхала ще вчора... Нічого не залишила... Ні, почекай, записка на столі лежить... Зараз прочитаю. Слухаєш? Написано: "014, Беркут, додатковий 16-19, Кортунов". Всьо...

* * *

"Начальнику Ольвіопільського райвідділу

міліції капітану Осадчому М.К.

від дільничного міліціонера М.Магура

Рапорт.

Цим доповідаю, що в зв'язку з одруженням з Настунею прошу надати мені

триденну відпустку для весілля. Прошу відпустити на весілля моїх товаришів і запросити командний склад для присутності в щасливий день мого життя.

М.Магур".

Резолюція: "Дати тов. Магуру п'ять діб для весілля. Укомплектувати оперативну групу з друзів М.Магура для участі в торжествах. Групу очолю я. Начгоспу придбати подарунок Настуні Сторожук і Магуру у вигляді шафи або ліжка й тумбочки. Подарунки доставити на місце урочистої пригоди.

М.Осадчий".

* * *

"Начальнику Ольвіопільського райвідділу

міліції капітану Осадчому М.К.

від дільничного міліціонера М.Магура.

Рапорт.

Цим доповідаю, що весілля закінчилося благополучно. Після вашого від'їзду оперативна група й гості посадили на згадку парк біля контори лісгоспу Степового, щоб ріс на щастя народу і для поезії життя.

М.Магур".

* * *

На осінь Ярина з сином перебралася у Вигонівське лісництво. Приїхала, рятуючи себе від печальних дум і вагань. Але й тут вони не полишили її. Був поруч Іван, вічно заклопотаний, але уважний до неї і сина, був пристойний будиночок і якесь господарство, та не було спокою Ярині. Не могла вона звикнути до безлюддя, одноманітності й примітивності свого існування: сніданок – Іван іде на роботу, обід – його нема, вечеря – прийшов, полягали спати, і знову те саме. Правда, Іван засиджується ночами над книгами... Він – сам. І вона – сама. Все відомо, все переговорене, з півслова розуміють одне одного, могли б жити і нікими...

Яринка виросла серед роботящих людей, але таких, як Запорожний, вона не зустрічала. За рік, який прожила на Овечому й тут на Вигонівському, вона завжди бачила Івана за роботою. Навіть коли вони гуляли в степу, він виривав бур'ян на лісових просіках – так і ходив зігнутий в три погібелі.

– Тато ховається! – кричав Михайлик.

Сьогодні неділя. Після обіду все-таки дозволив Запорожний людям відпочити. Дав машину, і дівчата поїхали в Степовий. Хотіла з ними і Яринка, але Іван прийшов зі степу, коли вже нікого не було. Парамон чистив коня – теж збирався на хутір.

– Погано буде нам без Артуя, Іване Трифоновичу, – сказав Парамон Запорожному, – але... треба...

– Я розумію, Парамоне... Я теж подарував би синові коня...

– Виросте – подаруєш, – Парамон ретельно розчісував довгу гриву Артуя. – На мене Юрасик і досі каже "тату Парамон"... Може, Берик і ображається, але... Як ти гадаєш, Трифоновичу, ображається?

– Та ні.

- То я поїду, - Парамон підтягнув попруги, - бо Юрасика завтра відвезуть в інтернат, а я хочу передати коня йому в руки.

- Ото буде радості! - сказав Запорожний. - Тільки ж не барися, Парамоне, бо роботи багато.

- Я з дівчатами повернуся.

- Пообідайте з нами, Парамоне, - вийшла на поріг Яринка.

- На вечерю чекайте, - Парамон легко сів у сідло й пришпорив коня.

Кожного разу, коли Парамон під'їздив до Степового, йому здавалося, що він обов'язково зустріне Марину. І зараз, в'їжджаючи на хутір, він шукав її очима серед гурту людей, що стояв біля крамниці. Марини не було. Парамон зліз з коня і вів його на повіді.

- Здрастуй, Парамоне, - почув голос Ілька Сторожука.

- Добридень, Ілька Гнатовичу, - Парамон підійшов до перелазу. - Поздоровляю вас із сином...

- Та спасибі, - зніяковів Сторожук. - Воно, конешно, добре, але... Така в мене планета з Танею вийшла: дочку заміж видав, а в самого син народився...

- Хай росте щасливий, Ілька.

- Спасибі... хай росте... - світилися щастям очі Сторожука. - Ми оце з Танею хотіли тебе, Парамоне, за кума, га?

- З радістю, Ілька Гнатовичу! - просяяв Парамон. - Буду у вас за кума, буду...

- То, може, зайдеш до хати?

- Спасибі... Діло ще є...

- Звільнишся - зайди, Парамоне.

- Зайду.

Не впізнав Марининої хати Парамон: замість чорної стріхи вилискувала вона хвилястим шифером, зелений парканчик відгородив її від вулиці. Парамон прив'язав коня і зайшов на подвір'я. Видно, побачили його Марина з Бериком, бо вийшли зустрічати.

- Заходь, Парамоне, - запросив Берик.

- Давно не бачились, - і собі Марина, - а кіт з самого ранку вмивається.

- Я... ось... коня привів, - несміло промовив Парамон. - Юрасику... коня.

- Ні, - похитав головою Берик, - кінь твій, Парамоне... Чуєш, твій!

- Навіщо він дитині? - вслід за чоловіком Марина.

- Я... пообіцяв Юрасику... Хай буде... він дуже хотів. І тобі знадобиться, Берик, отари великі, а мені не треба. Не треба.

- Не можу я брати подарунка назад, - відмовлявся Джусуєв, - казах - не може брати.

- Я твоєму синові дарую, Берик, - переконував Парамон. - Де Юрасик?

- Десь з хлопцями в степу, - відказала Марина.

- То я поїду.

- Як же так? - журився Джусуєв. - Я - дав коня, і я - беру коня... Недобре.

- Добре! - гукнув Парамон уже біля хвіртки.
- Ти ж прийди, Парамоне, з Юрасиком! - сказала вслід Марина.
- Прийду...

Парамон їхав дорогою через молоденький ліс, час від часу зводився на стременах і гукав:

- Юрасику-у!

Ніхто йому не відповідав. Поминувши курган, Парамон пустив Артуя риссю до кошар. Зупинився біля колодязя, напоїв коня... Тут вони колись стояли з Мариною... Здається, що це було давно-давно...

"Зайти сьогодні до них чи ні? - роздумував Парамон, погойдуючись у сідлі. - Ні, не зайду... Віддам коня Юрасику і..."

Артуї зупинився і тихенько заіржав. Парамон підвів голову і побачив поміж рядками сосонок кількох хлопчиків, що збилися в купу. Чарій пустив коня і пішов до гурту.

Зараз побачить його Юрасик, побіжить назустріч, розставивши рученята; і, може, кричатиме "тату Парамон, тату..." Підхопить його на руки Чарій, притисне до грудей... А я тобі, сину, коня привів... Так і скаже: сину... А Юрасик...

І раптом якась нечувана сила підхопила Парамона, кинула на коліна, в холодний пісок, наче з туману вихопили його очі Юрасика і чорну протитанкову міну в його руках...

Парамон вирвав її з рук переляканого хлопчика і метнувся вбік. Хруснули суглоби в ногах, страшний біль пронизав Парамонове тіло, але він біг зі своєю чорною смертю в руках. Далі, далі, да...

Парамон заплющив очі і впав грудьми на тисячі ножів...

Степ здригнувся від вибуху, застогнав материнським болем, затужив останньою піснею, заіржав конем, засміявся щасливим Марининим сміхом, насупився чорним димом і вмер.

24

"Хтось написав у нашу районну газету замітку про смерть Парамона Чарія під заголовком "Пригоди". Дядько Ілько Сторожук назвав свого сина Парамоном".

(Із зшитка Ганнусі Гомон)

Клацнув вимикач, і вузенька смужечка світла пробилася крізь щілину в дверях. Олена чула, як вмивався Роман, як розтоплював грубу на кухні. Це він робив завжди, збираючись на роботу. Але сьогодні він встав набагато раніше. Напевно, збирається в колгоспи. Сніданок Роман готує собі сам - холостяцька звичка залишилася й досі. Так, він зовсім одвик від сім'ї, від неї і, мабуть, якби не Варя, то ніколи б вони не жили під одним дахом. Він страшенно любить Варю, а її... просто пожалів тоді, коли вона ввійшла до його кабінету і впала перед ним на коліна, обнявши руками чоботи, що пахли ваксою і пилюкою. Роман так розгубився, що вона, здається, пролежала на старенькому килимі половину свого життя, перше ніж він підняв її і напоїв водою.

- Прости, прости, прости, - як зіпсований патефон повторювала вона, обливаючись слізьми.

- Де Варя? - запитав він.

- У скверику, - відповіла Олена, і він вибіг на вулицю і привів дочку.

- Прости, прости, прости мені... Я ж не знала, що ти живий, я не знала, що ти живий...

- Мама не знала, що ти живий, - повторила Варя...

- Я не знала, що ти живий, а то б я ніколи... Але мені треба було годувати Варю... і я вийшла за нього заміж...

- Тату, хай мама не плаче, - по-дорослому сказала Варя.

- Олено, не плач, - сказав Роман.

Потім він привів їх на свою квартиру, заніс речі в невеличку кімнату:

- Влаштовуйтеся тут.

І пішов. Олена не знала, як їй влаштовуватися, назавжди чи до вечірнього поїзда...

Це відчуття тимчасовості не залишало її й досі, хоч на стороннє око усе було нормально в родині Мірошників. Варя ходила до школи, Олена господарювала... Мірошник носив білі, старанно випрасувані сорочки... Одягаючи їх, він щоразу дякував їй і пробачався, що вона змушена це робити. Олена дивилася на нього винуватими очима й безглуздо посміхалася:

- Нічого, нічого, я ще виперу... мені зовсім не тяжко...

Увечері, коли він мав повернутися додому, Олена надягала найкраще плаття, підфарбовувала трошки губи, накривала на стіл і чекала. Роман вечеряв, розмовляючи з Варєю, дякував і йшов до своєї кімнати працювати. Тільки Варя могла заходити туди і залишатися, скільки їй забажається. Вона приносила йому безліч саморобних ляльок, і Роман малював їм обличчя хімічним олівцем. Іноді мордочки виходили такими смішними, що вони реготали на всю квартиру, а коли на цей сміх входила Олена, Роман замовкав.

Олена, залишившись на самоті, прискіпливо розглядала себе у дзеркало: ще ж і не стара і, здається, непогана... Чому ж він і досі наче чужий. Ще жодного разу не обняв... Не назвав "Льолькою". Невже так буде завжди?

Олена тихо, щоб Не розбудити Варі, встала з ліжка, накинула халатика з кокетливим розрізом, протерла обличчя кремом і вийшла на кухню.

- Доброго ранку, Ром. (Так вона звала його колись - Ром...)

- Доброго ранку. ("Льолька, салют!" - відповідав колись він...)

- Може, приготувати тобі сніданок, Ром?

- Дякую, я вже приготував.

- Сьогодні мороз, одягни светр, Ром...

- Мені не холодно.

- Коли тебе чекати на обід, Ром?

- У мене сьогодні бюро, я можу запізнитися. - Мірошник одягнувся.

Ще ж нема шостої години, чого так рано йдеш, Ром?

- У мене бюро... Одягни, будь ласка, тепліше Варю...

- Добре, Ром...

Олена зачинила за Романом двері й підбігла до вікна. Не оглянувся.

Мірошник знав, що вона зараз дивиться у вікно. Колись він зупинявся у їх маленькому дворикі і махав їй рукою... Це було так давно, паче не було зовсім. У Мірошника не вистачило мужності відправити Олену з Ольвіополя після їх першої розмови у райкомі. Хотілося кинути їй слова зневаги, вигнати геть цю зрадливу жінку, але поруч стояла Варя - худа, маленька, беззахисна істота, яку понад усе любив він. Лиш одне його грубе слово Олені, і він може назавжди втратити дочку. Багато вже було втрат за війну і за останні роки, тому Роман сказав: "Ходімо додому..."

Олена була чужою. Інколи він знаходив у її обличчі, в інтонаціях риси колишньої Льолі, та вони швидко зникали під нашаруванням образ, самолюбства і внутрішніх протиріч. Він колись читав, що на одному з островів Полінезії існує дуже простий звичай примирення подружжя, стосунки яких дійшли до розриву: їх вивозили на маленький острів, де ночі були дуже холодні, й залишали один спальний мішок... Після двох діб вони поверталися додому закоханими...

Роман знав, що Олена щоночі чекала, що він покличе її, сподівалася, що, може, мовчки, лежачи в одній постелі, вони скажуть одне одному більше... Але він не кликав.

Прибиральниця тьотя Паша закінчувала натирати підлогу в кабінеті.

- Ніколи не встигаю зробити до вашого приходу, Романе Олексійовичу.

- Нічого, нічого, тьотю Пашо, - заспокоїв її, роздягаючись, Мірошник.

- Чай будемо пити? - за звичкою спитала тьотя Паша, бо раніше вони завжди пили вдвох чай такими досвітками.

- Будемо, тьотю Пашо, - щоб не образити жінку, погодився Мірошник.

Тьотя Паша принесла чайник, розстелила білого рушника, поклала свіжих підпалків і налила дві склянки чаю:

- Сьогодні буде липовий, Романе Олексійовичу...

- Ой і смачний же, тьотю Пашо!

- Пийте на здоров'я... Сьогодні, значить, бюро? - запитала тьотя Паша. - Хай тільки не чадять, Романе Олексійовичу, бо дихати ж нічим... Перерви робіть частіше, воно й голова світлішою буде...

- Добре, тьотю Пашо, - погодився Мірошник, переглядаючи проекти рішень бюро.

Тьотя Паша відкушувала крихітні шматочки цукру й запивала настоєм:

- А ви, хвалити бога, поправилися, Романе Олексійовичу, відколи при сім'ї живете...

Славна, у вас жіночка...

- Умгу, - Мірошник усміхнувся, не підводячи голови.

Тьотя Паша помовчала, а потім все ж запитала нерішуче:

- Чи воно правда, Романе Олексійовичу, що ото люди говорять?

- Про що ж вони говорять, тьотю Пашо?

- Та про вас... Ніби мають... знімати вас з райкому.

- Не чув, тьотю Пашо.

- А я чула... Тут же, в райкомі, й говорять і на базарі вчора питали мене із заготконтори... сторож... Кажуть, наче... Лобан, - тьотя Паша нахилилася й пошепки, - на вас понаписував усяке... Кажуть, що на конференції вас уже не оберуть, а його... Отаке говорять, щоб їм заціпило!

- Буде конференція - побачимо, - розсміявся Мірошник. - Спасибі за чай.

- Ви, Романе Олексійовичу, отих... писателів на бюро викличте і всипте їм по партійній лінії, - порадила тьотя Паша, прибираючи посуд. - І, вообщє, не бійтеся, бо люди за вас... Я вже бачила всяких секретарів, бо й до війни була, значить, на... партійній роботі, і скажу, що ви чоловік - душевний, сердечний... і показники у нас по всіх графах непогані, лісів скільки посадили... То за віщо ж вас знімати? Не бійтеся.

- Добре, тьотю Пашо...

Мірошник ще раз переглянув заяву і особисту справу Берика Джусуєва, яку сьогодні розглядатиме бюро. Він читав автобіографію і за неоковирними простими фразами поставало перед Романом незвичайне життя цієї мужньої людини. Тільки безнадійні перестраховщики могли залишитися байдужими до трагічної долі Джусуєва. У проекті рішення комісія, очолювана Лобаном, вносила пропозицію не поновлювати Джусуєва в партії як такого, що втратив організаційний зв'язок з нею, перебуваючи в полоні. Мабуть, щоб пом'якшити вирок, рекомендувалося Джусуєву вступити до партії вдруге, "на загальних підставах".

Мірошник кілька разів розмовляв з Бериком у райкомі і на Овечому, але той ніколи жодним словом не обмовився про пережите, не хотів, щоб йому співчували. Коли подавав заяву про поновлення в партії, не просив підтримки і захисту.

- Як вирішить райком - так і буде, - сказав Берик.

Мірошник подзвонив заворгу. .

- Джусуєва викликали, Андрію Микитовичу?

- Я просив секретаря парторганізації Ілька Сторожука передати йому, - відповів той, - бо Джусуєва викликали до облвійськкомату... Не знаю, чи встигне він на бюро.

- Жаль.

Рівно о дев'ятій Мірошник запросив членів бюро до кабінету. Серед них був Дмитро Корнійович Чоботар.

Василь Олександрович Вигдаров доповідав про нові завдання лісоводів району і розвиток виноградарства на піщаних аренах.

Настав той час, товариші, - говорив Вигдаров, - коли ми з вами можемо на практиці відчувати результати зусиль лісників Ольвіопільщини. П'ять років тому, коли прийшов на Овечий хутір комуніст Іван Запорожний і посадив перші саджанці на мертвих пісках, ми лиш мріяли про ліси. Сьогодні вони ростуть на тисячах гектарів, перепинивши шлях піщаним бурям. Ліси взяли під свій надійний захист тисячі гектарів землі, яка тепер може освоюватися колгоспами й радгоспами. Перші дослідні ділянки виноградників, закладені кілька років тому, вже дали врожай... Сьогодні лісники передають вам ще одинадцять тисяч гектарів землі...

- Хороший подарунок, - сказав Мірошник.

- У наступному році ще чотири тисячі гектарів передасть Вигонівське лісництво Запорозького... Жаль, що він не зміг сьогодні приїхати через хворобу, я хотів би, щоб йому подякувало бюро від імені всієї парторганізації району за чесно виконаний обов'язок... перед народом... Ми стали старішими на п'ять років, але земля наша омолодилася на тисячу років. Значить, варто жити, товариші... А зараз дозвольте перейти до характеристик ґрунтів, про зміни, що сталися в їх структурі завдяки лісам, - Вигдаров розвісив карти й таблиці на стіні.

...Уже кілька разів Мірошник виходив у приймальню, але Джусуєва не було. Що ж, доведеться перенести розгляд його заяви на наступне засідання. Жаль.

І саме тоді, коли Мірошник хотів оголосити, що порядок денний вичерпаний, секретарка зайшла й повідомила, що прибув Джусуєв.

- Він уже й забув, що в партії існує дисципліна, - сказав Лобан.

- Усі знайомі зі справою Берика Джусуєва? - запитав членів бюро Мірошник.

- Знайомі.

- Мене трохи здивували висновки комісії, - зауважив Чоботар. - Гадаю, що Джусуєв чесно проніс звання комуніста...

- Я підтримую вас, Дмитре Корнійовичу, - сказав Колишев.

- Ми розібралися об'єктивно, - сказав Лобан.

- Ми для того і зібралися, щоб об'єктивно вирішити долю комуніста, - припинив дискусію Мірошник. - Запросіть товариша Джусуєва.

Берик увійшов, тихо привітався. Йому показали на стілець, що стояв біля дверей, і він сів, не знаючи, куди подіти свої великі чорні руки...

- До райкому партії надійшла заява від колишнього члена ВКП(б) товариша Джусуєва про поновлення в рядах партії, - почав Мірошник.

- Хай товариш Джусуєв дасть пояснення, чому він запізнився на засідання бюро! - зажадав Лобан.

- Чому ви запізнилися на бюро? - запитав Мірошник.

- Мене викликали до облвійськкомату, - підвівся Берик.

- Це не причина, - махнув рукою Лобан.

- Військкомат кличе - Джусуєв іде, розумієш? - пояснив Берик Лобану.

- Правильно. Для солдата військкомат - закон, - сказав Чоботар.

- Так точно, товаришу генерал, - підтвердив Джусуєв.

- Чого вас викликали? - поцікавився Колишев.

- Та, - зніяковів Джусуєв, - по... особистій справі, за війну розраховалися зі мною...

- Хто?

- Батьківщина...

- Я прошу пояснити, що там у вас за таємні розрахунки, - кинув Лобан.

- Не треба зараз про це говорити Джусуєву, товариш Лобан, - відповів Берик, - Я тобі потім скажу... Вирішите мою справу, і скажу тобі...

- Я наполягаю, - звернувся до Мірошника Лобан.

- Розкажуй, Джусуєв, - зітхнув Мірошник.

- Розумієте, нагороду Джусуєву вручав облвійськком... за форсування Одера... І секретар обкому приймав... Ось і все, - Берик винувато подивився на членів бюро. - Пробачте, що запізнився.

- Якою медаллю нагородили? - запитав Лобан.

Джусуєв неохоче дістав з кишені коробочку і відкрив її.

На червоному денці золотом сяяв орден Леніна.

* * *

З вулиці Юмашева, що на Холодній горі, виглядав допотопний будиночок, який наче стверджував, що нічого вічного нема під сонцем. Деякі мешканці його вже виїхали до нових кварталів, а решта чекала своєї черги. У вивільнені кімнатки вже не поселяли нікого, і Тимофій Троян, звичайно, зі згоди кербуда, зайняв ще одну кліточку з віконцем для дочки й Марти.

- Тепер живу, як бог, - сказав Тиміш дружині. Це порівняння було його улюбленим і найвичерпнішим з усіх. Тиміш Троян користувався ним у різних ситуаціях. "Зроблю, як бог", - обіцяв він, наприклад, якійсь господарці, і кран загвинчувався навічно. Ще говорив Тиміш: "Випив, як бог", "Виспався, як бог", "Наробився, як бог".

Ще він любив, щоб його називали Тимошею. Так його й звали дружина Валя, дочка Лера, сусіди, друзі і хлопчак з навколишніх холодногірських вулиць. Марті він теж наказав звати його Тимошею і на "ти". Вже потім Лера пояснила подрузі, що так називали батька моряки-десантники, з якими він пройшов усе пекло війни...

У получку Тимоша приходив під доброю чаркою, знаючи, що влетить йому від маленької Валі "по перше число". Щоб попередити її, він починав лаятися ще з двору:

- Ніхто не зустрічає! Бачите, народ? Іде Тимоша стомлений; як бог, а його ніхто не зустрічає! Валько, давай на палубу!..

Валя з'являлася на балкончику і кричала на весь двір:

- Ні, ви подивіться на цього биндюжника! Щоб ти вже напився гарячої смоли! Як же тобі не соромно?! Дівчата, - гукала сусідкам, - ховайте дітей!

- Полундра! - широко посміхався Троян. - Порядок на пірсі - Тимоша прийшов...

Ці сцени закінчувалися швидко і одноманітно: коли Валя скаржилася, що він не любить ні її, ні дочки, Тимоша, грюкнувши величезним кулаком по столі, кричав:

- Люблю! Люблю, як бог!

Валя не вірила, і тоді Тимоша брав її на руки, цілував і намагався винести в двір, щоб усім довести свою любов до дружини.

- Прощаю, - шептала Валя, і Тимоша відпускав її...

Тимоша до самозабуття любив дружину й дочку. Валі він допомагав готувати обід, завжди, йдучи, на виклики, забігав на базар, а для дочки приберігав карбованець-другий "на пудру". Тимоша не дуже знався на косметиці і, наперекір дружині, радів, коли Лера перефарбовувалася в інший колір або наклеювала довгі-довгі вії.

- Лерко, ти - як бог!

Марта увійшла в Троянову сім'ю, як своя. Гроші за квартиру Трояни відмовилися брати, за харчі теж.

- Живи, як вдома, - сказала Валя.

- Тимоша ще не розмінювався на копійки, Марто, - заявив Троян, коли Марта спробувала якось дати йому гроші. - У мене цих грошей повні трюми.

Валя гірко посміхнулася: ніколи не мав він грошей. Ні "калимів", ні "лівих" підробітків. Вся Холодна гора знала випадок, коли Тиміш "затопив у пику" піжона з восьмої квартири, який, даючи йому зіжмакану десятку за якийсь там-ремонт, сказав:

- Бери, морячок, або півлітру всушиш, або на машину складай...

Більше ніхто на Холодній горі не насмілювався давати "калима" Тимоші Трояну.

Лера влаштувала Марту на тій же пошті, де працювала сама. Посадили Марту біля віконечка видачі листів "до запитання". Хороша робота! Сотні людей щодня звертаються до Марти. Багатьох вона вже знає і шукає листи, не вимагаючи посвідчень. Вона бачить щасливі й сумні обличчя, очі, що світяться радістю, вчитуючись в аркушки паперу, і заплакані... Ось цю дівчину - Коваленко Л. Г. - Марта знає ще з осені... Майже щодня приходить вона і з надією питає Марту:

- Нема?

- Нема...

Потім Марта помітила, що вона вагітна.

- Нема?

- Нема, - зітхала Марта.

Дівчина більше не з'являлася...

Інколи надходили й Марті листи: від мами, чи від Асі, чи від Марійки. Та від кого чекала найбільше - не було.

А все Лера. Якби не вона, то Марта ніколи б не наважилася написати листа Запорожному, так ні ж, ушпинилася: напиши та напиши... І написала, а що - хоч убийте, не пам'ятає Марта. Наче в чаду писала щось про піщаний курган, про ялинки біля ганку... Послала не на Вигонівське лісництво, а в Степовий лісгосп, щоб йому передали... І відповіді нема. Уже минуло чотири дні - і нема...

- Чудна, - заспокоювала Лера. - За чотири дні той лист і до хутора не дійшов.

- Слухай, Леро, а що я писала йому, га? - запитала Марта.

- А ти не пам'ятаєш?

- Ні... не все пам'ятаю...

- Він зрозуміє, - заспокоїла Лера. - Якби я отримала такого листа, то вже сьогодні була б у Харкові.

- Бре...

- Клянусь... Ти ж бачила, що я плакала, коли ти мені читала... І мені щось Петро не пише...

- Позавчора ж був лист, - нагадала Марта.

- А він казав, що буде щодня писати... Я оце вирішила, Марто, коли він повернеться з відрядження, - розкажу йому про все... Бо мені вже набридло ходити в ту... консерваторію і вивчати напам'ять афіші оперного театру... Покине мене Петя, - сумно промовила Лера.

- Не покине, Лерко, ніколи. От побачиш! - заспокоїла подругу.

...Лист прийшов з вечірньою поштою. Марта нетерпляче розірвала конверт і похолола від несподіванки: писала Ярина.

"Марто, твій лист, який ти писала Іванові, потрапив до мене випадково. Він абсолютно не здивував мене, бо все, що ти написала, я знаю. Ти сама говорила мені колись на хуторі... Пам'ятаєш? Не думай, що я відьма, що я кричатиму на весь район і рватиму на собі волосся, проклинаючи тебе. Не буду. За ці два роки, що я живу на цьому засланні з Іваном, я багато дечого передумала і пережила. Ти ж живеш тільки своєю давньою дівочою мрією і першим коханням. Я вірю, що ти любиш його, і він, Марто, знає про це, хоч приховує сам від себе. А я відчуваю, бачу, як спалахують його очі, коли хтось згадує твоє ім'я... І ще я знаю, що восени, на твій день народження, він їздив на Овечий і вирізував на стовпчику біля ганку якісь зарубки... Мені все розказала Ганна Карагачева... Ми живемо дружно, але якось холодно, байдуже... Може, в цьому винна я, а може, ти... І він звик до цієї байдужості, чи, може, шукає забуття і душевного спокою в своїй каторжній праці, в цих лісах, які стали для нього всім: любов'ю і горем, щастям і радістю... Я тобі пишу про це, бо й мені тяжко, Марто, бо я теж мушу щось робити, щось вирішувати, бо так далі жити не можна... Тобі добре, бо ти в мріях, хоч і в тяжких, а я в глухому забутому степу. Твого листа я передала Івану. Я не ображаюся на тебе. Ярина Поливана".

Марта зачекала, поки Лера здасть зміну, і вони разом вийшли з пошти.

- Що він пише? - допитувалася Лера.

Вони зупинилися біля театру оперети, і Лера взяла лист. Прочитала й повернула подрузі.

- Що ти скажеш, Леро?

- Треба подумати. - Лера йшла деякий час мовчки, а потім сказала: - Вона, ця Ярина, його не любить.

- Не вигадуй, Леро.

- Якби кохала, то не написала б такого... поміркованого листа. Вона втече від цього нещасного Запорожного і зробить винуватою тебе, - вирішила Лера.

- Ти божевільна, Лерко!

- Можливо, але розумна.

Дівчата розсміялися.

Лампочка в коридорі перегоріла і Лера довго не могла знайти дверей.

- Тимоша, давай світло! - гукнула вона.

- Народ прийшов з роботи! - почувся веселий голос Трояна. - Валю, на бак!

Двері широко відчинилися, і Лера побачила усміхнене обличчя капітана Рибаківа.

- З-звідки ти, Петю? - аж похитнулася Лера.

- З аеропорту...

- Як бог, - сказав Тимоша Троян. - Свистати всіх на верх!

* * *

Мартиного листа привіз Каїтан і віддав його Ярині, бо Іван десь був у степу.

Спочатку вона й не думала читати, зрештою, лист адресовано Івану, але цікавість перемогла.

"Здрастуй, Запорожний! Я ніколи не писала тобі, крім тієї записки. Пам'ятаєш? Ти для мене наче взагалі не існуєш. Я не знаю, чи ти є, чи я вигадала тебе. Але ростуть біля моєї хати ялинки, які ти подарував мені, є піщаний курган і степ, сходжений нами, і ліс, посаджений нами. Отже, ти є. Я тікала від тебе і від себе, коли вже не могла володіти собою. Але не втекла. Я приїхала до Сергія в Харків, ми мали одружитися і виїхати до Німеччини. Я вже було погодилася, але ти не пустив мене, Запорожний. Спасибі, що не пустив, бо я зненавиділа б себе за те, що обманула б Сергія.

Минає п'ять років, одколи я побачила тебе вперше і відчула, що полюбила. Тисячі разів я проклинала це кохання, і тисячі разів я була щасливою. Знаєш?

Мама писала про тяжке твоє життя і про те, як страждає Ярина. І мені хотілося б допомогти вам обом, але я не знаю як. Я пишу це тобі як друг. І тільки. Я хочу тобі допомогти, Запорожний. Напиши – і я стану ланковою, трактористкою, буду садити твої ліси аж до краю землі або пастиму отари з Бериком Джусуєвим. Поклич мене, бо мені тяжко і я не можу дати собі ради. Не будемо боятися бабських пересудів і прокльонів твоєї Ярини. Може, завтра я пошкодую, що написала тобі цього листа, але сьогодні я не могла не написати його, бо мені, як ніколи, потрібна зараз віра в людське щастя і в те, що я не одна на цьому білому світі. Марта".

Ярина не відчула ні обурення, ні ревнощів, лист схвилював її своєю щирістю. Та й читала його не та колишня, трохи самозакохана Яринка, що крутила голови кам'янським парубкам, а жінка, яка вже знала смак гіркого, як полин, настою невлаштованого степового життя. Читаючи, вона вдумувалася в кожний рядок Мартиної оповіді і питала саму себе: "Чи написала б так я?" Ні, чесно призналася Ярина. Отже, є сильніша любов, ніж її, Яринчина. Власне, вона вже й сама не знає, чи любить Івана, чи міркує, як і кожна жінка: дитина мусить мати батька...

Тоді, коли Ярина прибігла до Івана, вислухавши Маринину розповідь про те, що довелося пережити йому в перші роки на Овечому, вона сказала правду, що ніколи не залишить його. Він постав перед нею не в мученицькому ореолі, а в шалі праці і боротьби. У ті хвилини серце Яринки було переповнено любов'ю й гордістю за нього і за його діло. Вона бачила Івана не звичайним стомленим лісничим, а людиною, яка відроджувала Гілею... Вона вірила в це, але...

Але знову почалися будні. Нелегко розставалася зі своєю високою вірою Яринка, вона боронила її від самотніх ночей, від дрібниць побуту, від власних сумнівів і бажань. Та, мабуть, віра була тільки спалахом.

Іван не знав, а вона вже кілька разів складала свої речі, зодягала Михайлика, щоб виїхати з цього степу додому, до людей, до своєї школи, праця в якій тепер здавалася для Ярини найбільшим щастям... Потім вона знову розвішувала плаття на жердці, роздягала сина й виглядала Івана...

Ярина не могла дочекатися Запорожного, щоб віддати йому листа. Вона відкинула геть думку, щоб влаштувати йому сцену ревнощів, скористатися з цього і виїхати з

лісництва. Це було б принизливо. Що ж він скаже?

Вона вже спала, коли повернувся зі Степового Іван. Засвітив лампу на кухні.

- Спи, Яринко, я сам підігрію чай.

- Там тобі лист. Я думала, що від мами, й прочитала. Пробач... На столі лежить.

Ярина чекала, що він скаже. Можна було б уже прочитати того листа двісті разів, а він мовчав.

- Зніми чайника, бо розплавиться, - сказала Ярина, щоб нагадати йому про себе.

- А я його й не ставив...

Мовчання.

- Прочитав? - не втерпіла Ярина.

- Прочитав.

- Чого ж мовчиш, згадуєш?

- Згадую.

- Шкода?

- Шкода.

- Чого ж одружився зі мною?

- Бо ти... була.

- І все?

- Хіба цього мало?

- Їй, напевно, тяжко. Ти напишеш їй?

- Не знаю.

- Щось треба робити, Іване.

- Щось треба робити...

* * *

Ото правду люди кажуть, що нема більшої біди, ніж лиха жінка й тісні чоботи. Ну, з жінкою ще можна помирися, а що ж робити з цими клятими чобітьми? І хром добрячий, і ранти є, а тиснуть так, що ступити не можна. Правий ще нічого, а лівий, чорти б його взяли, мабуть, до крові ногу роз'ятрив. А коли купляв на базарі в Рибальському, то наче по мірці були. На radoшах забув свої старі чоботи біля рундуків, а тепер хоч плач. Уже кілометрів сто відміряв - думав, розтопче - куди там! Наче вони з бляхи викроєні... О, вже й правий почав муляти: задник натирає давню рану. Хоча б до села чи до якого хутора дошкандибати, віддав би ці чоботи й за будь-які шкарбуни. Та нема села. Степ та степ.

Можна було б і в старих прийти додому, думав собі чоловік, так хотілося ж, щоб хоч якийсь фасон мати. Якщо чоботи на тобі нові, хромові, то й вигляд інший. Одразу люди побачать, що ти не зайда, а чоловік хазяйський, бо не кожен ходить у будень у хромових чоботях.

Чоловік вийшов на розбиту машинами дорогу й сів на узбіччі. Земля була вогка й холодна - не встигло ще прогріти її сонце. Що ж, і не так ще було, вирішив чоловік і скинув чоботи, витягнув заляклі ноги, наче на світ народився. Потім онучею витер до блиску хром, зв'язав чоботи за вушка, перекинув через плече й пішов далі. Хай краще

ноги залякнути від холоду, ніж мучитися в тих невідомірках.

На дорозі показалася машина. Чоловік підняв руку. Шофер пригальмував.

- Це дорога на Овечий? - спитав чоловік, поправляючи лямки речового мішка.

- Нема тут ніякого Овечого, - чвиркнув крізь зуби шофер.

- Як нема? Хутір був... Овечий.

- Нема тут хутора. Ця дорога в лісгосп Степовий веде, - пояснив шофер, - а хутора нема, папашо. Чоботи не продаєш?

Заблукав, подумав чоловік, оглядаючи незнайому місцевість. Ліс якийсь росте. Ніколи не було лісу біля Овечого. Що ж, треба добиратися через степ до якихось приземкуватих будівель, що виднілися за перелісками.

Згодом він побачив вершника, що промчав, як скажений, на гнідому коні. Крикнув йому: "Почека-а-ай!", але той не почув. Страшенно боліли ноги, пісок в'їдався в роз'ятрені рани, і холодний піт заливав йому очі. Цей біль не давав чоловікові думати про найдорожче, принизив радість дороги, що вела додому... Хто ж чекає його вдома?

Ой і болять же ноги.

Приземкуваті будівлі виявилися кошарами. Здалеку він побачив димок від багаття і прискорив крок: може, йому скажуть, де він і куди зайшов?

Біля старого військового намету на оберемку торішнього бур'яну сиділи циган з довгими чорними вусами й немолода циганка в рясній спідниці і ватяній безрукавці. Циган посмоктував люльку, а його дружина помішувала щось у казані дерев'яною ложкою.

Чоловік привітався. Циган, не виймаючи люльки з рота, кивнув головою. Чудний якийсь був цей прибулець: босий, а нові чоботи на плечі. Обличчя - не таке вже й старе, а сам сивий. Ще помітив циган синє галіфе, що виглядало з-під довгого потертого пальта, і дві сорочки, одягнені одна на одну.

- Сідай, - сказав циган і подивився на зранені ноги чоловіка, сказав щось дружині по-своєму, і та метнулася в намет.

Потім циган мовчки подав йому кисета й газету: кури. З намету вийшла циганка з невеличким слоїком в руках і чистою десятчаною пілочкою:

- Болять? - Не чекаючи відповіді, циганка обмила йому ноги і змастила зеленою маззю, - З такими ногами тобі на печі лежати треба або... літати...

- Уже відлітав...

- Це з війни в тебе, сину? - циганка перев'язала йому рани.

- Та ні, - всміхнувся чоловік, - від чобіт...

- Бачу, бачу, - сумно хитала головою циганка, - постріляний ти...

- То шрапнеллю мене...

- Застудишся, якщо босий ітимеш, - промовила циганка і знову пішла в намет, щось сказавши чоловіку. Той кивнув головою і теж пішов за нею.

Вони принесли йому пару нових калош з червоною підкладкою.

Циган сам натягнув їх йому на ноги і прив'язав ізоляційним дротом.

- Тепер іди.

- Спасибі, - чоловік звівся на ноги.
- Ні, почекай, зараз будемо полуднати, а потім підеш... Куди ти йдеш?
- На хутір Овечий, може, знаєте?
- Не знаю. Давно не був тут, - відповів циган. - Ліс росте, заблукав сьогодні зі своєю старою... Бери ложку.

Почувся тупіт кінських копит, циган встав і побіг назустріч вершнику. Той зіскочив з гнідого коня, і вони обнялися з циганом. Так і підійшли до багаття. Циганка поцілувала високого горбоногого вершника з розкосими очима й тихо заплакала.

- Не повернувся син? - запитав вершник.
- Ні...
- Сідай. Добрий день сьогодні, що зустрів тебе й... коня. - Циган підійшов до коня і довго гладив його.

- Ще один чоловік у нас є, - показала циганка на сивого.
Вершник простягнув руку. Чоловік у нових калошах підвівся й теж подав руку.
Циган щось шепнув дружині, і вона принесла чвертку горілки. Склянка була одна і пили по черзі.

- За твоє здоров'я, Берик, і щоб кінь не спотикався.
- За ваше здоров'я... Звідки й куди ви йдете? - запитав Берик цигана.
- Тепер ми вже не мандруємо... Осідлі ми... Поселилося кілька наших родин біля Скадовська... Коней здали... Взимку ми при кузні на роботі... А як на весну поверне, то тягне мене в дорогу... Молоді вже звикли, а мене тягне... То ми оце і йдемо зі старою до родичів у Богуслав...

- А чого ж пішки?
- Не знаю... Від старості... Що я з того поїзда побачу? А так ідемо, й здається, що ми молоді...
- Аз Богуслава куди?
- Заберемо родичів та й до нас підемо... Так літо й осінь минуть... Може, восени повернеться... син.

- Так ми йому й казали, - зітхнула циганка, - що тут чекатимемо... Після війни вже сім разів листя опадало, а його нема...

- А ви чекайте, - тихо промовив сивий чоловік, - може, й прийде... Не всі ж полягли. Я ось як пішов на фінську, то оце аж зараз добираюся додому...

- Довгою ж твоя дорога була, - сказала циганка. - Де ж ти пропадав?
- То війна, а то, - низько опустив голову сивий, - полон, а потім... Одне слово, багато казати, та мало слухати.

- Розумію, - зітхнув Берик.
- Тепер пробачились, бумаги славні написали, і ось іду й не знаю куди.
- Чому не знаєш? - запитав Джусуєв.
- Мені на хутір Овечий треба, а його, кажуть, нема... Був і нема.
- Це ж і є Овечий, - показав кудись за ліс Джусуєв. - Тепер він зветься Степовий.
- Справді?! Ось воно як! - зрадів сивий. - І ти живеш там?

- Живу.
- А Марину Гомон знаєш? Скажи, знаєш? Є вона?
- Є, - ледве чутно прошепотів Джусуєв. - Знаю Марину...
- А дочка її, Ганнуся, є?
- Є...
- Усі є, усі, - сивий чоловік уткнувся обличчям в потріскані тяжкі руки й застогнав.

То він так плакав.

Потім натягнув на себе лямки речового мішка, поклонився:

- Я піду, піду... Вони є, чули? Є...
- Хто ж вони? - запитала циганка.
- Марина моя і Ганнуся... Є... А я, я... Андрій Гомон... Гомон я, Андрій...

І, забувши про біль, пошкандибав Гомон у степ, і поли довгого пальта розвівалися на вітрі чорними крильми.

- Чоботи забув, - сумно промовив циган.

25

"Скоро ми розпрощаємося зі школою. Не віриться, що ми вже дорослі й учителі звертаються до нас на "ви". Ми трохи боїмося екзаменів, і не всі знають, що робитимуть далі, куди поступлять учитись. Я теж не знаю.

Інколи мені здається, що я могла б робити все: літати, вчити дітей, могла б бути трактористкою, лікарем або диктором на телебаченні...

А найбільше мені хочеться вирощувати ліси, щоб моя земля була красивою-красивою і щоб поруч зі мною завжди був Максим".

(Із зшитка Ганнусі Гомон)

Монотонно-бляшаним голосом динамік повідомляв, що літак запізнюється. Захмарене небо сіяло мжичку і сірість. Накинувши легкого плаща, Марта ходила вздовж бар'єру, що відгороджував льотне поле. Хотілося чекати самій, тому вона відправила і Леру з Рибаким, домовившись, що привезе його на Холодну гору. Вона так і сказала: не Івана Запорожного, а "його", наче не вірила, що саме він прилетить. Але телеграма лежала в затиснутій руці, і Марта час від часу перечитувала її, хоч пам'ятала кожне слово.

Під довгим шиферним навісом, притиснувшись до стіни, стояли з приреченим виглядом пасажири і знічев'я дивилися на Марту. Їх голови, ніби по команді, поверталися вслід за нею. Марта цього не помічала, бо, якби знала, то, може, не куталася б у свій плащик, а ходила б, гордо демонструючи свою красу.

Бляшаний голос щось продзеленчав над аеродромом, і всі кинулися хто куди. Літак заходив на посадку. Марта пішла по мокрих лискучих плитах з фіолетовими плямами до літака, що рулив до стоянки. Вона не знала, чи прилетів Іван цим рейсом, просто йшла, аби не стояти. Марта не знала, як зустріне його, що скаже, бо все, що думала раніше, раптом втратило свій сенс.

Пасажири сходили по хиткому трапу. Серце забилося частіше, і Марта ніби

прикипіла до бетонної плити...

У дверях показався високий широкоплечий мужчина у захисній формі з зеленими петлицями і нашивками на рукавах. Кашкет, з широкою тулією і блискучим козирком, був збитий трохи набакир, і, мабуть, це надавало всій постаті хвацького вигляду.

Він?

Ні...

Він! Очі його, хода його. Він!

І посмішка його... І шрам, що пересік чоло і зламав брову...

- Здрастуй...

- Здрастуй, Марто.

І забула про все на світі Марта. Обняла, вткнулася обличчям у підборіддя і шепотіла:

- Здрастуй... здрастуй...

- Не плач, Марто. - Запорожний легенько доторкнувся її щоки, і вона припала устами до його долоні.

- Що в тебе сталося, Марто? - запитав він.

- Нічого...

- Я дуже стурбований твоїм листом...

- Я шкодувала, що написала... Не треба було мені писати, але я нічого не могла вдіяти з собою... Такий був холодний вечір... вітер... і на душі було холодно.

- Я розумію...

- Мені Ярина написала листа...

- Вона говорила...

- Ти трошки схуд... Іване... і посивів...

- Та ні, тобі здається...

- Громадяни пасажери, - підійшов до них якийсь службовець у чорному комбінезоні, - прошу звільнити льотне поле.

- Поїдемо в місто? - спитала Марта. - У мене хороша подруга.

- Ні, Марто, я мушу вилетіти сьогодні. Завтра наукова конференція у моєму лісництві - іноземні делегації приїдять.

- А-а, - зникла радість в очах Марти. - Звичайно, ти повинен їхати...

- Треба взяти квиток, - сказав Запорожний.

- Останній рейс на Дніпровськ через півтори години, - відповіли в довідковому бюро.

- Візьму квиток, а потім заїдемо кудись і поговоримо, Марто...

- Добре.

Біля кас стояли довгі, роздратовані, стомлені черги. Годі й думати, щоб пробитися до віконця, - всім треба, всі поспішають. Запорожний зайняв чергу, і через хвилину вони з Мартою стояли в тісному кільці спітнілих тіл, чемоданів, кошиків і вузликів.

- Марто, йди на перон, бо душно, я сам постою.

- Ні, я з собою... Мені добре, - Марта стиснула його руку і вже не випускала.

Нервово смикалася хвилинна стрілка електрогодинника, касовий зал гудів, кашляв, сміявся і лаявся. Запорожний і Марта ледве чули одне одного...

* * *

- ...звичайно, Марто, ти можеш повернутися в Степовий, якщо вирішила.
- Навіщо?
- Ти ж писала...
- Написала. А потім зрозуміла, що то неправда...
- Що "неправда"?
- Те, що писала тобі тільки як другу... То не мої слова – я десь, мабуть, вчитала...

* * *

- Куди без черги лізеш?
- Я – командировочний...
- Усі командировочні.
- Що ж ви мені лете на бруки?!
- Ой боже мій, молоко!
- Ти ж мені зіпсувала бруки!
- Висохнуть...

* * *

- ...то я написала тобі тоді, Іване, з відчаю...
- Чим я можу тобі допомогти, Марто?
- Нічим...

* * *

- Мій після демобілізації жодного разу й чобіт хромових не взув. З ранку до ночі біля тракторів. Скучив, каже, мамо, за полем...

- А мій ще служить... Майором на Курилах... Оце мене в гості виписав... Лечу й сама не знаю куди... аж страшно.

- На своїй землі не страшно...

* * *

- ...ти просто не помітив мого кохання, бо думав про Ярину.
- Я не сприймав серйозно твоїх почуттів, Марто...
- Ти боявся мене...
- Можливо...
- Ти любиш Ярину?... Можеш не відповідати... Ой, яка я дурна...
- їй тяжко зі мною жити... Вона весь час бореться сама з собою. І я це бачу.

* * *

- Кому морозива? Кому фруктового, налітай!
- Пончики з м'ясом і начинкою! Та бери десять, що для твого організму два?
- А може, в нього організм порчений...

* * *

- Я тебе, Запорожний, ні в чому не звинувачую... В усьому винна я.
- Навіщо шукати винних, Марто? їх нема. Таке життя.

- Добре, що ти приїхав...
 - Я радий, що побачив тебе... бо інколи здавалося мені, що тебе... взагалі нема...
 - Як нема?
 - Ну, наче я вигадав тебе... Мені один квиток до Дніпровська. Дякую.
- ***

Бляшаний голос запрошував на посадку:

- Проводжаючим вихід на льотне поле забороняється! Повторюю...
- Ось і все, Запорожний. Лети...
- Так ми й не поговорили, Марто...
- Ми все сказали...
- Приїдеш?
- Навіщо?

- Товаришу, сідайте в автокар, - наказала Запорожному стюардеса.

Запорожний узяв холодні Мартині руки й доторкнувся губами до пальців.

- Я люблю тебе, Марто, - сказав він і на ходу вскочив у автокар. - Мовчиш? Ну, скажи щось, скажи...

- Здрастуй, - тихо промовила Марта.

Він ще щось говорив їй, але вже не було чути.

- Що-о?! - всім тілом потягнулася вперед Марта.

- Лю-блю! Лю-блю! - скандували студенти з автокара.

Каїтан із Запорожний проводжали іноземних гостей. За три дні конференції вони познайомилися з ученими Африки, Пакистану й Монголії, показали їм ліси, розсадники і тепер розлучалися друзями. Довга валка машин щезла у вечірньому степу - Вигдаров повіз гостей у сусідній лісгосп.

Біля контори, переобладнаної під кореспондентський пункт, Запорожного й Каїтана зустрів Лобан - він супроводжував представників іноземної преси.

- Молодці, - поплескав Запорожного по плечу, - тепер слава на весь світ піде.

У кімнатах контори були встановлені телефони й телеграф прямого зв'язку з Москвою. Десятки кореспондентів передавали своїм газетам і агентствам матеріали конференції.

"Більшовики відроджують древню Гілею".

"Зелена атака на піски".

"Запорожний: "Ми не чародії, ми - комуністи".

"Професор Вигдаров - відкриття століття".

"Радянські лісоводи подають руку дружби Африці!"

* * *

"Марина Гомон з хутора Овечого".

* * *

"Мирна професія військового льотчика Івана Запорожного".

* * *

"Ілько Сторожук запрошує в гості Геродота".

* * *

Запорожний попрощався з Лобаном і Каїтаном:

- Я поїду.

- Щасливо.

- Пройдемося, - Лобан узяв під руку Каїтана. - Бачиш, яким героєм ходить.

- Ви про кого?

- Про Запорожного... Вигдаров зробив з нього таку цяцю...

- Вигдаров сказав правду, Петре Петровичу. Якби не Запорожний, то ми досі шпорталися б на окремих діляночках...

- Не він один працював, Степане Стратоновичу...

- А він і не каже, що один.

- Ви, я бачу, вже... помирилися, - посміхнувся Лобан.

- То вже наше діло. - Каїтан вивільнив свою руку. - Набридло мені... так жити.

- Співчуваю... Але можуть статися зміни, - натякнув Лобан. - Незабаром конференція... Між іншим, я чув, що Мірошника... кудись переводять... в якийсь радгосп, чи що...

- Не може бути?

- Може, Степане Стратоновичу... Кажуть, ніби щось там у біографії не все ясно і по моральній лінії...

- Брехня, - сказав Каїтан.

- Не знаю, а вже дві комісії приїздили... Настрій у них не дуже...

- Хто ж у нас буде, Колишев?

- Та ви що? Як тільки Мірошник полетить, то й дружки за ним слідом... Я думаю, що на конференції нам треба зайняти принципову позицію, Степане Стратоновичу. Я ось тут накидав кілька сторіночок, - Лобан подав Каїтану конверт, - прочитайте, може, згодиться для вашого виступу...

- Я не буду виступати.

- Боїтеся? Я думав, що ви можете мислити перспективно... Все може бути, Степане Стратоновичу...

Каїтан зупинився і віддав конверт Лобану:

- Що, особнячок мені подаруєте? Не хочу!

- Ви заспокойтеся, Степане Стратоновичу. Подумайте. Конверт сховайте, пригодиться...

- Я весь час думаю, весь час. І вже надумав. Я виходжу з вашої гри, Лобан.

Лобан розсміявся і, ніби жартуючи, поклав конверт у бокову кишеню Каїтанового

піджака:

- Нема ніякої гри, Степане Стратоновичу. Є чесна, відверта боротьба за принципову лінію з дрібнобуржуазними тенденціями деяких... керівників. Я цю лінію відстоюю завжди, і в обкомі мене підтримують.

- Хто?

- Не хвилюйтесь, є.

- Що ж ви хочете від мене?

- Щоб ви виступили на пленумі і... прочитали те, що там написано. Більше нічого. Факти всі перевірені, можете не сумніватися. Я просто хочу, щоб про них знали представники обкому... Домовились?

- Ні... Я вже вирішив... я хочу... бути чесним, - Каїтан важко дихав, тримаючись рукою за серце.

- Ви - чесна людина, Степане Стратоновичу, - поспішив запевнити Лобан.

- Я знаю, який я... Відведіть мене додому, мені погано...

Лобан допоміг дійти Каїтану до кімнати. Степан Стратонович скинув піджака, випив якогось порошка і ліг на ліжку:

- Подзвоніть, щоб приїхала Юля... І хай лікар приїде...

Лобан швидко вийшов. Каїтан повільно встав з ліжка, витягнув з шухляди кілька списаних аркушів, проглянувши, відібрав один, потягнувся до ручки, щоб підписати, але підкосилися ноги, і він важко осунувся на підлогу.

Лобан, побачивши нерухоме тіло Каїтана, закликав на порозі. Почувши чиїсь кроки, гукнув:

- Поможіть!

Увійшов Сторожук, кинувся до Каїтана:

- Дайте води!

Вони обережно поклали його на ліжку. Каїтан розплющив очі:

- Мені вже легше, така біда, Ілька Гнатовичу...

- Я викликав швидку допомогу, - сказав Лобан, потім витягнув з Каїтанового піджака конверт і сховав.

- Візьміть там зверху мою заяву і віддайте Мірошнику, - тихо попросив Каїтан.

- Яку заяву? - не зрозумів Лобан.

- Щоб звільнили мене...

- Так їх же тут багато, - Лобан розглядав заяву.

- Дванадцять, - простогнав Каїтан. - З першого дня, як приїхав сюди на роботу, почав писати заяви, щоб звільнили... Отакий я, значить, керівник... Мене треба було давно вигнати звідси...

- Та що ви говорите, Степане Стратоновичу, ми ж з вами дещо й зробили, - заспокоював Каїтана Ілько.

- Не говори, Ілька... Я собі ціну знаю... Може, останніх півроку я щось і робив, а то все думав, як утекти... до Юлі...

- Гарзд, я передам, - сказав Лобан. - Не пошкодуєте?

- Хочу... чесно... жити, а не тремтіти... Колись і ти, Лобан, будеш каятися, та...

- Одужуйте, - помахав рукою Лобан і вийшов з кімнати.

* * *

Після уроків Ганнуса провела до інтернату Юрасика, наказала розв'язати задачі, а вже потім іти в кіно.

- Ось тобі гроші.

- Я теж хочу додому поїхати, завтра ж неділя, чого ти не береш мене?

- Так треба, - оце й усе, що сказала йому.

Не хотіла Ганнуса, щоб Юрасик був свідком ще однієї драми, яка, може, вже й відбулася вдома. Добре, що тоді не було малого, коли ввійшов у хату той високий сивий чоловік у нових калошах, прикручених дротом...

Мама прасувала Ганнусину кофту, щось тихенько наспівувала, а вона сиділа, забившись в куточок на лежанці, й читала Сосюру. Сивий чоловік скинув кашкета й мовчки стояв біля мисника.

- Заходьте, - запросила мама, - мабуть, стомилися?

Чоловік мовчки переводив погляд з мами на Ганнуса, і очі в нього були якісь сиві, невидючі.

- Пообідаєте чи з собою дати? - мама взяла з-під рушника окраєць хліба і подала сивому чоловікові, він не взяв. Тоді мама відступила до вікна, і обличчя її витягнулося.

- Ви... звідки ви?.. Хто ви?.. Ні, ні...

- Не впізнала, - ледве чутно промовив сивий чоловік і, накульгуючи, підійшов до стіни, де висіли карточки. Дивився, дивився, а потім показав пальцем на фотографію батька. - Ось я... Це я, Марино... Андрій.

- Ні, ні! - крикнула мама, затуливши рота обома руками.

Він ішов до мами, а вона відступала, відступала, аж поки не вперлася спиною в стіну. Якби не стіна, то, мабуть, мама так і пішла б аж до лісу... У сивого, невидючого чоловіка були довгі руки з жовтими вузлуватими пальцями. Він розставив їх і йшов на маму. Ганнусі здалося, що він зараз почне душити матір, вона кинула книжку і вчепилася за комір його рудого пальта. Чоловік похитнувся, заточився і впав навznak.

- Тікай, мамо! - несамовито закричала вона. - Тікай, бо він уб'є тебе...

А мати наче оглухла - й не ворухнулася.

Сивий чоловік сів, спираючись обома руками, щоб не впасти, витягнув довгу шию з кадиком і щось сказав. Але не можна було розібрати, що він говорив, бо слова застрягали в роті, наче він їх жував. Очі в нього посиніли, і Ганнуса побачила, як з них покотилися сльози.

- Я... Андрій, - сказав він уже Ганнусі, - а ви... не знаєте... що я Андрій...

І тоді впала на долівку мати, просто на його нові калоші обличчям. Чоловік повільно підняв руку й погладив мамине волосся, а потім узяв її косу і почав навіщось розплітати... Мабуть, від дотику його рук мати опритомніла і завилася якимось страшним голосом:

- Андрію-у-у-у... Андрію-у-у-у...

І в цей час увійшов Джусуєв. Дивилася на нього мама і ніби не бачила. Берик поставив біля сивого чоловіка нові хромові чоботи й сказав Ганнусі:

- Ходімо напоїмо коня.

Ганнуся вийшла за Бериком, її лихоманило.

- Чого ти, Ганнусю? - запитав Берик.

- Мені страшно... Я боюсь...

- Чого ти боїшся?

- його... Він уб'є маму. Іди його прожени...

- Ти що говориш? - шарпнув її за руку Берик. - То ж твій батько...

- Який батько? - тільки тепер ніби почала щось пригадувати Ганнуся. - То... мій... батько?

- Твій.

- Ні, у мене не такий... У мене... добрий... молодий, а це... сивий і... страшний.

- Хіба може бути батько страшний, Ганнусю?

Вони з Бериком до самого вечора ходили по лісі, а коли повернулися, то застали Марину й Андрія вже схожими на людей. Гомон поголився, одягнув свого чорного костюма, що лежав у скрині, і білу сорочку. Марина теж причепурилася.

- Ще раз здрастуй, - сказав йому Джусуєв.

- Здоров, Берик.

- З поверненням, Андрію.

- Спасибі...

Мама приготувала вечерю, але Берик сказав, що він не голодний і мусить їхати до отар на кілька днів, бо треба заготовляти корми. Мама нічого йому не відповіла. Вона хотіла провести Берика, але він не дозволив... Поки вони оце говорили, то Ганнуся стояла, спершись на одвірок, і крадькома розглядала батька. Зараз він уже не був страшним, і очі в нього були вже видющі, і руки великі, як у діда Опанаса. Якщо добре придивитися, то можна знайти схожі риси у того батька, що на карточці зі шпорами, і з цим, що сидить на лаві у блискучих калошах... Ганнусі було дуже незручно, що вона так повелася з ним, але, видно, він не ображався, бо вона ловила на собі його лагідний погляд.

- Ганнусю, чого ж ти не привітаєшся з татом? - сказала мати, коли вийшов з хати Джусуєв. - Це твій тато... ми так довго чекали його...

Ганнуся підійшла і поцілувала все ще чужого їй чоловіка. Вона відчувала, як тремтіла його рука на її плечі.

- Велика ти виросла, доню, - сказав Гомон. - Без мене виросла... не я винуватий, Ганнусю... Довго я йшов до вас та й запізнився...

Ганнуся побачила, як затремтіли материні губи.

- Запізнився, - зітхнув Гомон.

Увійшов Юрасик, привітався з незнайомим і до Марини:

- А чого тато не взяв мене в степ?

- Бо в нього робота... Це мій меншенький, - тихо сказала Марина Гомону.

- Схожий...

- Я й на тата Берика схожий, і на тата Парамона, - уточнив Юрасик.

Гомон тісніше пригорнув Ганнусю до себе й відвернувся до вікна. А потім до Марини:

- Ми з Ганнусею вийдемо трохи...

- Ідіть, ідіть, а я спати малого вкладу.

Гомон привів дочку за хату, де стояла почорніла від часу лавочка.

- Це ще я зробив, - сказав він. - Ти маленькою була... ми тут сиділи...

Сутеніло, батькове обличчя ніби розпливлося в темряві, й Ганнусі здавалося, що вона пам'ятає, як вони колись сиділи тут удвох.

- Я пам'ятаю, як ви йшли на війну, - сказала Ганнуса.

- Я теж тебе пам'ятаю...

- Ми чекали вас довго-довго... А потім мама...

- Я все, дочко, знаю... Не мені її судити... Нема таких суддів праведних на землі, щоб могли судити людське горе... Я, Ганнусю, піду від вас...

- Куди?

- Не знаю... Десь у мене на Дніпрі батькова рідня жила... за Каховкою...

- Як же ви... Я не знаю, що вам сказати...

- Ти вже доросла, Ганнусю, сама розумієш, що... я відрізана скиба... Хоч і притулиш - все одно відрізана...

- Ганнусю, йди спати, бо завтра вранці в школу їхати! - покликала мати.

- Я вас прошу, - сказала Ганнуса батькові, - побудьте у нас до наступної суботи... Я приїду. Побудете?

- Добре, дочко.

Вдосвіта, коли вони з Юрасиком ішли до контори, де на них чекала машина, Андрій Гомон вийшов до воріт проваджати їх. "За одну тільки ніч він став зовсім схожим на того батька, що на карточці", - подумала Ганнуса.

...Біля контори лісгоспу Ганнуса зійшла з машини і зіткнулася з Настунею Сторожук.

- Ти куди, Настуню?

- Каїтана проваджати.

- А куди він їде?

- Додому його жінка забирає.

- А що, лежить?

- Та ні, ходить. Ходить, Ганнусю.

Каїтан і Юля стояли в оточенні лісників. Каїтан підходив до кожного, тиснув руку і щось казав.

Юля теж підходила до кожного, тиснула руку і посміхалася.

Каїтан обняв Івана Запорожного й витер сльозу:

- Ваню, пробач за все... І ти, Ільку Гнатовичу, пробач... Якби міг, то прожив би так, як ви...

- Степане Стратоновичу, - сказав Запорожний, - не треба так, ви порядна людина.
- Ні, Іване, не та проба на душі...
- Нам пора, Стьопо, - нагадала Юля.

Каїтан знову обняв Запорожного, Сторожука, Карагача, Ганну, Ольгу й Настуню, скинув капелюха і вже з машини сказав:

- Не згадуйте лихим словом.

Юля чарівно посміхалася...

* * *

- Де він? - ще в сінях запитала Ганнуся матір.

- Пішов...

- Куди пішов? - Ганнуся поклала портфель і подивилася на згорблену постать Джусуєва. Щось тут відбулося, і мати якась стривожена. - Куди пішов батько?

- Н-не знаю, - не підводячи очей, промовив Берик... - Знову чоботи забув...

- І ти не знаєш? - тремтів од хвилювання голос Ганнусі. - Я тебе питаю, мамо...

- На Каховку пішов...

- Коли?

- Вранці...

- Я ж просила, щоб мене почекав... Навіщо відпустила? Я ж просила!

Марина відвернулася і краєм хустки витерла очі. І враз Ганнусю наче полоснули ножом:

- А де карточка?

- Яка, доню?

- Його... Татова... Та, що на стіні висіла... Там, де він мій... молодий. Де?! - Ганнуся ненависним поглядом пронизала матір.

- Я не знаю, де вона, Ганнусю... Може, з собою забрав, як ішов.

- Це ти, ти його вигнала!

- Що ти говориш, дочко?! - замахала руками Марина. - Я просила, щоб не йшов, поки поправиться...

- Просила? А йому вашого хліба не треба - "поки поправиться"... йому слово душевне потрібне... Де твій кінь? - запитала Берика. - Осідлай, будь ласка.

Берик вийшов. Ганнуся швидко одягла спортивний костюм.

- Куди ж ти? - хотіла втримати дочку Марина. - За ним поїдеш?

- Відійди, мамо, бо я тобі не прощу...

Ганнуся вибігла на подвір'я, підвела коня до перелазу і скочила в сідло.

- Давай, Артуй!

- Я ж не проганяла його, я ж не проганяла! - голосила в хаті Марина.

26

"О великий і мудрий Геродоте!

Я прочитала дев'ять книг твоєї "Історії". Добре, що ти жив на світі і залишив їх нам. Спасибі, що ти описав мені наш край на берегах Борисфену, назвавши його

Гілеєю. З далекого для тебе двадцятого століття я дивлюся твоїми очима на свою древню землю, її історію, і вона стає для мене ще дорожчою. Якби можна було, то я й тобі написала б, щоб ти прочитав, якою стала наша земля.

Ти не був свідком загибелі Гілеї, але якби прийшов до нас, то побачив би, як ми відроджуємо її. Ми походили б з тобою по наших молодих лісах, я познайомила б тебе з Іваном Запорожний, дядьком Ільком, з Настунею, Карагачем, з мамою... Я розказала б тобі про діда Опанаса і Парамона Чарія, про Марту і Максима. Ти побачив би багато красивих, мужніх людей і написав би свою десятую книгу. Ходімо зі мною, Геродоте!"

(Із зшитка Ганнусі Гомон)

Тепла осінь брела по Таврійських степах, залишаючи за собою безмежні лани скошеної пшениці, скирти соломи, виноградні грона й смугасті кавуни на баштанах. Жовтіли очерети в дніпровських плавнях і ліси. В степу ходили отари овець, їх було так багато, що інколи здавалося, ніби вони забиралися на самісіньке небо і там уже перетворювалися на білі хмари. Запорожний, за давньою звичкою, їхав у кузові, підставивши засмагле обличчя під степові оксамитні вітри. Біля повороту на Степовий з лісу вибіг заєць, присів посеред дороги, зіщулився і завмер.

- Ату-у! - крикнув Запорожний. - Тікай до лісу, бо пропадеш!

Шофер загальмував, заєць послухав поради і, підкидаючи білий задок, стрибнув у ліс.

- Поїхали, Льоню!

- Розвелось цього звіра, - сказав шофер, явно перебільшуючи, мабуть, для Запорожного.

Виплив із синюватої мли Степовий, як острівець серед зеленого моря лісів. Пригадав Іван, як він уперше приїхав на Овечий і, дивлячись на ці сосни й тополі, на будівлі й чепурні будиночки лісгоспу, не міг уже уявити того безлюдного рудого степу.

- До контори будемо заїжджати, Іване Трифоновичу? - виглянув з кабіни шофер.

- Давай прямо на Вигонівське.

- Бензину хотів долити в бак.

- Ще встигнеш. І так ми з тобою три дні вдома не були, Льоню, прогуляли...

- Яке то гуляння, й чарки не випили як слід.

- Ще вип'ємо колись, давай.

Три дні не був вдома Запорожний, а здавалося, що вже з місяць як виїхав з Вигонівського. Певно, Михайлик уже виглядає. Виходить з ним Ярина до Парамонового лісу й чекають... Добре, що ліс на Вигонівському назвали люди Парамоновим, думав Запорожний. Хто назвав - невідомо. Мабуть, Настуня. Минуть роки, може, й століття, а цей ліс і той, що ростиме по ньому, зватимуть Парамоновим... Отакий слід залишила людина по собі...

Ярина зрадіє, що знову переберуться вони в Степовий, веселіше їй буде, а наступного року школу відкриють у лісгоспі, збудують клуб... Є тобі про що думати, директоре...

"Повертається все на круги своя", - згадав Запорожний і посміхнувся. Дуже закручені ці його "круги". Проводжаючи його в обком, Ярина просила:

- Ти, Іване, якщо зі степу кудись посилатимуть, не відмовляйся... Хай ще інші поживуть тут.

- Добре, - пообіцяв Іван, хоча знав, що нікуди його не пошлють.

- Приймай, Іване Трифоновичу, Степовий лісгосп, - сказав йому секретар обкому Старченко, - і наступай далі... Відмовлятися будеш?

- Ні, Іване Севериновичу, не буду... Треба.

- Треба, Іване Трифоновичу, - Старченко розгорнув на столі карту. - Багато ти зробив, але спокійного життя тобі не гарантую...

- Весною ми завершимо заліснення піщаних арен нашого лісгоспу, - Запорожний обвів жовту пляму на карті. - Так що основне зроблено, Іване Севериновичу.

- Основне попереду, Запорожний. Ще десять тисяч гектарів пісків віддаємо під твою руку... Розумієш, треба, Іване...

Ще десять тисяч. На карті це жовтий прямокутничок. Скільки ж треба буде докласти праці, щоб потім хтось його замалював зеленими контурами лісів! Будуть піщані бурі, безсонні ночі, безводдя, спека... Ні, не буде спокою тобі, Запорожний.

Ярина з Михайликом не зустрічали його. Мабуть, виглядали, виглядали та й пішли. А може, й не виходила Ярина... Хіба не помітив він переміни, яка сталася у їхніх взаєминах після повернення Ярини з Кам'янки? Сліпий і той побачив би. А може, це почалося після Мартиного листа? Або після його приїзду з Харкова?

Ярина знала, що він поїхав до Марти. Коли він сказав їй про своє рішення, вона прийняла це спокійно:

- Звичайно, треба поїхати... Ви - друзі, а якщо друг у біді, то... їдь і не мучся, Іване, бо все одно ти думками там...

- Я просто... мушу її побачити...

- Не виправдовуйся, будь ласка, - Яринка з якоюсь внутрішньою насолодою вела цю розмову. - Я не маю до тебе ніяких претензій... Зрештою, вона закохана в тебе, а не ти... Мало хто в кого закоханий... Їдь.

Коли він полетів до Харкова, Ярина в той же день з сином поїхала в Кам'янку до матері. Під мисочкою на столі лежала записка: "Ми поїхали, бо у нас з Михайликом теж є друзі, яких ми хочемо бачити. Мені важко залишати тебе, але далі так жити я не можу. Прощай. Ярина".

* * *

"Начальнику Ольвіопільського райвідділу міліції майору Осадчому М.К.
від старшини М.Магура.

Рапорт.

Цим повідомляю, що в зв'язку з тим, що я чекаю народження сина або дочки, я не можу поїхати на курси. Прошу моє навчання перенести на інший час".

М.Магур".

Резолюція: "Задовольнити прохання старшини М.Магура, коли народить -

повідомити. М.Осадчий".

* * *

"Начальнику Ольвіопільського райвідділу міліції майору Осадчому М.К.
від старшини М.Магура.

Рапорт.

У зв'язку з родами прошу надати мені відпустку на три дні, щоб я стояв біля лікарні
в райцентрі на випадок необхідності моєї наявності. Прошу не відмовити.

М.Магур".

Резолюція: "Відпустку надати. Оформити наказом. Підстава: народження людини.
М.Осадчий".

* * *

"Начальнику Ольвіопільського райвідділу міліції майору Осадчому М.К.
від старшини М.Магура.

Рапорт.

Цим з великою радістю доповідаю, що моя Настуня народила сина вагою 5 кг. 300
гр. Прикмети: ріст - 67 см., очі - сині, як у мами, лисий. Свої функції я виконав і
приступаю до виконання обов'язків.

М. Магур".

Резолюція: "Поздоровити М.Магура й Настуню з народженням сина. Начгоспу
підготувати подарунок на хрестини (закреслено), на звіздни. М.Осадчий".

* * *

"Начальнику Ольвіопільського райвідділу міліції майору Осадчому М.К.
від старшини М.Магура.

Рапорт.

Цим повідомляю, що сина урочисто зареєстровано і названо Іваном
Милентійовичем Магуром. При реєстрації були присутні родичі і народ. Кумами були
запрошені Ганнуса Гомон і демобілізований воїн Радянської Армії Максим Карагач.
Хрестини (закреслено), звіздни пройшли організовано, з піснями. Жаль, що вас не
було, дорогий Миколо Карповичу, бо виконувалася хором ваша любима пісня зі
словами "Вечероньки недоїла, нічки недоспала" і т.д.

Я, Настуня та Іван Милентійович Магур виносимо подяку вам і всій міліції за
поздоровлення і подарунок.

М.Магур".

Резолюція: "До відома. Оголосити подяку старшині М.Магуру за зразкову службу і
за сина. М.Осадчий".

* * *

Знову поселився Іван Запорожний в Ольги Заклунної, бо директорську квартиру
віддав Ільку Сторожуку, адже галасливий взвод не зменшувався...

У кімнаті все було так, як і колись, тільки не стояло вже Михайликове ліжечко. Та
Іван завжди бачив його, коли повертався зі степу вночі, обережно ходив, щоб не
натикнутися, не розбудити. Вмикнув світло, і ліжко зникало. Зрідка заходила Ольга,

питала, може, що випрати чи зварити. Від її послуг відмовлявся.

- Ти, Іване, про себе подумай, - щоразу при зустрічі говорить йому Марина Гомон.
- Добре, - похитає головою та й піде...

Після від'їзду Ярини і сина в Івана ніби пропало відчуття часу, він не знав ні днів, ні чисел. Запорожний пам'ятав тільки гектари посадженого лісу. Здавалося, що більше нічого не існує для нього в світі...

...І світ, здавалося, забув його: ні слова від Ярини, ні звістки від Марти. Правда, він сам попросив Ольгу Заклунну, щоб не писала Марті про те, що сталося в них.

Ольга не писала.

Зрідка приходили заплакані листи від матері: Одарка й порога не переступає, і Ярина йде - не бачить... Кажуть люди, що заходить до них Данило Прах... "Забери ти мене, сину, бо, видать, ти вже не вернешся сюди, то хоч з тобою віку доживу". Іван написав матері, що забере її до себе - хай ще перезимує в своїй хаті...

Увечері Івану подзвонили, щоб приїхав на пленум райкому партії. До конференції було ще далеко, і Запорожний здивувався раптовому виклику. Іван встав удосвіта і, як тільки ввімкнув світло, хтось постукав у двері.

- Хто там?

- Це ми...

- Ранні гості! - Запорожний відчинив двері й побачив Ганнусю й Максима. - А ви звідки, чортенята?

- Ми на кургані були, - сказала Ганнуся.

- Сонце зустрічали...

- Прощалися, - зітхнула Ганнуся. - Ідемо сьогодні ми, Іване Трифоновичу. Максима теж прийняли в академію.

- Поздоровляю! - Іван обняв Ганнусю й Максима.

- Я так переживала за нього, - призналася Ганнуся, - ану, думаю, як провалиться на хімії...

- Добре тобі було із золотою медаллю, - відказав Максим, - а мені дісталося.

- На який же тебе факультет зарахували? - спитав Запорожний Максима.

- Ми з Ганнусею на лісовий... Разом будемо, Іване Трифоновичу.

- Я дуже хочу, щоб ви були разом... завжди... Їдьте... Будемо чекати на вас... я... люди... і Гілея... Машину вам дати?

- Ні, ми ще з Максимом у Каховку поїдемо... до тата... Він ще не бачив Максима... Нас Берик відвезе.

Запорожний провів їх на подвір'я. Сонце вже викотилося з-за кургану й полоснуло променями по вершечках двох Мартиних ялинок.

* * *

Лобан зустрів Запорожного в конторі й відвів убік:

- Чув? Дружка твого, значить, у відставку. Отак, Запорожний, не на ту карту ставив, - розпливлося в масній посмішці одутлувате обличчя Лобана. - І до конференції не втримався... Діалектика... Чого мовчиш?

- Лобан, мені дуже гірко, що я... живу з тобою на , одній землі, - відповів Запорожний і пішов у зал.

За столом президії він побачив спокійного Романа Мірошника, Колишева, осторонь, край столу, сидів секретар обкому партії Старченко, щось писав. Лобан сів у центрі стола.

- На нашому пленумі ми розглянемо стан підготовки до жнив, - сказав Мірошник, - і організаційне питання.

- Спочатку організаційне, а потім про жнива, - підправив Старченко. - Дозвольте по першому питанню мені.

Старченко вийшов до трибуни:

- Довгий час працював у вас першим секретарем райкому партії товариш Мірошник...

- Довгенько, - кинув Лобан і почервонів.

- Обласна партійна організація, як і ви, добре знає цього талановитого керівника і принципового комуніста. Бюро обкому вирішило просити вас, товариші, відпустити Романа Олексійовича.

- Куди?

- Це неправильно!

- Хай ще у нас попрацює!

- Справа в тому, товариші, - провадив далі Старченко, - що ми рекомендуємо Романа Мірошника секретарем обкому партії. Думаю, що ви зважите на наше прохання.

Зал вибухнув оплесками. Найголосніше аплодував Лобан...

- Отже, одноголосно? - Старченко обвів поглядом зал. - Спасибі. Нам треба обрати першого секретаря райкому партії. Які є пропозиції?

- Колишева!

- Колишева!

- Думаю, що ви правильно вирішили, товариші...

Лобан передав записку Мірошнику: "Поздоровляю Вас, дорогий Романо Олексійовичу! Завжди Ваш П. Лобан".

- А тепер, товариші, про жнива...

* * *

Катерина Власівна вже повиносила з хати речі, а Івана все не було. Вчора ж подзвонив і сказав, що вранці приїде... Може, на переправі затримався?

Жаль Катерині покидати свою хату, вік прожила в ній... А садок же який виходила! Наче на печаль цвіли весною абрикоси рожевим цвітом... Годі вже тої печалі. Ось приїде син, і зійде вона з материнського серця... Машина заскрипіла гальмами й зупинилася.

- А де ж Ваня? - схвилювалася Катерина Власівна.

- Захотів пішки по селу пройти, - відказав шофер, - самі розумієте, рідне... Можна вантажити?

...Іван ішов довгою-предовгою вулицею, наче по своєму життю, – все передумав, поки дійшов од Дніпра... Не пройдеш по ній назад, не вернешся в юність... Треба йти далі...

Високий паркан виріс перед Запорожний. Та це ж подвір'я Данила Праха. А он і він: Данило сидів на даху своєї нової хати і прибивав бляшаного коника... Михайлика не було.

– Ціп-ціп-ціп! – дзвенів чийсь знайомий до болю голос. – Ціп-ціп-ціп...

Запорожний не втримався і заглянув через паркан: на ганку стояла Ярина. Великий живіт випинався з-під її білого фартушка...

– Ціп-ціп-ціп...

* * *

– Оце, мамо, і є Овечий, впізнали? – показав Іван на ліси, на веселі хати і далекі кошари...

– Так це ж, сину, город, а була – пустеля... І дощик накрапає... Ліс хмари притягує...

– Була пустеля, мамо, поки ми не прийшли...

– А в яку ж ти хату мене повезеш, сину?

– Дивіться, мамо, де біля ганку ростуть дві ялинки, – там і будете жити.

– Он, сину, хата і дві ялинки... Та я вже була тут...

– Зараз, мамо, відчиню ворота...

Іван зайшов на подвір'я – на ганку стояла Марта.

– Ти? Марто!

– Я... Здрастуй...

– Здрастуй...

* * *

Ішов теплий весняний дощ...

На хутір, на степ, на кошари, на зелені ліси, – ...на Гілею.